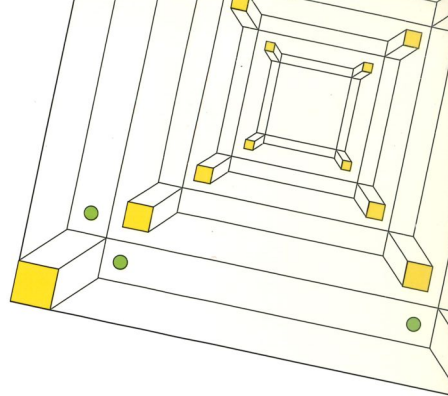
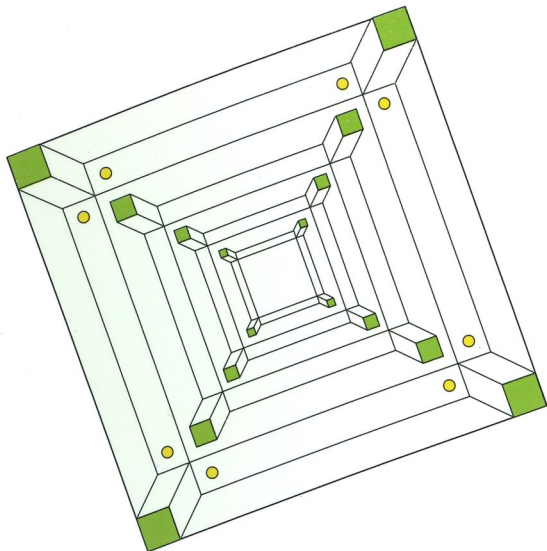
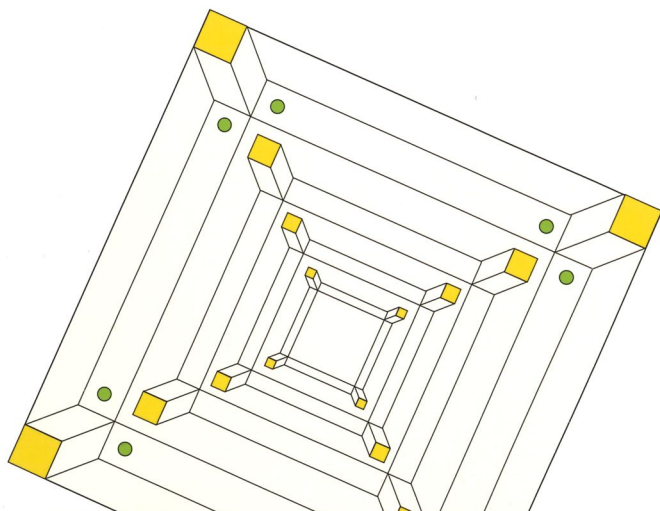

ŽENSKO DELO: DELO ŽENSK V ZGODOVINSKI PERSPEKTIVI

ŽENSKO DELO

DELO ŽENSK V

ZGODOVINSKI PERSPEKTIVI

UREDILI

MOJCA ŠORN,
NINA VODOPIVEC
IN
ŽARKO LAZAREVIĆ

Ljubljana 2015

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
ZBIRKA VPOGLEDI 12
ISSN 2350-5656

Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič (ur.)

ŽENSKO DELO

DELO ŽENSK V ZGODOVINSKI PERSPEKTIVI

Recenzenta dr. Darja Mihelič
dr. Petra Testen
Jezikovni pregled Polona Kekec
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj
Tisk Medium d.o.o.
Naklada 300 izvodov
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
Izid knjige je podprla Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana
331.1-055.2(091)(082)

ŽENSKO delo : delo žensk v zgodovinski perspektivi / uredili
Mojca Šorn, Nina Vodopivec in Žarko Lazarevič. - Ljubljana :
Inštitut za novejšo zgodovino, 2015. - (Zbirka Vpogledi, ISSN 2350-
5656 ; 12)

ISBN 978-961-6386-58-6

1. Šorn, Mojca
282287104

©2015, Inštitut za novejšo zgodovino. Vse pravice so pridržane. Brez
predhodnega pisnega dovoljenja izdajatelja je prepovedano reproduciranje,
distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev, objavljanje, predelava ali katera
koli druga oblika uporabe tega dela ali njegovih delov, bodisi s fotokopiranjem,
tiskanjem, snemanjem ali shranitvijo in objavo v elektronski obliki.

VSEBINA

Nina Vodopivec, <i>Predgovor</i>	5
Žarko Lazarevič, <i>Gospodarska dejavnost žensk in gospodarsko zgodovinopisje. Oris razmer/ij in poudarkov</i>	9
1 Politike, regulacije in delo žensk	19
Svetlana Slapšak, <i>Volna: spolni, kultni in industrijski zgodovinski antropološki kontekst</i>	21
Aleksej Kalc, <i>O vidnosti in nevidnosti ženskega dela: viri in metodološka vprašanja</i>	29
Mirjam Milharčič Hladnik, <i>Žensko delo in gospodarstvo v migracijskem kontekstu – zgodovinski primeri v luči sedanjosti</i>	39
Aleksander Lorenčič, <i>Ženske v gospodarstvu po osamosvojitvi Slovenije</i>	57
Vesna Leskošek, <i>Vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v času socializma</i> ..	69
2 Plačano in neplačano delo žensk	87
Andrej Studen, <i>Dobra meščanska gospodinja. Ideološki pogledi na žensko delo v dobi meščanstva</i>	89
Mojca Ramšak, <i>Vinske kraljice med častnim poslanstvom in neplačanim delom</i> ..	103
3 Ženske in trg dela	117
Sabina Žnidaršič Žagar, <i>Ženske na trgu dela: čas sprememb 1880–1910</i>	119
Katja Mihurko Poniž, <i>»Za naše žene, ki si same skrbе za eksistenco«</i> . Podoba zaposlene ženske v literarnih in publicističnih besedilih Zofke Kveder	139

Milena Mileva Blažič, <i>Pisateljice v mladinskem literarnem sistemu – Svetlana Makarovič, Breda Smolnikar in Anja Štefan</i>	151
Nina Vodopivec, <i>Od niti in majice do družbenega standarda: pogled v socialistično tovarno</i>	163
Petra Svoljšak, <i>Ženske v gospodarstvu 1. svetovne vojne</i>	179
Željko Oset, <i>Slovenske znanstvenice in njihove možnosti za akademsko kariero v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije</i>	195
Viri in literatura	215
Imensko kazalo	235
O avtorjih	241

Predgovor

Zbornik *Žensko delo – delo žensk* v zgodovinski perspektivi obravnava zaposlovanje žensk, žensko delo in različne oblike (vidne in nevidne, plačane in neplačane) dela žensk v zgodovini na Slovenskem. Zbornik je izrazito interdisciplinarno zastavljen. Njegova ambicija ni predstaviti temo skozi celotno zgodovino, cilj pa je opozoriti na diskontinuitete in kontinuitete v razvoju, na različne perspektive ter analitične vpoglede. Zbornik ne prinaša zgolj empirično gradivo, temveč načenja tudi metodološka vprašanja.

Vidnost ženskega dela je eno od osrednjih epistemoloških vprašanj pri preučevanju poklicev in dela žensk. Drugo vprašanje, ki ga naslavljaajo prispevki (čeprav različni po vsebini, metodološki in disciplinarni usmeritvi), je delitev na plačano (pridobitno) in neplačano delo, ki ga nikakor ne kaže brati izven družbenopolitičnih in ideoloških kontekstov časa in prostora oz. izven družbenega vrednotenja žensk in njihovega dela. Pomemben je tudi vpogled v raziskovalni konceptualni aparat, na kar neposredno opozorita prispevka Alekseja Kalca in Nine Vodopivec. Kalc na podlagi statističnih popisov (primer Trsta v 18. in ob koncu 19. stoletja) ugotavlja, koliko razpoložljivi podatki sploh povedo o zaposlovanju žensk. Med temeljnimi problemi je pomanjkljivo izkazovanje ženskega dela v zgodovinskih virih. Vprašanje je povezano z družbenim položajem ženske in njeno vlogo v družini. Žensko gospodarsko moč v družini in širši skupnosti je mogoče dojeti s preseganjem logike poklicev in konkretnih dejavnosti ter upoštevanjem materialnega in nematerialnega prispevka. Prav to v navezavi na feministično in ekonomsko antropologijo – poudarja Nina Vodopivec: pomen obravnave družbenih razmerij, na katerih temeljijo procesi produkcije, distribucije in potrošnje ter kulturnega razumevanja procesov, družbenih odnosov in hierarhij.

Po vsebini in metodoloških vprašanjih, ki jih prispevki posredno ali neposredno naslavljaajo, smo zbornik razdelili na tri enote: Politike, regulacije in delo žensk; Plačano in neplačano delo žensk; Ženske in trg dela. Poleg že omenjenega Alekseja Kalca prvi sklop napove prispevek Svetlane Slapšak, v katerem

avtorica razgalja pomen volne v ritualih in verovanjih v antični Grčiji v povezavi z regulacijo spola in spolnosti, ženske vloge in dela žensk (tkanje in predenje). Prispevek Mirjam Milharčič Hladnik se osredotoči na zgodovino delovnih migracij žensk in njihov prispevek k lokalni in nacionalni ekonomiji (tudi z avtobiografskim primerom migrantke na prehodu iz 19. v 20. stoletje). Aleksander Lorenčič spregovori o vlogi žensk na trgu dela v preoblikovanem postsocialističnem tranzicijskem prostoru. Institucionalizirano delitev dela po spolu v Sloveniji poveže z evropskimi politikami ter s socialistično preteklostjo. Vesna Leskošek obravnava vpliv porodniškega dopusta na zaposlitev žensk v socializmu. Pravica do porodniškega dopusta je povezana z možnostmi žensk na trgu dela, hkrati pa gre tudi za druge ideološke povezave med pravicami, zaščito in percepcijo materinskosti. Čeprav članki zajemajo različna obdobja (19. in 20. stoletje) in so različni po disciplinarni naravnosti, metodologiji, imajo vendar skupno vprašanje: osvetliti kontekste, ki vplivajo na prisotnost žensk na trgu dela.

V drugem poglavju Andrej Studen in Mojca Ramšak skozi zgodovinsko in etnološko perspektivo proučujeta vprašanje plačanega (pridobitnega) in neplačanega dela. Studen z analizo ideoloških pogledov na žensko delo v dobi meščanstva predstavi družbeno vlogo in podobo »dobre« meščanske ženske. Mojca Ramšak se z raziskovanjem zgodb in medijskih podob vinskih kraljic (v sodobnosti) osredotoči na njihovo družbeno kulturno podobo. Kljub normativni regulaciji sodobnega marketinga, ki trži ženskost, vendar vinskih kraljic ne prikaže v pasivni vlogi.

Tretji del zbornika obravnava poklicne poti oz. konkretne zgodbe žensk na trgu dela. Sabina Žnidaršič se z analizo poklicnih statistik v splošnih popisih (med letoma 1880 in 1910) osredotoči na vprašanje vključevanja žensk na trg dela na Kranjskem. Kot poudari, so se ženske vključile v nove procese v drugačnih razmerah in z drugačnimi posledicami, kot so veljale za njihove moške kolege. Prispevek Katje Mihurko Poniž predstavi literarne upodobitve zaposlenih žensk v delih prve poklicne pisateljice Zofke Kveder. Z liki zaposlenih žensk je Kvedrova v slovensko književnost vnesla nove podobe ženskosti, v publicistični diskurz pa prispevala dragoceno izkušnjo socialno čuteče in kritične opazovalke razmer na trgu dela. Milena Mileva Blažić obravnava položaj pisateljice v literarnem sistemu; s konkretnimi primeri predstavi tri modele profesionalizacije sodobnih slovenskih pisateljic. Željko Oset se ukvarja z vprašanjem vstopanja žensk v akademsko sfero v obdobju Kraljevine SHS/Jugoslavije: na ljubljanski univerzi so le redke postale asistentke in lektorice, večinoma so vztrajale v upanju, da bodo dobile priložnost za napredovanje. Petra Svoljšak obravnava vstop žensk na trg dela v času prve svetovne vojne. Ženske naj bi nadomestile moško delovno silo, a predvsem na delovnih mestih, ki so bila vrednotena kot »ženska«, in še to začasno.

Nina Vodopivec na primeru zaposlovanja socialne delavke v socialistični tekstilni tovarni izpostavi vprašanje feminizacije poklicev, vrednotenja dela, razumevanja gospodarstva v socializmu in ženske vloge v njem. Poudari, da kaže za boljše razumevanje poleg preučevanja delovnih prostorov in tovarniških režimov obravnavati tudi različne oblike državne distribucije, organiziranega socialnega varstva, razumevanja le-tega predvsem v odnosu do reform socialne politike ter družbeno ekonomskih preoblikovanj.

Zbornik opozarja, da je treba poleg materialnega vidika (delitve dela, prisotnost žensk na trgu dela, politike) gledati tudi na družbeno kulturno razumevanje procesov. Prispevki se sklicujejo na institucionalizirane oblike delitve dela med spoloma, na makropolitike, na mikroštudije primerov, na literaturo, medije, zgodovinske vire, zakonodajo, osvetljujejo družbene norme, položaj ženske, analizirajo družbeno delitev dela v kontekstu razumevanja položaja in vloge žensk v družbi, ob tem pa ne zanemarijo niti vprašanja socialnega statusa in etničnosti. Prispevki opozarjajo, da pri preučevanju spola in dela ne gre zgolj za vprašanje prisotnosti žensk na trgu dela, tudi ne le za vprašanje organizacije dela po spolu. Pomembno je namreč tudi vprašanje vrednotenje konkretnega dela v družbi. Izkušnje dela žensk kažejo na prepad in pogajanja med pričakovanim, želenim ter realnimi možnostmi, hkrati pa tudi na številna protislovja in dvoumja, na kompleksen preplet različnih ravni in diskurzov, ki segajo tudi izven meja namenov ljudi in racionalnega, kar vse je del vsakdanjega življenja.

Tema sega na polje zgodovinopisja, literarnih ved, sociologije, antropologije, etnologije, ekonomije, politologije, geografije in kulturnih študij. V mednarodnem prostoru je zgodovinske, sociološke in antropološke literature o tem več, v Sloveniji pa tema s tako široko interdisciplinarno zasnovo nima predhodnice. Zbornik nikakor ne vključuje vseh raziskovalk in raziskovalcev, ki se s temo (posredno/neposredno) ukvarjajo, njegova ambicija pa je odpreti prostor za takšne razprave in spodbuditi k novim razmišljanjem (tudi metodološkim) in študijam.

Nina Vodopivec

Žarko Lazarević

GOSPODARSKA DEJAVNOST ŽENSK IN GOSPODARSKO ZGODOVINOPISJE ORIS RAZMER/IJ IN POUDARKOV

Že na začetku razprave je smiselno opredeliti problematiko ženskega dela v slovenski zgodovini z nekaj empiričnimi podatki, ki bodo kontekstualizirali izvajanja v nadaljevanju. Ne gre za podroben historični prikaz, temveč le za opozorilo na pomen in pojavnost ženskega dela v slovenskem 20. stoletju, kajti vzporedno s prestrukturiranjem tradicionalne ekonomske podobe je potekala tudi zgodba o zaposlovanju žensk v slovenski industriji. Industrializacija je namreč na novo določala razmerje med spoloma. Slovenija 20. stoletja je bila dežela, ki je imela nesorazmerno visok delež žensk med zaposleno populacijo. To dejstvo je vnašalo v družbo nove dimenzije, vplivalo je tudi na položaj žensk v družbi in družini. Z možnostjo zaposlitve izven doma ter pridobitve stalnega in stabilnega vira dohodkov se ni spreminjala le

socialna vloga žensk, temveč predvsem ekonomska vloga žensk in posledično tudi družinski odnosi. Ženske so k običajnim opravilom, ki so jim tradicionalno pripadala glede na delitev po spolu, dodale še pridobitno funkcijo, ki nikakor ni bila zanemarljiva. O teh v temelju globokih in dolgoročnih spremembah ne nazadnje priča statistična ugotovitev, da je imela Slovenija zaradi tega sorazmerno nižji delež vzdrževanega prebivalstva. To so ugotavljali že pred prvo svetovno vojno, v obdobju med vojnoma in tudi po njej.

Visok delež ženske delovne sile v slovenski industriji je bil splet različnih okoliščin. Daleč najpomembnejši vzrok pa je bil nedvomno tip oziroma značaj industrializacije. Ta visok delež žensk med zaposlenimi je bil pogojen s strukturo slovenske industrije. Pogojen je bil torej s panogami, ki so se razvile na samem začetku, s tem pa je bila opredeljena tudi struktura industrije na slovenskih tleh. V Sloveniji so namreč že od začetkov prevladovala tiste dejavnosti, ki jih poznamo pod oznako delovno intenzivne panoge. Le-te so potrebovale veliko za silo pismene delovne sile, ki jo je bilo mogoče hitro usposobiti za opravljanje enostavnih del, kar je terjala industrijska zasnova delovnega procesa. Take delovne sile pa je bilo na Slovenskem zaradi agrarne prenaseljenosti veliko, če že ne zelo veliko.

Žene in dekleta so že v prvih letih dvajsetega stoletja predstavljale dobro četrtino zaposlenih v Sloveniji. Po prvi svetovni vojni se je z industrializacijskim sunkom delež žensk močno povečal. V ospredje je stopila tekstilna industrija, kar je značilno za zgodnjo etapo industrializacijskih procesov, ki je zaposlovala pretežno, če že ne izključno ženske. K strmemu skoku zaposlenih žensk je v obdobju med vojnoma poleg ekspanzije delovno intenzivnih panog pripomogla tudi huda gospodarska kriza. Velik padec donosnosti v industriji je namreč zahteval tudi zniževanje stroškov. Ena najlažjih poti je bilo nadomeščanje dražje delovne sile s cenejšo. V tedanjih razmerah je to pomenilo nadomeščanje moške delovne sile z žensko, s spremljajočim zniževanjem realnih zaslužkov. Že tako visok delež žensk v slovenski industriji je pred drugo svetovno vojno poskočil na celih 40 %. Ker je bil ta delež že pred drugo svetovno vojno visok, se po njej ni mogel v nedogled povečevati. Poskočil je še za nekaj odstotkov in se ustavil malo pod polovičnim deležem med zaposlenim prebivalstvom.

Vprašati se je tudi treba, kako je sprememba strukture slovenskega gospodarstva tekom stoletja vplivala na zaposlovanje žensk in v katere panoge so se usmerile. Pred drugo svetovno vojno je bilo med vsemi zaposlenimi ženskami največ takih, ki so vsak dan odhajale v neki industrijski obrat. Po drugi svetovni vojni se je razmerje pričelo počasi spreminjati. Zgodil se je strukturni premik, večina žensk se je s širitvijo in razvojem novih dejavnosti preusmerila v druge sektorje. Tako so že v drugi polovici sedemdesetih let, se pravi v času vrhunca

industrijske dobe, ženske v neindustrijskih dejavnostih po številu presegle kolegice iz industrije. Ta trend se je nato s procesi deindustrializacije le še poglobil.

V času pred drugo svetovno vojno je v okviru industrijskih panog največ ženske delovne sile zaposlovala tekstilna in konfekcijska industrija, pri storitvenih dejavnostih pa sta zelo izstopali gostinstvo in hišna pomoč – gospodinjske pomočnice. Podoba ob koncu dvajsetega stoletja pa je drugačna; kaže, da je prišlo do velikih premikov. Ne samo da so ženske nesorazmerno močno zastopane v storitvenih dejavnostih nasploh. Njihov delež se je okrepil predvsem na področjih, ki zahtevajo več formalne izobrazbe. Gospodinjske pomočnice kot da so izginile iz našega življenja, statistika jih več ne zaznava. Ob koncu 20. stoletja ženske absolutno in relativno prevladujejo v trgovini, izobraževanju ter zdravstvu in socialnem varstvu. V okviru industrijskih panog pa še vedno prednjači tekstilna industrija, vendar v zelo skrčenem obsegu, daleč od nekdanje zelo visoke ravni.¹

Z načenjanjem teme o ženskem delu v zgodovini zastavljamo tudi vprašanje raziskovalnih agend slovenskega zgodovinoisa. Žensko delo, presenetljivo, ni naletelo na velik odmev v slovenskem ekonomskem zgodovinoisju. Razlogov je gotovo več in so del širšega konteksta vznika in razvoja ekonomske zgodovine kot posebne discipline v slovenskem zgodovinoisju. Če kratko povzamemo, je vsekakor treba izpostaviti dvojnost razvojnih potez ekonomskega zgodovinoisa v časovni perspektivi. Gre za značilno dihotomijo, soobstoj deskriptivno-pozitivističnega in analitičnega ter problemskega pristopa in pozno afirmacijo ekonomske zgodovine na Slovenskem. Slovensko gospodarsko zgodovinoisje se je začelo oblikovati v šestdesetih letih prejšnjega stoletja; konstituiralo se je na podlagi tradicionalnega deskriptivno-pozitivističnega vzorca, brez jasne konceptualizacije in definiranja kategorialnega aparata. Čas resnih sprememb v konceptualnem in metodološkem pogledu prav gotovo predstavljajo devetdeseta leta prejšnjega stoletja. S posplošitvijo lahko izoblikujemo dve usmeritvi: novo usmeritev ambiciozne problemske obravnave v dolgih časovnih obdobjih s težnjo k interdisciplinarnosti in tradicionalni historiografski deskriptivno-pozitivistični pristop. Soobstoj obeh usmeritev ni konflikt, saj se v sicer različnem pristopu pravzaprav dopolnjujeta. Druga dolgotrajna konstanta slovenskega ekonomskega zgodovinoisa je njegova kadrovska skromnost. Število raziskovalcev je zelo majhno, z vsemi omejitvami, ki gredo zraven.

Te značilnosti so determinirale zastavljanje raziskovalnih vprašanj. Večinska prevlada tradicionalnega raziskovalnega pristopa v ekonomskem zgodovinoisju je pri raziskovalnih tematizacijah za ključne prepoznala tradicionalne raziskovalne vsebine ekonomskega zgodovinoisa. Prevladujoč je bil poudarek na velikih zgodovinskih vsebinah, ki so imele tudi nacionalno afirmativen značaj.

1 Lazarević, O stoletju industrije v Sloveniji.

Če že družba kot celota ni prepoznala deleža in vloge žensk, ni čudno, da je tudi zgodovinopisje zanemarjalo to tematiko. V starejših obdobjih je bil prevladujoč poudarek na različnih vidikih agrarne zgodovine in na industrializaciji kot modernizaciji gospodarske in družbene strukture v obravnavah 19. in 20. stoletja. Temeljni konceptualni okvir, z nekaj izjemami, je bila razvojna paradigma kot proces sicer počasnega, zamudniškega, a vztrajnega napredka, postopnega ekonomskega in socialnega razvoja. Največji del energije so usmerjali v zunanje, površinske manifestacije historičnih procesov v kratkih časovnih obdobjih. Pri industrializaciji so denimo veliko moči in časa namenili štetju pogonskih moči, če to navedemo kot eksemplarični primer. Pa s tem ne bi bilo nič narobe, ko le ne bi izostala družbena in gospodarska kontekstualizacija in seveda kot merska enota komparativni vidik. Zamejenost je bila značilna tudi v prostorsko-geografskem pogledu, slovenski ekonomski zgodovinarji so pisali »slovensko« gospodarsko zgodovino. Za referenčno ozadje prav tako ni mogoče reči drugače, prevladovala je usmerjenost v slovenski prostor.² Tako se tudi niso obravnavala vprašanja dolgoročnih značilnosti prestrukturiranja družbene in ekonomske podobe, kontradiktorne dinamike (nelinearnega razvoja!) historičnih procesov.

Glede na strukturne značilnosti slovenskega ekonomskega zgodovinopisja ni presenečenje, da je izostal tudi interes za historične vidike ženskega dela. Kot seveda tudi za marsikatero drugo tematizacijo, denimo ekonomskih vidikov migracij, kreditnega sistema, potrošnje (potrošniške družbe), klasičnega in socialnega podjetništva (zadružni sistem), če naštejemo zgolj nekaj primerov prezrtih tem. Vse te teme in še mnoge druge so ostajale v ozadju, tako zaradi kronične kadrovske nezadostnosti kot tudi zaradi počasnega spreminjanja raziskovalne paradigme. Gre za širši sklop počasnega preraščanja tradicionalnega konceptualnega in aplikativnega vzorca v strategijah in praksah historičnega raziskovanja v Sloveniji. Do sprememb je moralo priti v širšem strokovnem in družbenem okolju. Naraščajoča senzibilnost za ženska vprašanja je ne nazadnje vstopila v zgodovinopisje, tudi pod vplivom drugih strok, denimo sociologije ali antropologije. Od tu do vstopa na področje ekonomske zgodovine ni bilo več daleč, čeprav je trajalo še precej časa.

Simbolna točka, ki je sintetizirala predhodna prizadevanja za vstop raziskovalnih tematizacij žensk v slovensko zgodovinopisje, je bilo 32. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Leta 2004 so se namreč zgodovinarji zbrali v Celju in za vodilno temo zborovanja določili problematiko žensk v zgodovini. To prav gotovo ne bi bilo mogoče, če v predhodnih dveh desetletjih ne bi narasla senzibilnost za vprašanje »ženske zgodovine ali zgodovine žensk«. Hkrati se je povečalo število raziskovalcev, predvsem raziskovalk, ki so vprašanja različnih vidikov historičnih

2 Lazarević, Identitete in imena gospodarskega zgodovinopisja v Sloveniji.

vlog žensk in njihovega socialnega oziroma ekonomskega položaja konceptualno in raziskovalno vzpostavile kot novo raziskovalno polje. Zborovanje je pomenilo priznanje pomena »zgodovine žensk/ženske zgodovine« v zgodovinopisju in seveda nov prispevek k preseganju tradicionalnega raziskovalnega pristopa. Ob zborovanju je izšel tudi zbornik, ki je utemeljil raziskovanje ženskega dela. Kar trije prispevki so se dotikali ekonomske aktivnosti žensk, v različnih časovnih obdobjih in panogah. Tako je Darja Mihelič pisala o gospodarski aktivnosti žensk v srednjem veku, France Kresal je pisal o obsegu zaposlenosti žensk v času med obema vojnama, Ljudmila Bezljaj pa o zaposlovanju žensk do druge svetovne vojne pri telekomunikacijskih podjetjih. Tudi avtorice in avtorji drugih prispevkov so se posredno ali neposredno dotikali razmerja med gospodarjenjem in žensko populacijo ob robu obravnav drugih vprašanj.³

Zborovanje je torej pričalo o velikih konceptualnih spremembah, ki so nedvomno zorele dalj časa. Namen našega pisanja ni, da bi podajali historiat raziskav »zgodovine žensk ali ženske zgodovine« in poti teh sprememb, saj bi to preseglo osnovni namen. Prav tako ni naš namen podati komentirane bibliografije zgodovinopisnih člankov, razprav ali monografij o tem vprašanju. Naša razprava bo veliko bolj omejena, pravzaprav skromna. Problematiko ženskega dela v slovenskem zgodovinopisju bomo predstavili na primeru nekaterih po našem mnenju najbolj značilnih del, ki predstavljajo duh časa in stanje discipline. Vsako izbrano delo je drugačno, produkt drugega konteksta, skupaj pa dobro orišejo problematiko proučevanja ženskega dela. Predstaviti želimo avtorice, ki so pomembno prispevale k raziskovanju ekonomske aktivnosti in ekonomskega položaja žensk v slovenskem zgodovinopisju. Ker je vsak izbor subjektiven, tudi s tem ni drugače. Nastal je po kriterijih in presoji avtorja teh vrstic, ker želi predstaviti prizadevanja za uveljavitev raziskovanja ženskega dela v času, ko je bila tematika daleč od zanimanja širšega kroga zgodovinarjev. Pri predstavitvi značilnih del bomo sledili zgodovinskim obdobjem, kar nekoliko zamegli kronološki vidik pojava raziskovalnih tematizacij, vendar pa zagotavlja vsebinsko kontinuiteto predstavitve.

Avtorica, na katero je treba opozoriti, je prav gotovo Darja Mihelič, ki je večino svojega raziskovalnega navora namenila raziskavam srednjeveške zgodovine.⁴ V tem okviru je načela tudi vprašanja zgodovine žensk in otrok. Tako je med drugim obravnavala pravni in administrativni položaj žensk v srednjeveških mestih,⁵ vprašanje ženske časti⁶ in žensk v kazenskih procesih.⁷

3 Žižek (ur.), *Ženske skozi zgodovino*.

4 Rožac-Darovec, Prof. dr. Darja Mihelič – šestdesetletnica.

5 Mihelič, Odnos oblastnih ustanov do ženske in otrok.

6 Mihelič, *Ženska čast v istrskih mestih*.

7 Mihelič, *Udeležba žena v kazenskih procesih*.

Darja Mihelič pa se ni ustavila samo pri teh temah, temveč je segla še naprej. Njej gre zasluga, da je v korpus zgodovinopisja o srednjem veku vpeljala tudi žensko delo. V nekaj člankih je natančno predstavila različne vidike ženskega dela in ekonomskega položaja žensk. Kot značilnost dobe je seveda opredelila vlogo žensk in njihov status glede na izvor. Razumljivo, saj je srednjeveška družba slonela na družbenih relacijah, ki so bile določene z rojstvom oziroma pripadnostjo določenemu družbenemu sloju. Sam družbeni stan je hkrati določal tudi prostor in meje ekonomskega delovanja žensk. Tako je predstavila tudi delitev dela po spolu na podeželju, v okviru kmečkih gospodarstev, in v mestih, zlasti v okviru obrtne proizvodnje. Na osnovi skupih virov pokaže različne, pravzaprav zelo razvejane ekonomske položaje, razmerja in dejavnosti, v katerih je dokumentirano žensko delo. Pojavljajo se celo bančnice! S tipologijo ženskih del/opravlil je nazorno pokazala strukturno dimenzijo, bolje rečeno historično vztrajnost in dolgoživost zamejenosti prostora ženskega dela in tudi delitve dela. Ženska gospodarska dejavnost je bila razpršena in prevladujoče potisnjena za zidove obrtniškega doma ali delavnice oziroma pretežno omejena na kmetijo. Darja Mihelič se je dotaknila še drugega pomembnega vidika ženskega dela, sicer ne neposredno, a dovolj eksplicitno posredno. Problematisirala je namreč vprašanje vidnosti oziroma nevidnosti ženskega dela (kot temu pravi A. Kalc v svojem prispevku). Že iz njene analize je razvidno, da gre v srednjeveških virih bolj za bežne omembe najbolj izstopajočih primerov ženskega dela, ko so prevzemale po tedanjem imaginariju moške ekonomske vloge v obrti. Kmečke ženske so zaradi drugačnega položaja praviloma odsotne iz historičnih registrov. Zato tudi predlaga vključitev dodatnega historičnega gradiva, denimo različne likovne upodobitve, ki z močjo vizualizacije dodatno argumentirajo pojavnost ženskega dela v srednjem veku.⁸ S tem je jasno postavila izhodišče za naslednja historična obdobja, ko so se srednjeveške institucije in regulacije ženskega dela prenašale skozi čas. Iz dela njenega raziskovalnega opusa je torej jasno razvidno, da je bila ekonomska dejavnost žensk pomembna, obsežna in raznovrstna že v predindustrijski (kasneje tudi protoindustrijski) dobi, le da je bila slabo vidna oziroma pomanjkljivo ali sploh ne dokumentirana.

Vsebinska nit ženskega dela se nadaljuje v delu Jasne Fischer, čeprav je njena razprava izšla prej kot razprave Darje Mihelič. Ker je Jasna Fischer problematisirala vprašanje ženskega industrijskega dela, jo navajamo na drugem mestu. Z industrializacijo, ki je bila temeljna raziskovalna agenda Jasne Fischer,⁹ so nastopile velike spremembe. Žensko delo je postalo vidno in merljivo. Uvajanje

8 Mihelič, *Žena v rokodelstvu in obrti*; ista, *Žena v predkapitalističnem obdobju na Slovenskem*; ista, *Crafts and trades practiced by women in urban settlements*.

9 Lazarevič, Jasna Fischer – šestdesetletnica.

strojev, tekočih trakov, tehnologija delitve produkcije in dela na osnovne faze je zrelativizirala pomen verificirane tehnološke usposobljenosti, kar je bilo značilno za predindustrijsko obrt. Odprl se je prostor za vključevanje velikega dela neizobražene populacije, tudi ali zlasti žensk, v industrijsko proizvodnjo z minimalno priučitvijo nezahtevnih standardiziranih delovnih opravil. To je potekalo v prevladujočem kontekstu običajnega nizkega vrednotenja družbenega položaja žensk in pridruženega nizkega vrednotenja njihove ekonomske dejavnosti. Žensko delo so pojmovali kot podporno dejavnost in s tem drugotnega pomena za gospodarstvo. Na osnovi izobrazbe in spola se je že na začetku industrializacije vzpostavila dvojna prikrajšanost. Osnovna relativnostna razmerja so nato vztrajala v času in prostoru.¹⁰

Problematicizacija industrijskih delavk je bila povsem v kontekstu takratnega prevladujočega raziskovalnega poudarka na zgodovini delavskega gibanja, kar je bila tudi sicer ena osrednjih tem dela Jasne Fischer.¹¹ Pritegnilo jo je dejstvo, da je bilo med industrijskim delavstvom Ljubljane leta 1890 kar 60 % žensk, polovica teh pa je delala v Tobačni tovarni. S tematizacijo industrijskih delavk je Jasna Fischer neizbežno vpisala žensko delo v repertoar slovenskega zgodovinopisja, in to kot ena prvih. Očitno je pokazala, da je bilo žensko delo še kako vidno v moderni dobi, kajti delo žensk so registrirali,¹² le vire je bilo treba vzeti v roke. Nedvoumno je tudi zapisala, da je virov za študij zgodovine ženskega dela v industriji na pretek; bolj ko se pomikamo proti sedanjosti, čedalje več jih je. Njena razprava o delavkah ljubljanske tobačne tovarne¹³ bi bila pomembna že samo s stališča zastavljanja raziskovalnega vprašanja, saj je analizirala starostno strukturo, delovne položaje in dnevne migracije delavk.

Vendar je v njenem delu še nekaj sestavin, ki jih je treba izpostaviti. Sicer so bile omenjene bolj ob robu razprave, a vendarle imajo strokovni in raziskovalni značaj, saj so pomenile širjenje raziskovalne agende. Naj najprej izpostavimo problem otroškega dela,¹⁴ saj je Jasna Fischer pokazala, da so v Tobačni tovarni zaposlovali tudi deklince. Opozorila je torej na položaj skupine zaposlenih, ki

10 Hafter, Introduction: A Theoretical Framework for Women's Work.

11 Lazarević, Jasna Fischer - šestdesetletnica.

12 Glej njen kasnejši članek: Fischer, Spreminjanje socialne sestave v slovenskih deželah.

13 Kot zanimivost je treba omeniti, da je vprašanje delavk tobačne tovarne načel že Slavko Kremenšek daljnega leta 1976. Vendar je Kremenšek, kot etnolog, čeprav je izšel iz zgodovinarskih vrst, v svoji analizi prvenstveno ostal omejen na zasebno bivanjsko okolje delavk, ki mu je sledil na podlagi podatkov kadrovskih evidenc in tudi popisnic prebivalstva iz leta 1900. – Kremenšek, Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne.

14 Otroško delo v začetnih obdobjih industrializacije ni bilo neobičajno in tudi ni bilo majhnega obsega. Tekstilna industrija, ki je prednjačila pri zaposlovanju žensk in tudi otrok, to nazorno kaže. Tako je bilo leta 1846 v tekstilni industriji zaposleno kar 28 % mladoletnikov, mlajših od 14 let. V zadnjem desetletju 19. stoletja je ta delež le malenkostno upadel na 26 %. Absolutno je prednjačila predilnica v Litiji, kjer je bilo med zaposlenimi malo več kot polovica mladoletnih. Otroško delo so v 20. stoletju odpravili. – Lazarević, Zgodovinska ozadja tekstilne industrije na Slovenskem, str. 34.

so bili v še bolj perečem položaju, tako s stališča hierarhije, dohodkov kot tudi socialnega in kulturnega statusa. Nadalje je izpostavila delovanje tovarne kot socialnega prostora in del socialno varstvenih funkcij, ki jih je opravljala tovarna (organizirano večerno izobraževanje zaposlenih otrok, delovne razmere, oblike skupnega prehranjevanja, pokojninski sistem). Izpostavila je vprašanje delavk kot aktivnega subjekta industrijske organizacije dela na primeru stavke, ki je glede na odzive v javnosti sprožila vprašanje žensk kot političnega subjekta. V končnem je stavka tudi rušila tradicionalni imaginarij ženske in njenega položaja v družbi in industrijski proizvodnji. Stavka je preizkušala tudi meje družbene politične korektnosti. Ta položaj je Jasna Fischer problematizirala tudi na fenomenu plačne politike tovarne. Z nizom podatkov je opozorila na plačna razmerja v škodo žensk. Učinkovito, zgolj z navajanjem dejstev, pokaže značilnosti stanja in procesa sprememb. Leta 1871 je tobačna delavka zaslužila polovico, leta 1894 skoraj 70 odstotkov, pred prvo svetovno vojno že tri četrtine moške plače. V eni od opazk navrže tudi podatek, da so bile v Ljubljani in okolici mlade delavke iz Tobačne tovarne zaželenе neveste. Tako je na ravni socialnega fenomena nazorno izpostavila učinke industrializacije na statusno spremembo žensk. Z zaposlitvijo so postale ekonomsko neodvisne osebe. Kot zadnje velja opozoriti, da je z vprašanjem ženskega dela povezana tudi metodološka inovacija v slovenskem gospodarskem zgodovinopisju. Jasna Fischer je prva uporabila moč informacijske tehnologije za analizo dolgih podatkovnih časovnih serij na primeru izpovedne moči kadrovske evidenc nekega industrijskega obrata, Tobačne tovarne.¹⁵

V zaključku bi želeli opozoriti še na knjigo, ki pomeni prelomnico v procesu etabliranja raziskovanja ženskega dela. Z njenim izidom je tematika ženskega dela postala sestavni del zgodovinopisja in raziskovalnega dela. Opozarjamo na monografijo in tudi širše delo Sabine Žnidaršič Žagar *Ora et labora*, ki je izšla leta 2000. Izid knjige je pričal, kako se je okolje spremenilo, kako je narasla senzibilnost za prezrte vsebine (tudi ali predvsem za žensko delo), kako je slovensko (ekonomsko) zgodovinopisje v devetdesetih letih 20. stoletja vendarle stopilo na pot posodabljanja raziskovalne paradigme in se odprlo modernim tokovom. Te spremembe so bile povezane tudi z zamenjavo generacij in pojavom večjega števila raziskovalk. Na področju ženskega dela so spodbudile drugačne pristope, saj so spremenile vsebinski in raziskovalni koncept. Raziskovanje ženskega dela so navezale na sodobna teoretska, metodološka, aplikativna in interpretivna načela iz širšega domačega in mednarodnega prostora.

Monografija Sabine Žnidaršič Žagar je zelo pomembna za raziskovanje ženskega dela, saj je postavila konceptualne in metodološke standarde. Hkrati ima njena knjiga univerzalni značaj, ker je raziskovalno opredelila in analizirala delo

15 Fischer, Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani.

žensk v kontekstu gospodarstva kot celote, se pravi v široki paleti oblik ženskega dela, ne glede na gospodarske panoge, kakor so jo kazali statistični prikazi gibanja prebivalstva in poklicne statistike v času Habsburške monarhije. Sabina Žnidaršič Žagar je zelo podrobno proučila in analizirala objavljene podatke na ravni celotne dežele Kranjske, od zadnjih desetletij 19. stoletja pa do prve svetovne vojne. Že pred njo se je, denimo Jasna Fischer,¹⁶ lotila analize tovrstnega gradiva, vendar le na ravni posameznih okrajev. In ravno dejstvo, da je Sabina Žnidaršič Žagar obravnavala deželo Kranjsko kot celoto, daje knjigi dodatno vrednost. Zaradi širšega teritorija in daljše časovne perspektive je rezultate njene raziskave mogoče (z določenimi zadržki sicer) posplošiti na raven slovenskega ozemlja. V spreminjanju poklicne strukture se zrcalijo tudi drugi družbeni procesi. Komparativni vidik, ki ga je tudi uporabila, je kranjske razmere umeščal v širši kontekst in vzpostavljaj stvarno podlago njenih interpretacij. Presegla je golo tehnično analizo statističnega gradiva. Na podlagi obsežnih virov in drugovrstne literature je statistične podatke osmišljala v koherentno interpretativno pripoved.

Knjiga je razdeljena na tri velika poglavja: Uvod, Demografska gibanja in Pridobitna dejavnost. V prvem poglavju, ki je nekoliko skromno naslovljeno kot uvod, avtorica sintetično predstavi svoj konceptualni, terminološki, metodološki pristop ter referenčni aparat, ki jih je uporabila pri pisanju. Uvodno poglavje lahko beremo kot dobro podprt (neke vrste) manifest o potrebnosti proučevanja ženske zgodovine in v tem sklopu tudi o nujnosti intenzivnega študija ženskega dela. V drugem poglavju preide na obravnavo demografskih razmer, kjer detajlno obravnava strukturo ženske populacije, poročno starost, stopnjo rodnosti in umrljivosti otrok pa tudi problematiko nezakonskih otrok. Tretje, najobsežnejše poglavje je posvetila podrobni analizi poklicne oziroma pridobitne strukture žena na Kranjskem, kjer je obravnavala žensko delo in položaj žensk v kmetijstvu, obrti in industriji, trgovini in prometu ter v t. i. statističnem razredu D. V slednjega so uvrščali poklicne oziroma pridobitne statuse oseb, ki jih ni bilo mogoče uvrstiti v druge kategorije poklicev. Analizo je izvedla na ravni posameznih okrajev, ki so predstavljali osnovno statistično enoto. Povsem jasno izpostavi, da enotne podobe na Kranjskem ni bilo. Nasprotno, cela vrsta področnih in krajevnih posebnosti je prišla na plan, ko je šla prek ravnin povprečij.

Rezultati njene analize so pokazali, da je bilo v obravnavanem času med prebivalstvom žensk več kot moških in da so bile ženske tudi nadpovprečno pridobitno aktivne. V kmetijstvu so bile prevladujoča delovna skupina in njihov ekonomski pomen nepogrešljiv. Njihov delež se je postopno krepil v industriji in obrti. Prisotne so bile tudi v drugih poklicnih/pridobitnih kategorijah, vendar v

16 Kot eden od primerov: Fischer, *Populacijski razvoj in socialna struktura okrajnega glavarstva Radovljica*.

manjšem deležu, ki pa je imel tendenco naraščanja.¹⁷ Sabina Žnidaršič Žagar je žensko delo kot relevanten historičen fenomen ovrednotila s stališča pojavnosti in obsega v času in prostoru dežele Kranjske na prelomu iz 19. v 20. stoletje. V današnjem času se vse skupaj zdi kot samoumevne podobe ženske delovne preteklosti, v času izida knjige pa so podatki o vstopanju in položaju žensk na trgu dela večino strokovne javnosti povsem presenetili.¹⁸

17 Žnidaršič Žagar, *Ora et labora*.

18 Ob tej obravnavi je vsekakor treba opozoriti še na eno knjigo, ki je v znatnem delu imela za predmet obravnave žensko delo, delovno obremenitev žensk v kmetijstvu. Gre za temo, ki je po krivici zapostavljena, kar je pokazala že Sabina Žnidaršič Žagar z ugotovitvijo, da so bile kmečke ženske nesorazmerno delovno aktivne. Mislimo na delo etnologinje Irene Destovnik (*Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 2002), ki je natančno osvetlila žensko delo v kmetijstvu na Koroškem na primeru raziskave dveh vasi v časovnem razponu od srede 19. pa do srede 20. stoletja. Z uporabo metode študija primerov je v tem dolgem časovnem razponu natančno analizirala statusna ekonomska razmerja in položaje ter zvrsti dela kmečkih žena in deklet. Monografijo je napisala na osnovi različne historične dokumentacije za starejša obdobja, za novejša obdobja pa je uporabila metodološke prijeme ustne zgodovine. Podobo, ki jo slika, lahko brez pomislekov uporabimo za interpretacijo procesnih značilnosti in ekonomskih statusnih delovnih položajev kmečkih žena, deklet in deklic v širšem slovenskem prostoru. Knjiga Irene Destovnik v marsičem dopolnjuje monografijo Sabine Žnidaršič Žagar glede dela in zaposlenosti kmečkih žena, zato je treba obe knjigi brati vzporedno.

1. POLITIKE, REGULACIJE IN DELO ŽENSK

Aleksej Kalc

O VIDNOSTI IN NEVIDNOSTI ŽENSKEGA DELA: VIRI IN METODOLOŠKA VPRAŠANJA

Vidnost oziroma nevidnost ženskega dela je eno od osrednjih epistemoloških vprašanj pri zgodovinskem preučevanju poklicev in gospodarskega udejstvovanja žensk. Važno je namreč dognati, s kakšnimi koncepti zgodovinski viri izkazujejo žensko delo, kaj in koliko razpoložljivi podatki o njem sploh povedo in koliko jim lahko verjamemo. Okrog teh spoznanj se vrti pravilno razumevanje ženskih (kot tudi moških) vlog in oblik udejstvovanja v ekonomiji ter tehtanje gospodarskega in socialnega pomena ženskega pridobitnega dela. Pri tem mislim predvsem na vire preglednega značaja, ki ponujajo vpogled v strukturno dimenzijo neke družbene skupnosti

in omogočajo sklepanje o vlogah ter razmerjih med raznimi družbenimi akterji. To so razne evidence in statistike, ki postanejo zlasti od 18. stoletja dalje vse bolj prisotna in tematsko ter informativno bogata sestavina zgodovinskega gradiva. Kot kognitivni, upravni in tudi nadzorni inštrument pride statistika v tem času vse bolj do veljave ne samo pri izkazovanju in merjenju najrazličnejših značilnosti posameznikov in družbe ter pojavov v njej, ampak tudi pri definiciji in klasifikaciji družbenih, gospodarskih in drugih kategorij prebivalstva.

Zgodovinopisje je že obsežno razpravljalo o tradicionalni delitvi dela po spolu in vprašanju različnega pojmovanja moškega in ženskega dela.³³ Ta diferenciacija izhaja iz paradigme, po kateri je bila gospodarska sfera v njenih najrazličnejših artikulacijah in oblikah enačena predvsem z moškim spolom. Poklic oziroma gospodarsko udejstvovanje je tudi določalo in legitimiralo družbeni položaj moških, pri čemer so dolgo prihajali do izraza razlikovanje med intelektualnimi in mehanskimi poklici ter njihove notranje hierarhične delitve. Temu primerno je tudi formalno izkazovanje poklicnih profilov in gospodarskih dejavnosti moškega prebivalstva v statističnih in upravnih evidencah, kljub temu da je v obdobjih, ko ni bilo še izdelanih enovitih kriterijev in uradovnih praks za vodenje tovrstnih evidenc, beleženje poklicnih podatkov bolj ali manj pomanjkljivo.

Ženska pa je bila v splošnih percepcijah družbenega reda posvečena družinski sferi in namenjena v prvi vrsti materinstvu ter skrbi za dom in gospodinjstvo. Skladno s tem pridobitno in nepridobitno delo deklet in njihovo poklicno izobraževanje ni veljalo kot pri moških za investicijo vseživljenjskega eksistencialnega in statusnega pomena. Mišljeno je bilo kot priprava na zakon s pridobivanjem gospodarskih virov za osnovanje družine in veččin, ki so veljale za nematerialno sestavino dote.³⁴ Vstop v zakon je bil prelomnica, ki je določala nekontinuirano naravo ženskega dela in jo vzporejala z življenjskim ciklusom. Razmejeval je fazo, ko se je ženska lahko bolj posvečala pridobitnemu delu, in fazo, ko se je umaknila v družinsko sfero oziroma se je njena pridobitna vloga morala usklajevati z obveznostmi matere in gospodinje. Vse to se odraža v formalnem izkazovanju žensk v zgodovinskih virih, v katerih nastopa poklicno ali gospodarsko opredeljevanje kot legitimacijski pojem večinoma pri ženskah, ki so kot neporočene ali vdove živele same ali nastopale v vlogi družinskega poglavarja. Nadalje je redno prisoten pri ženskah, ki so kot dekle ali druge delavke živele pri družinah delodajalcev. Pri ženskah, živečih v krogu rodne ali lastne družine, pa je v popisnih virih kot kriterij legitimacije prevladovalo razmerje z družinskim poglavarjem in torej stan (poročena, neporočena, vdova) ter sorodstvena zveza (soproga, hčerka, mati, snaha ipd.). Poklic in pridobitne gospodarske vloge v

33 Gl. npr.: Tilly, Scott, *Women*; Groppi, *Il lavoro*.

34 Groppi, *La proprietà*.

virih tudi v teh primerih niso odsotni, zlasti če jih ženske opravljajo samostojno. Pri poročenih ženskah pa je bilo vendarle navajanje morebitnih gospodarskih dejavnosti najbolj zanemarjeno, saj je podatek pogostokrat odsoten ali pa je ženska opredeljena kot gospodinja. To še ne pomeni, da soproge – podobno kot hčere, sestre ali druge članice družine brez gospodarskih navedb – niso bile pridobitno ali kako drugače gospodarsko aktivne. Lahko so na primer sodelovale pri obrtni ali trgovski dejavnosti, organizirani na družinski osnovi, ali opravljale kako obliko dela zunaj nje. Dejstvo je, da je bilo žensko gospodarsko udejstvovanje poklicno bolj labilno in fleksibilno od moškega, da je skladno z življenjskim ciklusom ter reprodukcijsko vlogo bilo nestabilno in se je prilagajalo sprotnim situacijam in potrebam. Zaradi tega je pogostoma uhajalo formalni opredelitvi in izostajalo iz statistične evidence. Ta izkazuje občutno manjšo participacijo žensk v gospodarstvu od dejanske in ne ponuja dovolj stvarne slike o ženskem prispevku v gospodarstvu oziroma take, ki bi bila neposredno primerljiva z moško. Vprašanje se vleče še globoko v 20. stoletje, kljub pojavu novih delitev dela, ki se mešajo s tisto po spolu, sprememb v družbenem položaju žensk in vse večje konkurence med ženskim in moškim delom, ki jo je od 19. stoletja dalje spodbujala industrializacija.³⁵

V nadaljevanju bo predstavljenih nekaj primerov za konkretno ponazoritev zgoraj nakazanih vprašanj. Nanašajo se na Trst, ki razpolaga z razmeroma bogatimi popisnimi viri, vse od zgodnje statistike dalje, in ponuja možnost primerjave med različnimi zgodovinskimi obdobji. Prvi primer je popis prebivalstva mesta iz leta 1775,³⁶ eden izmed treh ohranjenih poimenskih popisov iz 18. stoletja. Izvedel ga je Antonio Tognana de Tonnefeld, aktuar pri tržaški Policijski direkciji, ki je bila pristojna za ljudska štetja za potrebe prostopristaniškega mesta kot tudi za vsedrjavno statistiko prebivalstva. Popis je med tremi najbogatejši s podatki in najbolj natančen v izvedbi, od ostalih pa se razlikuje tudi po strukturi, saj so ga opravili s pomočjo tiskanih obrazcev, ki so popisovalcu olajšali delo in prispevali k doslednejšemu vpisovanju podatkov in klasifikacij.³⁷ Popis ponuja vpogled v prebivalstvo in njegove značilnosti v fazi, ko je potekal demografski in družbeno-gospodarski vzpon pristaniškega mesta, ki je slonel zlasti na priseljevanju tako moškega kot ženskega prebivalstva iz neposrednejšega in širšega mednarodnega zaledja. Glede na merkantilni značaj ekonomije in stalno rast mestne aglomeracije je takratni Trst ponujal moškim velike možnosti gospodarskega udejstvovanja in zaposlovanja, ženski delovni trg pa je bil zaradi skromnosti manufakturnega sektorja omejen na nekatere storitve in drobno trgovino, predvsem pa na hišno

35 Pescarolo, *Il lavoro*, str. 299–300.

36 BCTs AD, *Coscrizione Generale*.

37 Podrobneje o tem popisu: Kalc, *Žensko prebivalstvo*, str. 338–339.

delo. Povpraševanje po tem je naraščalo vzporedno z ekspanzijo mesta in spodbujalo vključevanje žensk predvsem iz slovenskega zaledja.³⁸

Popis izkazuje stalne prebivalce, ki jih je bilo 10.705. Razvršča jih v tri popisne kategorije, in sicer *stanovalce* (samostojno bivajoče poročene, neporočene in ovdovele osebe), njihove v družini živeče in še neporočene *otroke* ter *posle* (hišne in druge uslužbenke, bivajoče v gospodinjstvu s stanovalci). Za pričujočo analizo sta najprimernejši kategoriji *stanovalcev* in *poslov*, ki imata najbolj dosledno izpolnjeno rubriko, nanašajočo se na poklicno oziroma gospodarsko dejavnost. Kategorija *poslov*, tako ženskih kot moških, ni problematična z vidika ugotavljanja gospodarskih dejavnosti, saj jo vir vodi v posebnem popisnem razdelku (*Nome de' Domestici o sia Servitori – Ime hišnih poslov in uslužbencev*), kjer je zapisano vse prebivalstvo v odvisnem delovnem razmerju in je že zaradi tega jasno opredeljeno kot gospodarsko aktivno. V dodatni rubriki (*Se oltre a ciò abbino altro Mestiere – Drugačen poklic poleg tega*) so nadalje točneje navedeni poklic, položaj v poklicu oziroma konkretna dejavnost ali naloga vsakega posameznika. Pri ženskah navajata ti rubriki 73 odstotkov navadnih hišnih pomočnic, preostale pa kot posle z bolj profiliranimi nalogami, največ kuharice, postrežnice in dojljke, kako guvernanto, perico in obrtno vajenko. Vse te so služile pri premožnejših družinah, ki so zaposlovale po več poslov. Zato so nastopale v različnih vlogah, ki jih je popisovalec tudi navedel, vključno z navadnimi deklami, medtem ko le-teh v drugih primerih ni posebej definiral in pustil rubriko prazno. Čeprav ni podatka o njihovem stanju, smemo zanesljivo sklepati, da je šlo skoraj brez izjeme za samske ženske. O tem govorita njihova starostna struktura (70 odstotkov je mlajših od 30 let, 30 odstotkov pa jih je starih od 20 do 24 let) in nezdržljivost služenja v sobivanju z delodajalcem s poročenim stanom. Pri večini teh delavk je šlo torej za obliko zaposlovanja v predporočni starosti, ki ji s Petrom Laslettom pravimo *life-cycle servanthood*,³⁹ starejše pa so bile večinoma zapisane celibatu ali pa so se oprijele tega dela v zrejših letih iz preživetvene potrebe.

Drugače je pri kategoriji *stanovalk*, kjer so določene oznake manj jasne in pride do izraza vprašanje njihovega dejanskega pomena ter interpretacije. Sicer je vir glede samega izpolnjevanja rubrike o položaju oziroma zaposlitvi teh žensk (*Condizione o sia Impiego*) zelo popoln in dosleden, saj so oznake vpisane skoraj v vseh primerih (98,7 odstotka). Pri okrog 40 odstotkih so poklicnega oziroma gospodarskega značaja, med njimi pa so najpogostejše trgovina, gostinstvo in živilske obrti, razne vrste rokodelstva, pranje perila, služenje, težaška dela in druge, točneje nepojasnjene oblike pridobitnega dela, ki se skrivajo za splošnim izrazom »dela za druge« (*lavora per altri*). Ta segment tvorijo poročene kot tudi

38 Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 117–121.

39 Laslett, *Caratteristiche*.

samske in ovdovele ženske; ene so se udeleževale v sklopu kakega družinskega podjetja, druge kot nosilke samostojnih dejavnosti ali kot delavke. Pri njih je skratka gospodarska pridobitna aktivnost eksplicitno izražena in v primerih samohranilk se potrjuje, skladno z ugotovitvami v literaturi, da je dosledno navedena. Potrjuje se tudi gospodarska angažiranost žensk v socialno najšibkejših družinah, katerih obstoj je bil odvisen od dela čim večjega števila članov. Tak primer so ženske, ki so se ukvarjale z nosačenjem. Med stotinami navadnih fakinov, prenašalcev vreč (*portasacco*) ali košar (*portacesta*), jih je bilo kar 40 odstotkov. Njihovi soprogi pa so bili tudi sami najpreprostejši nosači, tako imenovani tržni fakini (*faccini di piazza* ali *di sacco*), ali drugi nekvalificirani delavci, ki so si delo iskali iz dneva v dan.

Problem poroke kot prelomnice v izkazovanju dela ali nedela žensk pa pride do izraza pri več kot polovici *stanovalk*, v glavnem soprogi in družinskih mater, ki jih vir opredeljuje kot gospodinje (*Lavori di casa – Domača opravila*). S tem daje misliti, da se niso ukvarjale s pridobitnimi dejavnostmi. Za mnoge izmed njih je to tudi veljalo, za del pa smemo zanesljivo trditi, da ta oznaka ni izključevala pridobitnih oblik dela, ki jih vir ni zabeležil. Dokaz za to ponujajo na primer ženske, ki so izdelovale slamnate zaščite za steklenice (*fà fiasche* ali *impagliatrice di fiaschi*). To je bila pretežno ženska dejavnost, osnovana na založništvu, ki se je opravljala na domu za potrebe tržaških žganjarn in pri kateri so večkrat sodelovali tudi otroci. Oblasti so jo v tihi domeni z naročniki in v nasprotju z načelom prostega trga dela, ki so ga drugače pospeševali, prepuščali najrevnejšim mestnim slojem, da bi jim šli na roko pri preživljanju in preprečevali padanje pod raven subsistence. Popis navaja 75 izdelovalk pletenih steklenic za likerje, medtem ko jih je v popisu iz leta 1765 zabeleženih komaj 26.⁴⁰ V poročilih žganjarn o proizvodnji in prodaji likerjev pa beremo, da je leta 1765 pri izdelavi 300.000 pletenk sodelovalo 60 družin, leta 1771 za izdelavo 500.000 pletenk pa »več kot 60 družin«, pri čemer so oblasti sklepale, da je šlo za 180 do 200 delavk in v manjši meri delavcev. Da je bila ocena prenizka, kaže poročilo dveh največjih žganjarn Rossetti in Balletti, za kateri je leta 1774 delalo 300 izdelovalk pletenk.⁴¹ S to pridobitno dejavnostjo se je potemtakem ukvarjalo neprimerno več žensk, kot izhaja iz popisnih virov, le da so bile očitno mnoge ženske in cele družine zaposlene s tem poslom občasno, v skladu s proizvodnjo žganjarn, ki je nihala od leta do leta in tudi na krajše roke, in še drugimi dejavniki. K deficitarni formalizaciji tovrstne gospodarske dejavnosti pa je prav gotovo pripomogla tudi dokaj labilna poklicna identifikacija z njo. Zaradi začasnosti in z njo povezane percepcije takega dela ženske niso deklarirale popisovalcu, ki je tako zabeležil trenutno stanje ob popisu.

40 BCTs AD, *Coscrizione fatta del Popolo*.

41 Andreozzi, Gli »urti necessari«, str. 580.

Drugi primer so ženske, ki so oddajale prenočišča (*affittaletti*) in jih je bilo po popisu pet. To število pa je smešno nizko, če pomislimo na vsakodnevni množični obisk iz najrazličnejših krajev, ki ga je bilo deležno mesto kot gospodarsko središče in prometno stičišče med morskimi in kopnimi potmi. Temu primerno je bilo povpraševanje po prenočiščih in s tem tudi oddajanje sob ali postelj v namenskih lokalih ali v zasebnih stanovanjih. O dejanski razširjenosti te tipično ženske dejavnosti je mogoče sklepati na osnovi dejstva, da je policija, za povečanje nadzora nad tujci in izboljšanje javnega reda, v naslednjih letih hotela zmanjšati število licenc za oddajanje tovrstnih prenočišč na 24.⁴² Poleg tega je bilo razširjeno oddajanje prenočišč brez formalnih dovoljenj in dejavnost je v teku leta nihala skupaj s trgovskim prometom in delovnim trgov, ki sta v hladnih mesecih upadala, na pomlad pa beležila zopet večji pritok tujcev. Upoštevati je treba tudi, da je bil popis opravljen pozimi.

Drugi ilustrativni primer zelo dragocenega, a za ugotavljanje gospodarskih dejavnosti in vlog problematičnega popisnega vira so konskripcijske populacijske knjige. V njih je žensko delo popolnoma zanemarjeno, moško pa se pokaže le delno, kar je povezano z namenom in konceptom konskripcijskega sistema za popisovanje prebivalstva. Ta sistem so v Avstriji uvedli v sedemdesetih letih 18. stoletja s splošno vojaško obveznostjo in prehodom od najemniške k naborni vojski. Temeljlil je na petletnih štetjih prebivalstva, ob katerih so sestavili populacijske knjige – natančne poimenske registre prebivalstva po števnih okrajih. Vanje so vpisovali sprotne spremembe do naslednjega popisa in rabile so tekoči evidenci vojaških obveznikov kot tudi za splošno demografsko statistiko, ki je s tem postala vojaška zadeva. Čeprav je bilo tržaško prebivalstvo oproščeno vojaškega služenja in so v tržaški občini popisovanja ohranila civilni značaj, so v podeželskem predelu ozemlja, ki so mu rekli teritorij, popisovali po konskripcijskem sistemu. En tak popis 24 naselij mestne okolice so izvedli v letih 1777/78 in sestavili populacijske knjige, ki so do danes edini znani ohranjeni primerek tovrstnega vira na Slovenskem.⁴³ Za Trst pa so dragocene, ker ponujajo socialno-demografsko in delno tudi gospodarsko sliko neposrednega prostoluškega kmečkega območja.⁴⁴

Ker je konskripcijski sistem rabil v prvi vrsti vojaškim namenom, se je osredotočal na moški del prebivalstva, za katerega je ob demografskih podatkih ugotavljal tudi poklic in stanovsko pripadnost. Pri ženskah pa ga je zanimalo le število in je beležil samo ime ter sorodstveno razmerje znotraj družinske skup-

42 AST, CRG, š. 101, 27. 8. 1778; š. 103, ad 589, 23. 1. 1783.

43 Tržaška mestna knjižnica (BCTs) hrani v rokopisnem oddelku (AD) 23 od 24 registrov, sestavljenih iz družinskih popisnih pol in sumarijev, zvezanih po posameznih vaseh in soseskah pod naslovom *Ort / Contrada* [ime vasi ali soseske] *Beschrieben Im* [mesec in leto] *von dem Johann Anton Tognana von Tonnefeld. Policey Actuario*.

44 Podrobno o viru in načinu popisovanja: Kalc, Konskripcija.

nosti. Izjeme so bile dekletke, ki so vselej omenjene z imenom, priimkom, izvornim krajem, delovnim razmerjem in pogosto tudi s trajanjem služenja. To, ker niso bile rodne ali z zakonom pridružene članice družine in so populacijske knjige rabile tudi pri izvajanju domovinskega ter ubožnega prava kot sistem za ugotavljanje, kje osebe so in kam so domovinsko pristojne.⁴⁵ Izjeme so tudi ženske, ki so načelovale družini namesto pokojnih soprogov in so bile klasificirane kot kmetice oziroma posestnice. Glede na to, da je bilo prebivalstvo tržaške okolice večinoma kmečko, se zdi zaradi vira logično, da je žensko delo potekalo v kmečkem gospodarstvu. Ženske tržaškega podeželja so v resnici imele vidne samostojne gospodarske vloge v odnosu z bližnjim mestom, bodisi posredovalne, kot na primer branjevke, ki so nosile naprodaj kmečke proizvode, bodisi vzporedne kmečkemu gospodarstvu. Najbolj množičen tak primer so Škedenjke, ki so se vsaj od 17. stoletja ukvarjale s peko in prodajo kruha po mestu.⁴⁶ To, da so imele s krušarstvom v zakupu pomemben del družinske in vaške ekonomije, je vplivalo na gospodarski standard škedenjskih družin kot tudi na družbeni položaj žensk, njihovo pogajalsko moč in osebno izbiro. Zaslužena sredstva so namreč lahko namenjale tudi izposojanju in s tem dodatno pospeševale gospodarske ter družbene dinamike v tej vaški skupnosti, ki je med vsemi živela v najtesnejši simbiozi z mestom. Vse to pa ostaja v konskripcijskih registrih prikrito.

Še več, populacijske knjige nas lahko zavedejo tudi pri presoji moškega dela. Naborni vojaški sistem je obveznemu vojaškemu služenju namenjal kmečko prebivalstvo. Konskripcije so zato morale ločevati prebivalstvo, ki se je ukvarjalo z neagrarnimi dejavnostmi, od agrarnega in znotraj tega posestnike in njihove naslednike, ki so tudi bili oproščeni služenja, od ostalih moških potomcev, ki so prišli v poštev za nabor. V ta namen so bili popisani moški v populacijskih knjigah razvrščeni po točno določenih poklicnih in stanovskih kategorijah.⁴⁷ V populacijskih knjigah tržaške okolice iz let 1777/78 najdemo tako med poklicno opredeljenimi moškimi le nekaj obrtnikov (1,8 odstotka), gostilničarjev (0,7 odstotka), čuvajev (1,1 odstotka) in duhovščine ter pripadnikov višjih družbenih slojev in uradnikov, preostalo pa so sami kmetje in kmečki posli (75,6 in 15,4 odstotka).⁴⁸ V resnici so se skoraj izključno slovenski tržaški okoličani tisti čas ukvarjali z raznovrstnimi dejavnostmi, ker bi drugače s samim kmetovanjem mnogi ne mogli obstati in tudi ker je mesto ponujalo veliko priložnosti za zaslužek. Vir torej prikriva mnogo pomembnih gospodarskih panog. Popis družin, ki so ga sestavili leta 1782, ko so zaradi slabe letine občina in veletrgovci dodelili okoličanom posebne zaloge žita, ki so ga ti morali nato odplačati,

45 Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 280–281.

46 Jakomin, *Škedenjska krušarica*.

47 Kalc, *Konskripcija*, str. 37, 39–40.

48 Kalc, *Tržaški teritorij*, str. 71.

izrecno ugotavlja neagrarne dejavnosti in poleg tistih, prisotnih v konskripciji, še številne zidarje in ribiče. Prvi so bili iz obmestnih sosesk, drugi iz vasi Kontovel, Prosek in Križ, kjer je ribištvo pri mnogih prebivalcih začelo postajati primarni gospodarski vir.⁴⁹ Zanimivo je, da tudi ta dokument popolnoma spregleda ženske in ne upošteva niti škedenjskih krušaric. Moški so se marsikje ukvarjali tudi s prevozništvom za potrebe cvetočega gradbeništva in trgovine, izkopavanjem in prodajo kamenja, gradnjo in vzdrževanjem javne infrastrukture.⁵⁰ V Škedenju so gojili ostrige in delali v solinah, pri čemer nekateri dokumenti pričajo, da so prihajale v poštev predvsem ženske.⁵¹ Manjkalo ni niti primerov podjetništva. Nekateri kmečki mogotci so imeli v zakupu apalt za vzdrževanje cest in pri tem poslu zaposlovali številne domače delavce ter vozače.

Drug primer je bil apalt za odstranjevanje nesnage v mestu, ki je dolgo pripadal nekemu Škedenjcu, nato pa so ga odkupili krajani iz soseske Sv. Marije Magdalene Spodnje, združeni v neke vrste zadružno podjetje.⁵² To je dnevno zaposlovalo mnogo moških iz tega kraja. O pravi gospodarski naravi tržaške kmečke okolice in nedoslednosti raznih popisnih virov še najbolj zgovorno priča poročilo policijskega direktorja dunajski dvorni pisarni o razmerah v deželi iz leta 1786. V njem je zapisal, da je med tržaškimi okoličani mnogo »bogatih«; to »bogastvo« pa ni izviralo iz kmetijstva, ki samo ni zadostovalo preživetju prebivalstva, temveč iz drugih dejavnosti. Od teh naj bi imeli toliko dobička, da so kmetijstvo puščali vnemar.⁵³

Vrnimo se k ženskemu delu in preidimo k zadnjemu primeru, popisu prebivalstva iz leta 1900. V 19. stoletju je statistika doživela velik razvoj in se uveljavila kot nepogrešljivi kognitivni državnoupravni pripomoček. V Avstriji je v petdesetih letih prešla izpod vojaškega okrilja v roke civilnega državnega aparata in spremenila svoj osnovni smoter. Hkrati se je metodološko posodobila in razširila obzorje svojih opazovanj ter merjenj na najrazličnejše vidike družbe in družbenih pojavov. Avstrijska statistika se je zlasti od osemdesetih let dalje dvignila na mednarodno zavirljivo raven in eno njenih najvidnejših področij je bila poklicna statistika. Popisi prebivalstva so bili tudi s tega vidika najpomembnejša preverjanja stanja in sprememb na vsedrjavni ravni. Vidnost ženskega dela pa je ostajala še vedno kočljiva. Tako je štetje leta 1900 v Trstu izkazalo pri moških 66 odstotkov aktivnega prebivalstva, pri ženskah pa le 27 odstotkov, vključno s hišnimi pomočnicami, ki so sicer po avstrijski poklicni statistiki sodile med vzdrževano prebivalstvo.⁵⁴ Ženske, ki jih vir umešča med gospodarsko aktivne,

49 AST, CRG, š. 116, 29. 10. 1782; Kalc, Tržaški teritorij, str. 76.

50 Dorsi, »Libertà«, str. 145.

51 Babudieri, L'emporio, str. 22.

52 Kalc, Tržaški teritorij, str. 77.

53 Dorsi, »Libertà«, str. 145.

54 Frühbauer, *Censimento*; prim. Žnidaršič Žagar, Komparativni problemi, str. 298–301.

ohranjajo še vedno zelo značilen starostni in stanovski profil. Med njimi je bilo kar 56 odstotkov mlajših od 30 let, 16 odstotkov pa starejših od 50 let. Po stanu pa so s kar 70 odstotki prevladovalе samske, ki so jim sledile vdove s 16 odstotki in šele za temi poročene s 14 odstotki. Vse to zopet opozarja na kritični prag, ki ga je za žensko pridobitno delo predstavljal prestop iz samskega v zakonski cikel življenja in ki se v popisnih klasifikacijah kaže kot diskriminanta med ženskim delom in nedelom. Ta prelom pride najočitneje do izraza v starostnih razredih 15–25 in 25–35 let, ko se delež aktivnih žensk skrči z 52,4 na 30,4 odstotka, in v starostih najvišje zaposlenosti 15–20 (56 odstotkov) ter 20–25 (48,5 odstotka).⁵⁵ Opozarja nas tudi na pojmovanje ženskih vlog in družbenega položaja žensk v meščanskih naziranjih, ki so skozi 19. stoletje žensko vse bolj ločevala od javne in jo potiskala v zaščiteno domačo družinsko sfero. Glede tega je vredno omeniti komentar, ki ga je zapisal avtor statističnega elaborata v izdaji rezultatov tržaškega štetja iz leta 1900. Ugotavljal je, da je širjenje ženskega dela zaradi njegove nižje cenovne vrednosti in prevelike ponudbe slabelo tudi vrednost moškega dela in še bolj spodbujalo žensko k zaposlovanju. To je žensko odtegovalo od družinskih vlog in spodnašalo družinska ekonomska in druga ravnanja. Treba je bilo torej odpraviti žensko konkurenco moškemu delu z višanjem vrednosti moškega dela in vrnitvijo ženske k njenim »naravnim« funkcijam.⁵⁶

Ne glede na meščanske ideale, žensko delo tudi v tem času ni bilo nezdržljivo z zakonskim stanom, materinstvom in skrbjo za dom in družino. Pri nižjih družbenih slojih je bilo usklajevanje teh ženskih vlog z gospodarskim udejstvovanjem pogostoma neizogibno za obstoj družine. To izkazuje tudi omenjena statistika, pri čemer lahko načeloma trdimo, da je zaposlovanje poročenih žensk zrcalni odraz donosnosti moškega dela in njegove zadostnosti pri zagotavljanju materialnih potreb. Enako pa lahko trdimo, da še tako natančne poklicne klasifikacije in številke zopet ne ponazarjajo vse ženske pridobitnosti, ker ne vidijo njenih mnogoterih nestalnih oblik. Te so sad ravno kompleksnega in spremenljivega usklajevanja z družinskimi obveznostmi in kot take mnogokrat uhajajo formalizaciji. Za stvarnejšo preglednost nad ženskim udejstvovanjem v gospodarstvu je treba torej pogledati onstran formalno opredeljenih in dlje trajajočih aktivnosti. Preiti je treba tudi od sinhrona k diahroni perspektivi in opazovati obnašanja po razdrobljenih časovnih fazah. Dejansko žensko gospodarsko moč v družini in širši skupnosti pa je mogoče dojeti, kot govori najvidnejša literatura o ženskem delu, s preseganjem logike poklicev in konkretnih dejavnosti ter upoštevanjem vsega materialnega in nematerialnega prispevka.

⁵⁵ Kalc, *Žensko priseljevanje*, str. 17.

⁵⁶ Frühbauer, *Censimento*, str. LXXI.

Mirjam Milharčič Hladnik

**ŽENSKO DELO IN
GOSPODARSTVO
V MIGRACIJSKEM
KONTEKSTU –
ZGODOVINSKI
PRIMERI V LUČI
SEDANJOSTI**

UVOD

Prispevek bo predstavil nekatere žensko zaznamovane migracijske tokove iz slovenskega etničnega prostora v preteklosti in se osredotočil na paradigmatični primer Helene Turk, transnacionalne delovne migrantke na prehodu iz 19. v 20. stoletje, z njeno avtobiografsko pripovedjo. Zgodovinske primere delovnih migracij žensk in njihovega prispevka k lokalni in nacionalni ekonomiji preživetja in razvoja je treba posebej predstaviti zato, ker je njihovo ekonomsko delovanje

tako v zgodovinopisju kot kolektivnem spominu še vedno skoraj povsem nepoznano. Zgodbe slamnikaric, služkinj, šavrink, skrbstvenih delavk, sezonskih migrantk niso vključene v nacionalno in šolsko zgodovino oziroma so prekrite z mitološko podobo ženske v varovanem in statičnem okolju »domačega ognjišča«.⁵⁷ Zgodovinski primeri plačanega ženskega migrantskega dela bodo umeščeni v sodobni kontekst ženskih migracij v evropskem prostoru iz dveh razlogov: prvič, za vsako proučevanje migracij moramo upoštevati obe perspektivi – tako iz kraja izseljevanja kot iz kraja priseljevanja, tako izseljevanje iz »našega« prostora kot priseljevanje vanj; in drugič, tudi če proučujemo zgodovinske primere migracij, je pomembno, da jih razumemo v kontinuiteti in diskontinuiteti konkretnega časa in prostora ter v komparativnem kontekstu.

Ženske v razumevanju in proučevanju zgodovinskih in sodobnih vidikov migracij dolgo niso obstajale v nobeni vlogi razen kot pasivne spremljevalke migrantov ali tiste, ki so ostajale doma. Pri obravnavanju dela in ekonomije migracij so bile še posebej dolgo spregledane, saj so bile skupaj z otroki razumljene zgolj kot odvisne članice družine, ločene od sfere dela. Znanstveno proučevanje migrantk in ženskega dela v migracijskem kontekstu se je začelo šele okoli leta 1985. Takrat je skupina raziskovalcev in raziskovalk sprožila pobudo za poglobljeno znanstveno proučevanje migracij z vidika spola in z vključitvijo plačanega ženskega dela.⁵⁸ Do danes je bilo opravljenega veliko več raziskovanja, kot so si pobudniki proučevanja migracij kot spolno zaznamovanega fenomena sploh lahko zamislili. Na tem mestu je nemogoče naštetih pomembnejše raziskovalne projekte, je pa vredno omeniti vsaj nekatere obsežne evropske raziskave zadnjega desetletja, ki so se osredotočile na žensko migrantsko delo v Evropi.

Luisa Passerini (2004) je vodila raziskavo ženskih migracij iz vzhodne v zahodno Evropo, *Gender relationships in Europe at the turn of the millennium: Women as subjects in migration and marriage*; Alexandra Zavos (2010) je vodila raziskavo o spolno zaznamovanih migracijah v jugovzhodni Evropi in Mediteranu, *Gender, migration and intercultural interactions in the Mediterranean and South-East Europe*; Christiane Timmerman (2010) pa o specifičnih razmerah množičnih ženskih migracij v Belgiji, *Factors and dynamics affecting and explaining female migration and integration in Belgian society*. Tudi v Sloveniji je bilo izvedenih nekaj pomembnih raziskav migrantskega dela priseljenk kot sestavnih delov obsežnih evropskih raziskav. Med njimi naj omenim raziskavo Femipol (2008), *Integration of female immigrants in labor market and society*. Projekt je z veliko raziskovalno skupino, v kateri so iz Slovenije sodelovale raziskovalke Mirovnega inštituta, proučil integracijo delovnih migrantk na trgu dela v enajstih državah Evropske

57 Nekaj več pozornosti so bile v zadnjem času deležne aleksandrinke, predvsem zaradi medijsko odmevnega dokumentarca. – Pevec, *Aleksandrinke*.

58 Pobuda in izhodišča so izšli kot posebna številka revije *International Migration Review* 18 (4), 1984.

unije, med njimi tudi v Sloveniji. V projektu Femage (2006), *Needs for female immigrants and their integration in ageing societies*, pa je sodelovalo osem držav, med njimi iz Slovenije raziskovalke Družbenomedicinskega inštituta ZRC SAZU. Sanja Cukut Krilić (2009) je v vzporedni raziskavi dodatno osvetlila vprašanje, ne le potreb po migrantkah v starajočih se evropskih družbah, med katere sodi tudi Slovenija, temveč tudi potreb samih migrantk, njihovih subjektivnih izkušenj migracije in življenja v novi družbi, Sloveniji.

Z izostritvijo ženske perspektive v migracijskih študiah so se migracije prikazale skozi zapletene strukture družinskih odločitev, intimnih premislekov ter gosto stkanih osebnih in sorodstvenih vezi obeh spolov. Pokazale so se za veliko več kot le posledice ekonomsko-socialnih in zakonodajnih okoliščin, predvsem pa se je pokazalo, da so v delovnih migracijah danes in v preteklosti močno zastopane ženske in da so v številnih primerih tudi glavne vzdrževalke družin. Poleg sprememb na znanstvenoraziskovalnem področju sta za Evropo zadnjih treh desetletij značilni dve novosti: veliko število priseljencev je novost v tem smislu, da so države, ki so bile zgodovinsko države množičnega izseljevanja, na primer Italija, Grčija, Španija, Slovenija, postale države priseljevanja; v istem obdobju pa zasledimo tudi spremembo v spolni strukturi migracijskih procesov, ki je popularno razumljena kot »feminizacija migracijskih tokov«.

ŽENSKÉ DELOVNE MIGRACIJE V EVROPSKEM PROSTORU

Floya Anthias in Gabriella Lazaridis ocenjujeta, da je med 14 milijoni migrantov v Evropski uniji približno polovica žensk, vendar je njihovo število zaradi nelegalnih migrantk dejansko veliko večje. Zaposlene so večinoma kot plačane gospodinjske in skrbstvene delavke, varuške, čistilke in delavke v industriji seksa.⁵⁹ Nove smeri migracij in njihova feminizacija, ki so jo zaznale raziskovalke v Evropi, so del globalnih in transnacionalnih procesov. Barbara Ehrenreich in Arlie R. Hochschild navajata naslednje podatke:

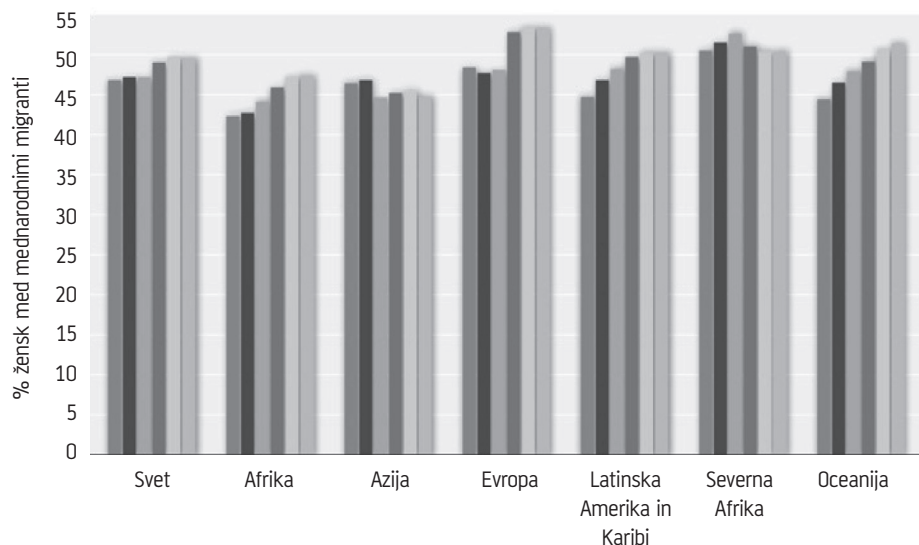
»Od 1950 do 1970, na primer, so v delovni migraciji v severno Evropo prevladovali moški iz Turčije, Grčije in severne Afrike. Od takrat moške nadomeščajo ženske. Leta 1946 je bilo med Maročani in Alžirci, živečimi v Franciji, manj kot 3 odstotke žensk; leta 1990 jih je bilo več kot 40 odstotkov. V celoti je verjetno danes na svetu od 120 milijonov legalnih in nelegalnih migrantov polovica žensk. Vzorci mednarodnih migracij se regionalno razlikujejo, vendar pa migrantke iz presenetljivo številnih držav dejansko prekašajo moške v številu, včasih z velikim deležem.«⁶⁰

59 Anthias, Lazaridis, *Women on the Move*.

60 Ehrenreich, Hochschild, *Global Woman*, str. 5–6.

Na znanstvenoraziskovalnem področju se razumevanje naraščanja števila migrantk odraža v tezi o »feminizaciji migracij«,⁶¹ ki naj bi bila posebna značilnost sodobnih migracijskih pojavov. Najbolj reprezentativen prikaz naraščanja deleža žensk v globalnih migracijah ter njihovo regionalno porazdelitev najdemo v poročilu *A Passage to Hope*, ki ga je leta 2006 objavila Organizacija združenih narodov. Iz tega poročila je iz tabele 1 mogoče razbrati, da se je delež žensk med prebivalci, ki so tujci, od leta 1960 do leta 2005 povečal zgolj za 2,9 odstotka. Tako imenovana feminizacija migracij v sodobnem svetu tako pomeni, da je v petinštiridesetih letih delež žensk med prebivalci, ki so tujci, narasel s 46,7 na 49,6 odstotka. Povedano drugače, spolna sestava migracij je bila v svetovnem merilu že pred letom 1960 skoraj povsem uravnotežena.⁶² Splošno sprejeto prepričanje o feminizaciji migracijskih gibanj, ki naj bi bilo značilno zgolj za sodobni globalizirani svet, se ob teh podatkih izkaže za znanstveno pretiravanje oziroma zahteva natančnejše pojasnilo: v nekaterih migracijskih tokovih prevladujejo ženske, v nekaterih moški, poleg tega pa sta ti dve značilnosti tako v preteklosti kot danes v nenehnem spreminjanju, odvisni od socialno ekonomskih ter političnih okoliščin in od migracijskih socialnih in komunikacijskih mrež.

Gibanja ženskih migracij po kontinentih/regijah 1960–2005⁶³

Vir: *State of World Population*

■ 1960 ■ 1970 ■ 1980 ■ 1990 ■ 2000 ■ 2005

61 Castles, Miller, *The Age of Migration*.

62 *Passage to Hope*, str. 22.

63 Prav tam.

Feminizacija migracijskih gibanj v sodobni Evropi izhaja iz družbenega razvoja, ki po letu 1945 ni prinesel pričakovane uveljavitve enakopravnosti med moškimi in ženskami v vseh sferah življenja. Če so ženske postajale vedno bolj enakopravno zastopane na področju dela in gospodarstva, pa sta se neenakopravnost in tradicionalna delitev dela pri gospodinjskih in družinskih obveznostih ohranili skoraj nespremenjeni. Zaradi tega so nastale velike potrebe po delavcih, ki bi opravljali plačana gospodinjska dela. V tem kontekstu moramo videti dejanski porast migrantk v Evropi in drugih delih bogatega sveta. Prav migrantke so namreč najbolj prevzele plačano gospodinjsko oziroma skrbstveno delo, kar je postalo fenomen sodobnih bogatih držav in je navsezadnje tudi sprožilo znanstveno oceno o »feminizaciji migracij«. Posebej pomembno je ta sodobni fenomen razumeti v historični perspektivi in hkrati v kontekstu sodobnega »profesionalnega gospodinjstva brez ‚gospodinje‘«, kot ga je definirala Saskia Sassen: »Vedno večji delež njegovih domačih opravil je prenesen na trg: kupi se jih neposredno kot blago in usluge ali posredno preko najete delovne sile. Posledica je povratak tako imenovanih razredov služinčadi v vseh svetovnih globalnih mestih in te razrede v glavnem sestavljajo priseljenci in migrantke.«⁶⁴

Prav tako je pomembno, da nenadno »vidnost« migrantk, ki jo poudarja politično in medijsko populariziranje teze o »feminizaciji migracij«, analiziramo znotraj diskurza o migracijah v Evropi oziroma Evropski uniji. Obravnava migrantk je osredotočena na viktimizacijo in normalizacijo oz. problematizacijo, kjer se znanstveni, medijski, politični diskurz ukvarjajo največ z migrantkami izven področja (legalnega) dela in ekonomije. Prevladujejo razprave in raziskovanja problemov, kot so: trgovina z ženskami in prostitucija, nasilje v migrantskih družinah in uboji iz časti, pokrivanje in zakrivanje migrantk, zapiranje žensk v prostore doma ipd. Znotraj diskurza viktimizacije so migrantke postavljene v položaj žrtve oziroma v pasivni odnos s svojo okolico. Tako ponovno izgubimo migrantke kot ekonomske akterke in kot akterke svojih življenj, kot vzdrževalke družin ter sposobne pogajalke v kompleksnih in spreminjajočih se družbenih razmerah dela in vsakodnevnega življenja.

Marlou Schrover opozarja, da so danes moški kot migranti v prevladujočem diskurzu obravnavani kot grožnja socialnemu redu, trgu dela, stabilnosti države. Prav nasprotno pa so ženske kot migrantke obravnavane kot tiste, ki naj bi bile ogrožene:

»Način, kako so danes problematizirane migracije žensk, je podoben tako imenovanemu strahu pred trgovino z belim blagom iz obdobja okoli leta 1900, ki so ga sprožile predstave o povečanju migracij žensk, oporekanje ženski migraciji in zgodbe o tveganjih, s katerimi so se srečevale migrantke.

64 Sassen, *Global Cities*, str. 259.

Zaščita ‚nedolžnih‘ tujih žensk se je uporabljala za legitimiranje omejevanja njihove mobilnosti.«⁶⁵

Kljub prevladujočem diskurzu viktimizacije in normalizacije, v katerem migrantske delavke zasedajo položaj Drugega in predstavljajo vse tisto, kar nismo Mi, študije razkrivajo nekatere podobnosti med ženskami na trgu dela, ne glede na to, ali so migrantke ali ne. V večini držav Evropske unije je nedavna raziskava ugotovila, da je dve tretjini migrantk zaposlenih v sektorjih skrbstvenega in servisnega dela, ki zahtevajo najnižjo izobrazbo in zagotavljajo nizek dohodek in ugled ter omejene pravice in možnosti napredovanja oziroma premikanja na trgu dela. Hkrati pa je primerjalna analiza pokazala, da je v tem sektorju zaposlenih tudi več kot polovica žensk, ki niso migrantke, torej so »domorodke« (native-born).⁶⁶ To je nedvomno paradoksalna ugotovitev glede na prevladujoče prepričanje o potrebah bogatega »Severa« po skrbstvenih in servisnih delih zaradi povečanega števila žensk, ki so zaposlene v časovno in izobrazbeno zahtevnih ter dobro plačanih profesionalnih sektorjih. Hkrati pa je pomembno opozorilo, da niso vse ženske bogatega Severa bogate in tudi vse migrantke revnega Juga niso njihove revne služkinje.

ŽENSKÉ DELOVNE MIGRACIJE IZ SLOVENSKEGA PROSTORA

Danes smo soočeni z dvema zgodovinskima kontinuitetama. Prva je prisotnost žensk v migracijskih tokovih, ki je značilnost tako preteklosti kot sodobnosti in je končno razkrita in utemeljena s številnimi raziskavami. Če kontinuiteti množične prisotnosti žensk v migracijskih tokovih dodamo še drugo kontinuiteto, to je stigmatizacijo oziroma problematizacijo ženskih migracij, dobimo kontekst, v katerem lahko prikažemo nekatere specifične delovne migracije žensk v slovenskem etničnem prostoru v zgodovinski in sodobni perspektivi. Pri nas je prisotnost slovenskih izseljenk vidna tako v množičnem izseljevanju pred letom 1940 kot pozneje. Za obdobje pred letom 1940 Marjan Drnovšek ocenjuje, da je bilo migrantk okrog 35 odstotkov.⁶⁷ To oceno moramo razumeti v kontekstu zgodovinske odsotnosti žensk v državno vodenih statističnih in drugih birokratskih popisih glede dela žensk, zaradi katerih podatkov ni in jih tudi ne more biti.

Kljub temu vemo, da so v slovenskem etničnem prostoru obstajali izrazito ženski migracijski tokovi, v katerih so se ženske selile zaradi dela in so bile

65 Schrover, *Feminization and Problematisation*, str. 126–127.

66 Rubin et al., *Migrant Women*, str. 71.

67 Drnovšek, *Emigration of Slovene Women*, str. 31.

velikokrat tudi vzdrževalke družin. Med njimi posebej izstopajo trije tipi plačanih del oziroma njihove akterke:

- služkinje in skrbstvene delavke s celotnega ozemlja, ki so hodile delat v bližnja in oddaljena mesta, kot npr. Zagreb, Beograd, Skopje, Rim, Videm, Milano, ali oddaljene dežele, npr. Nemčijo, Francijo in Anglijo, in kot bomo videli v nadaljevanju, celo Brazilijo;
- najmanj znane in raziskane slamnikarice iz okolice Domžal in Mengša, ki so bile sezonske migrantke po celotni habsburški monarhiji, izseljenke v mestih Združenih držav Amerike in med povratnicami tudi nekatere lastnice slamnikarskih tovarn in delavnic v Domžalah;
- najbolj znane in literarno upodobljene aleksandrinke, varuške, kuharice, spremljevalke, dojlje in hišne pomočnice, migrantke iz Goriške v Egiptu, kjer so ostale leto, dve ali več desetletij, njihovo dediščino in pomen pa začenjamo raziskovati šele v zadnjem desetletju.

ALEKSANDRINKE

Najbolj splošno poznan primer ženske delovne migracije so pri nas aleksandrinke, ženske iz Goriške, ki so odhajale v Egipt od okoli leta 1870 do 1940 in tam opravljale različna gospodinjstva in skrbstvena dela. Po nezanesljivih podatkih naj bi v začetku 20. stoletja v Egiptu živelo okrog 5000 slovenskih deklet in žensk. Številke izhajajo iz ocen, saj jih je nemogoče rekonstruirati. Marjan Drnovšek navaja, da je že leta 1897 živelo v Egiptu 7.700 Slovenk in le 300 Slovencev,⁶⁸ Karel Pečnik pa, da je bilo leta 1902 v Egiptu 5.300 slovenskih izseljencev, med njimi 5.000 žensk.⁶⁹ Posebnost izseljevanja v Egipt je v tem, da so bile v njem udeležene skoraj izključno ženske in dekleta, ki so bile praviloma dobro plačane in so se v veliki večini vrnile domov oziroma so se v Egipt odpravile večkrat. V tabeli 2 vidimo podatke za migrante v obdobju okoli leta 1900 za habsburško monarhijo, v katerih so vključeni tudi migranti in migrantke iz slovenskega prostora. Tu vidimo prevladujoč vzorec, ki pa nas lahko močno začudi: ne samo, da so med migranti prevladovalе ženske, prevladovalе so v krajih, ki jih nimamo na naših mentalnih zemljevidih izseljevanja, v severni Afriki in na Bližnjem vzhodu.

⁶⁸ Drnovšek, *Izseljenec*, str. 11.

⁶⁹ Nav. v: Makuc, *Aleksandrinke*, str. 30.

Avstrijski državljani v Turčiji, Egiptu, Afriki in Aziji leta 1900⁷⁰

Kraj bivanja	Moški (št.)	Ženske (št.)	SKUPAJ (št.)	Moški (%)	Ženske (%)	Moški (%)	Ženske (%)
Turčija (Evropa)	2.381	1.841	4.222	43,0	30,8	56,4	43,6
Carigrad	1.923	1.385	3.308	34,8	23,2	58,1	41,9
Solun	191	190	381	3,5	3,2	50,1	49,9
Odrin	62	74	136	1,1	1,2	45,6	54,4
Skadar	54	40	94	1,0	0,7	57,4	42,6
Skopje	35	34	69	0,6	0,6	50,7	49,3
Drač	21	21	42	0,4	0,4	50,0	50,0
Turčija (Azija)	1.314	1.174	2.488	23,8	19,7	52,8	47,2
Izmir	466	459	925	8,4	7,7	50,4	49,6
Jeruzalem	296	301	597	5,4	5,0	49,6	50,4
Safed	301	178	479	5,4	3,0	62,8	37,2
Bejrut	43	63	106	0,8	1,1	40,6	59,4
Alep	47	38	85	0,8	0,6	55,3	44,7
Jafo	39	34	73	0,7	0,6	53,4	46,6
Damask	32	30	62	0,6	0,5	51,6	48,4
Haifa	25	28	53	0,5	0,5	47,2	52,8
Egipt	1.654	2.851	4.505	29,9	47,8	36,7	63,3
Aleksandrija	605	1.564	2.169	10,9	26,2	27,9	72,1
Kairo	466	741	1.207	8,4	12,4	38,6	61,4
Portsaid	317	318	665	5,7	5,3	47,7	47,8
Suez	119	97	216	2,2	1,6	55,1	44,9
El Mansura	53	56	109	1,0	0,9	48,6	51,4
Ismailija	67	40	107	1,2	0,7	62,6	37,4
Afrika in Azija	182	103	285	3,3	1,7	63,9	36,1
Tunizija	19	7	26	0,3	0,1	73,1	26,9
Tripolis	12	18	30	0,2	0,3	40,0	60,0
Maroko	31	28	59	0,6	0,5	52,5	47,5
Teheran	14	4	18	0,3	0,1	77,8	22,2
Japonska	36	21	57	0,7	0,4	63,2	36,8
Kitajska	55	25	80	1,0	0,4	68,8	31,3
Bangkok	15	0	15	0,3	0,0	100,0	0,0
SKUPAJ	5.531	5.969	11.500	100,0	100,0	48,1	51,9

70 Hahn, Migration and Career Patterns, str. 204–205. Vir, ki ga je uporabila avtorica, je avstrijska statistika.

Kot vidimo, so bile aleksandrinke majhen del velikega migrantskega vala, ki je iz Anglije, Nemčije, Francije, predvsem pa Italije, Grčije in Bližnjega vzhoda, preplaval takrat bogata, mirna, svetovljanska egiptovska mesta. Razen iz Goriške, kjer so prevladoval skoraj izključno ženske, je ta migrantski val sestavljalo tudi veliko število moških, ki so v Egiptu delali najrazličnejša dela. Bili so kamnoseki, zidarji, tesarji, mizarji, krojači, pa tudi lastniki restavracij, kavnarn, trgovin in trafik. Kljub temu vidimo presenetljive številke, ki dokazujejo, da so v skupnem seštevku množičnega vala s takrat revnega evropskega Juga na bogati afriški Sever prevladoval ženske.

Delež aleksandrink v migracijah iz zahodnega dela slovenskega etničnega prostora je bil velik. Spremljal jih je alarmistični javni diskurz, ki je njihovo izseljevanje definiral kot moralno sporno in patriotsko nesprejemljivo. Diskurz so sestavljale tako cerkvene moralne obsodbe v skrbi za ohranitev družine in vere kot patriotski strahovi pred fizičnim propadom naroda. Aleksandrinke so bile definirane kot moralni in nacionalni problem. V slovenski literaturi, kolektivnem spominu in nacionalni imaginaciji so bile v okviru diskurza moralne panike interpretirane do začetka 21. stoletja, ko se je začelo sistematično raziskovanje in vrednotenje njihovega prispevka k ekonomiji preživetja Goriške pokrajine.⁷¹

SLAMNIKARICE

Povsem drugačno zgodbo predstavljajo slamnikarice iz Domžal in okolice. Bile so del ekonomije svojega okolja, kjer je bilo slamnikarstvo kot obrt razširjeno že sredi 18. stoletja in je ostalo pomemben del ekonomije do sredine 20. stoletja. V času, ko so se ženske iz Goriške odpravljale v Egipt, so se ženske na tem območju začele zaposlovati v slamnikarskih tovarnah in delavnicah. Lastnice nekaterih tovarn in delavnic so bile ženske, na primer Katarina Ravnikar in Marija Kokalj. Marija Kokalj je bila tudi migrantka in je svojo delavnico ustanovila okoli leta 1910, ko se je vrnila iz New Yorka, kjer je tudi upravljala lastno delavnico slamnikov. V slamnikarskih tovarnah so delale večinoma ženske. Delo je veljalo za spodobno, prinašalo ni nobenih stigmatizacij, tudi ne takrat, ko so slamnikarice postale migrantke. Domžalske slamnikarice so bile predvsem sezonske migrantke, ki so delale po celotni srednji Evropi.

Kot navaja Saša Roškar na podlagi svoje etnografske raziskave, se njihovi potomci danes spominjajo, »kako so doma puščale majhne otroke in kako so iz sveta prinašale stvari, ki se jih v Domžalah ni dalo dobiti, pa tudi sredstva

71 Koprivec, *Dediščina aleksandrink*.

za boljše življenje svojih družin in za šolanje otrok«. ⁷² Tudi ko je Domžale z okolico leta 1905 zajela prava »Amerikanska epidemija« ⁷³ in so se ženske množično izseljevale v ameriška mesta, to ni povzročilo viktimizacijskega ali stigmatizacijskega diskurza. Nasprotno, ko so številni duhovniki na Goriškem sramotili aleksandrinke in jim pripisovali moralni propad, je duhovnik Franc Bernik o slamnikaricah migrantkah pisal s ponosom in občudovanjem:

»Na ta način je nastala v Domžalah in okolici cela vrsta takih deklet, ki kot ptice lastovice vsako jesen gredo v razna velika mesta in se okrog Binkošti zopet vrnejo. (...) Domžalske slamnikarske šivalke namreč po pravici slove že od nekdanj kot najboljše. V najimenitnejših slamnikarskih tovarnah po velikih svetovnih mestih jih z veseljem sprejemajo v delo.« ⁷⁴

Enako navdušen je bil tudi nad tistimi, ki so se izseljevale v daljno Ameriko in domov pošiljale denar. O izseljencih in izseljenkah je zapisal: »Domžalam so njihovi Amerikanci v čast. Na procvitu trga Domžale imajo oni lep, velik delež!« ⁷⁵

Bernik je vodil natančne podatke o svojih faranih in je za leto 1908 objavil podatek, da je bilo iz domžalske občine 21 slamnikaric na Dunaju, 11 v Bukarešti, 6 v Prostejovu, 5 v Budimpešti, 4 v Pragi, 4 v Lvovu, 2 v Kronstadtu in 2 v Breslauu. ⁷⁶ Intenzivnost mobilnosti nekaterih slamnikaric je bila presenetljiva. Med drugim je izhajala tudi iz dejstva, da so bile slamnikarice, kot bi danes rekli, poklicne migrantke, torej migrantke s cenjenim poklicem. Nekatere med njimi so večkrat migrirale zato, ker so jih delodajalci pošiljali tja, kjer so odpirali nove slamnikarske tovarne ali delavnice, da bi pomagale pri organizaciji delovnega procesa in usposabljanju zaposlenih. Po ustnih pričevanjih so se v tej funkciji nekatere selile po številnih mestih, od New Yorka do Lvova. Saša Roškar je tudi ugotovila, da so na imigrantskih seznamih na Ellis Islandu nekatere med njimi celo poklicno opredeljene kot »hat maker«. ⁷⁷

SKRBSTVENE DELAVKE IN SLUŽKINJE

Slamnikarice se od drugih slovenskih delovnih migrantk razlikujejo po tem, da so bile kvalificirane, kar pomeni, da so bile kot tovarniške delavke kvalificirane znotraj uveljavljene klasifikacije dela, kjer so bile seveda skrbstvene

⁷² Roškar, *Zgodba o slamnikih*.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Roškar, *Slamnikarice abroad*, str. 77.

⁷⁷ Saša Roškar na predavanju *Žensko delo na tujem*, Slamnikarski muzej, Domžale, 18. 3. 2015 (neobjavljeno).

delavke (služkinje, kmetijske delavke, gospodinje) izločene. Prav to je razlog, ki ga navaja Sheila Rowbotham, ko razlaga, zakaj je v zgodovinskih, statističnih in demografskih pregledih vedno izpuščeno tisto plačano delo, ki ga ženske od nekdaj opravljajo v največjem številu. Razlog nevidnosti migrantk in njihovega specifičnega dela, ki je globalno razširjena in velja tako za preteklost kot tudi za sedanjost, je takole opredelila:

»Eden od razlogov za pomanjkanje vidnosti je bila narava dela migrantk. V številnih primerih so opravljale gospodinjsko delo ali delo dojilj – dela, ki niso bila nikoli vključena v prevladujočo definicijo ‚dela‘ ali ‚ekonomije‘ in so zato izpadla iz statistične obdelave. To je spolna nevidnost v dvojnem pomenu. Ženske ne zapustijo nobene sledi, ker so ženske *in* ker je okvir, v katerem je določeno, kdo naj bo viden, pristranski v prid moških.«⁷⁸

Zato imamo tudi za slovenske migrantke, ki so opravljale plačana gospodinjska dela, malo podatkov. Aleksandrinke so znotraj tega fenomena poseben primer zaradi tega, ker se je od samega začetka vmešal cerkveni in politični diskurz. Zaradi moralističnega problematiziranja njihovega dela so se v kolektivnem spominu ohranili dojiljstvo in zapuščeni otroci, prikri in izgubil pa se je njihov ekonomski in finančni prispevek. Kot ugotavlja Daša Koprivec:

»Zato je pomembno ugotoviti resnično gospodarsko vlogo žensk v 19. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja, predvsem pa, ali je aktivna ekonomska dejavnost aleksandrink izjema. V tem kontekstu ugotavljam, da aleksandrinke niso bile izjema, ampak da se je v zgodovinskem spominu izgubilo vedenje o številnih gospodarskih dejavnostih, pri katerih so ženske sodelovale, ter da je bilo brisanje tega spomina dolgotrajen proces, v katerem je imela vodilno vlogo Katoliška cerkev.«⁷⁹

V zadnjem času je bilo služkinjam in plačanemu hišnemu oziroma skrbstvenemu delu posvečeno nekaj več raziskovalne pozornosti tudi pri nas,⁸⁰ čeprav je poznavanje plačanega hišnega dela v migracijskem kontekstu še vedno šibko in razdrobljeno. Marjan Drnovšek je opisal nekaj migracijskih poti slovenskih služkinj oziroma plačanih gospodinjskih delavk v obdobju med obema vojnama: v Ameriko, med katerimi je znana zgodba kuharice Lize v New Yorku;⁸¹ veliko jih je delalo v jugoslovanskih mestih, na primer v Zagrebu okrog 4000, pa tudi v Beogradu jih je bilo veliko, saj so imele svoj Dom služkinj; zanimivo je tudi novačenje migrantk za delo v Londonu, kjer so bile vpletene tako državne institucije

⁷⁸ Rowbotham, str. xvi.

⁷⁹ Koprivec, *Dediščina aleksandrink*, str. 23.

⁸⁰ Testen, *Plačano hišno delo*; Hrzenjak, *Nevidno delo*.

⁸¹ Drnovšek, *Kuharica Liza*.

kot angleške posredniške agencije.⁸² Slovenske ženske so kot služkinje delale tudi v Franciji, Belgiji in na Nizozemskem. Jernej Mlekuž je natančno raziskal poti »dikel« iz zahodnega dela slovenskega etničnega prostora v italijanska mesta ter predvsem percepcijo njihovega dela v slovenskih skupnostih.⁸³

»MOJA POT PO SVETU« - PARADIGMATIČNI PRIMER DELOVNE MIGRANTKE

Zgodba Helene Turk o migracijskih poteh in delu, ki ga je opravljala na različnih koncih sveta, je uporabna kot primer dekonstrukcije mita o ženskah, ki naj bi ostajale doma, opravljale neplačano gospodinjsko delo in se v primeru selitve premaknile največ do bližnjega mesta ali se pridružile svojim očetom, bratom ali možem. Zgodbo o delu in migraciji je napisala v tretji osebi in jo objavila v desetih kratkih nadaljevanjih v časopisu *Amerikanski Slovenec*. *Amerikanski Slovenec* je bilo glasilo Slovenskega katoliškega delavstva in Družbe Sv. Mohorja v Chicagu ter Zapadne slovanske zveze v Denverju in si je lastilo naziv najstarejšega in najbolj priljubljenega časopisa v Združenih državah Amerike. Helena Turk je začela svoj podlistek z naslovom »Moja pot po svetu« objavljati 23. septembra 1925, a je začetek zgodbe postavila v leto 1896, ko se je prvič odpravila od doma. Doma je bila iz majhne vasi na Notranjskem in v letu 1896 je bila mlado dekle, ki je opazovalo družino sosedov, kako so se skupaj s številnimi drugimi pripravljali na izselitev v Brazilijo.

Kot sama pravi, je veljala takrat Brazilija med ljudmi za novo obljubljeno deželo:

»Pri sosedovih so imeli tudi pridno hčerko po imenu Helenica. Tudi njo je objela manija, da bi šla v Brazilijo, bi tamkaj si zaslužila in bi tako pomagala starišem in sama sebi. Sprožila je to skrivno misel starišem, ki so ji od začetka branili, a pozneje so si mislili, z domačimi poznanimi ljudmi gre, pa naj gre, bo nam lahko bolj pomagala kot doma, če bo dekle kaj dobro zaslužilo. [...] Vožnji listek za v Brazilijo tedaj ni stal mnogo. 15 goldinarjev do Genove in naprej je bilo dosti za osebo. Simonova Helenica je pa tako rada šla, da bo videla lepi svet in seve zaslužila veliko denarja tam in potem se vrne nazaj, to so bili njeni srčni sklepi.«⁸⁴

Izseljevanje v Brazilijo predstavlja posebno obdobje v množičnem izseljevanju slovenskega prebivalstva, ki je kot prava mrzlica zajelo predvsem kranjsko in

⁸² Drnovšek, neobjavljeno.

⁸³ Mlekuž, Izbrani vidiki.

⁸⁴ Turk, Moja pot po svetu, 23. 9. 1925, str. 2.

primorsko podeželje konec 19. stoletja. Obubožano kmečko prebivalstvo je bilo tarča intenzivnih propagandnih kampanj same brazilske države, ki je potrebovala svežo delovno silo zaradi ukinitve suženjstva, pa tudi italijanskih ladjarskih družb, saj je izseljevanje potekalo večinoma prek Genove.⁸⁵ Značilnosti kratkega, a intenzivnega izseljevanja v Brazilijo, ki je trajalo le nekaj desetletij, je Aleksej Kalc opisal takole:

»Za razliko od severnoameriškega, pri katerem je šlo bolj za posameznike, je bilo južnoameriško izseljevanje pretežno družinskega tipa in se je vključevalo v kolonizacijske programe, ki so v brazilskem primeru pogostokrat ponujali kreditirano čezoceansko potovanje in začetno pomoč pri vzpostavljanju kmetij do prve letine. To in možnost postopnega odkupa zemljišč je predstavljalo mamljivo vabo za kmečke družine s premalo ali brez lastne zemlje, ki si zaradi gmotne stiske drugače verjetno ne bi mogle privoščiti odločitve za izselitev.«⁸⁶

Vse elemente, ki jih navaja Kalc, je v svojem uvodu omenila tudi Helena Turk: na pot so se odpravljale družine, tudi sosedova, ki se ji je želela pridružiti in so jo starši prav zaradi tega, ker bi potovala z znano družino, lažje pustili od doma; vozovnica za pot je bila očitno kreditirana, saj po njenih besedah ni bila draga; vsi so si obetali dober zaslužek in boljše življenje, ona sama pa predvsem to, da bi videla svet in z zaslužkom pomagala svojim staršem.

Helena v nadaljevanjih podlistka opisuje pot do Brazilije in omenja druga samska dekleta, s katerimi se druži tako na poti kot tudi pozneje v Braziliji. Da je bilo med množičnim izseljevanjem v Brazilijo veliko deklet, potrjuje tudi članek v *Slovenskem gospodarju* 9. marca 1893, kjer avtor zapiše: »Bog zna, zakaj se jim je toliko deklet pridružilo!«⁸⁷ V petih letih, kolikor jih Helenica preživi v tej eksotični deželi, se velikokrat seli, menjuje delodajalce in dela na plantaži kave samo nekaj dni na začetku, potem pa kot služkinja oziroma skrbstvena delavka v gospodinjstvih bogatih veleposestnikov in trgovcev ter nekaj časa v restavraciji. O delih, ki jih opravlja, pove malo, večkrat pa poudari dobre odnose z delodajalci. Služb ne menjuje zaradi težav z njimi, ampak zaradi različnih vzrokov, na primer želje po življenju v manj odročnih in samotnih krajih. Zapiše tudi, da je v restavraciji delala zelo kratek čas, ker to ni primerno delovno okolje za mlado dekle.

Velikokrat opisuje svoje znanke in prijateljice, ki so prav tako mlada samska dekleta, ki potujejo »s trebuhom za kruhom« po Braziliji, pa tudi številne slovenske družine in skupnosti, s katerimi se druži. Posebej poudarja, da se je

85 Kalc, *Brazilija je vabila*, str. 57–58.

86 Kalc, *Poti in usode*, str. 19–20.

87 Prav tam, str. 60.

naučila portugalsčine, saj je želela komunicirati z domačini ne glede na to, da so delodajalci najpogosteje govorili druge evropske jezike. Helena nikjer ne omeni, koliko denarja pošilja staršem, je pa iz pripovedi jasno, da je na njih, posebej na mamo, močno navezana. Zaradi matere oziroma njenega nasveta se tudi vrne domov. Ko jo je namreč v Braziliji zasnubil slovenski fant, s katerim sta bila zaljubljena, je prosila mamo oziroma starše za njuno mnenje. Po treh mesecih je prišlo pismo matere, ki ji je odsvetovala poroko in ji predlagala, da pride domov. Helena je ubogala in se po petih letih vrnila v majhno notranjsko vas. A kot opisuje v nadaljevanju, ne za dolgo:

»Dve leti je bila doma, a v srcu se je zopet rodila želja, kakor pravi pregovor o popotnikih: Ko tičice dajo slovo, in gredo v gorke kraje, popotnik da tud slovo in gre v druge kraje ... Zopet se je odpravila na pot in tokrat v Egipt. Tja so namreč tiste čase jako šle slovenska dekleta. S sosedovo Maričko so se zmenile, da pojdejo v sveto deželo. V koledarju družbe sv. Mohorja so namreč čitale, da slovenske dekleta dobro služijo v Egiptu. In koliko jih je že bilo v Egiptu, v Aleksandriji. Helena je pozabila na Brazilijo in sklenila je oditi v Egipt.«⁸⁸

Sedem let po prvem odhodu od doma in dve leti po vrnitvi opisuje Helena novo privlačno destinacijo za slovenska dekleta in žene, ki so želela delati in z zaslužkom pomagati svojim družinam. Egipt je postal »obljubljena dežela« v drugi polovici 19. stoletja in je v nasprotju z Brazilijo to ostal do druge svetovne vojne. Zaradi množičnega odhajanja deklet in žensk predvsem iz goriških in primorskih vasi so v egiptovskih mestih kmalu začele delovati različne cerkvene organizacije. V Kairu in Aleksandriji je slovenska cerkev odprla ustanove, kjer so sprejemali slovenske migrantke, jim iskali službo in skrbeli tako za njihove verske potrebe kot tudi za nadzor. Med njimi je bil tudi azilni dom Franca Jožefa v Aleksandriji, kjer je Helena z drugimi dekleti dobila prvo nastanitev in pomoč pri iskanju službe. Heleni so po nekaj dneh bivanja v domu preskrbeli službo pri premožni družini, a ker ni znala kuhati, je morala počakati na naslednjo ponudbo. Dobila je službo pri bogati ruski trgovski družini, njena prijateljica pa pri francoski. O njenem delu ne izvemo skoraj nič, iz naslednjega opisa pa lahko razberemo, da je imela dovolj časa za pogovore z učiteljico otrok:

»Za učiteljico edinih dveh hčerk, ki jih je imela dotična gospoda je bila Francozinja, katera je veliko govorila z Heleno, ker pa Helena ni nič razumela, so se večinoma odkraja zmenile le s prsti in kazanjem. Helena bi se bila rada naučila francosko, ker so tudi v družini govorili samo francosko, nekoliko Rusko

88 Turk, Moja pot po svetu, 2. 10. 1925, str. 2.

in le malo Italijansko.«⁸⁹ Avtorica podlistka več kot o svojem delu pove o okolju, navadah ter o družabnih stikih in svojem prostem času:

»V Aleksandriji so imeli tudi slovensko čitalnico, tako da za tedanje avstrijske izseljence je bilo še precej preskrbljeno, da se niso preveč čutili zapuščene. Vodja čitalnice je bil slovenski duhovnik, ki je vedno skrbel, da so Slovenci imeli na razpolago najboljšega slovenskega čtiva, časopisov in knjig. Organizirane so bile zlasti dekleta.«⁹⁰

Koliko časa je Helena živela v Aleksandriji, ne izvemo. Ko ji je teta iz domačega kraja pisala, naj pride domov, ker je bolna in bi ji rada zapustila svoje imetje, se je brez oklevanja vrnila. Še prej si je ogledala znamenitosti v Kairu, tako kot si je med svojo prvo migrantsko potjo ogledala vse znamenitosti v Braziliji in na poti, denimo, v Genovi, Milanu in Trstu. Te znamenitosti podrobno opisuje v svojem podlistku. Zanimivo je, da v Kairu živi Helenina teta, ki jo, žal, v podlistku omeni samo mimogrede. Ker so pri migracijah vedno pomembne družinske oziroma sosedske mreže, lahko upravičeno sklepamo, da je bila tudi njena teta aleksandrinka. Po prihodu domov se je Helena kmalu poročila z rudarjem in z njim odšla »na Nemško«, ker so takrat rudarji tam dobro zaslužili. Tudi v Nemčiji nista ostala dolgo, kajti kot sama navaja, je takrat kot obljubljena dežela vabila Amerika:

»Na Nemškem sta bila Helena in njen mož par let, potem sta se namenila izseliti v Ameriko, ki je tedaj slavila, kot najbogatejša in v resnici prava obljubljena dežela. Je bila pa usoda Helene, da je morala vedno potovati. Tu v Ameriki si je šele za stalno ustanovila svoj dom, ter se večkrat spomni in v veselih spominih poleti nazaj v one kraje, katere je prepotovala in v katerih je bivala v svojih mladih letih. Rada bi jih še videla, a najbrž jih ne bo, ker danes ima družino. Tako se končuje povest o mojem potovanju po svetu.«⁹¹

Šele na tem mestu Helena vstopi v tradicionalno razumevanje migracij, v katerem so moški akterji migracij, ženske pa pasivne spremljevalke, čeprav v kontekstu celotne zgodbe njeno pisateljico in akterko migracijskih poti težko označimo za pasivno. Pa vendar sama struktura njenega podlistka dokazuje, da je bilo s poroko njene »poti po svetu« konec. Ne zaradi tega, ker ne bi več potovala. Morda se ji o potovanjih, ko je bila poročena ženska, ni zdelo pomembno – ali pa spodobno in primerno – nič več napisati. Vrnitev iz Egipta, poroka, odhod v Nemčijo in pozneje v Združene države Amerike so opisani v zadnjem, zelo kratkem nadaljevanju in navedenem kratkem odstavku.

89 Prav tam.

90 Prav tam.

91 Turk, Moja pot po svetu, 8. 10. 1925, str. 2.

V podlistku ne izvemo, ali je Helena v Nemčiji in Ameriki še delala. Navaja, da so v Nemčiji rudarji dobro zaslužili, pa vendar lahko sklepamo, da življenje ni bilo tako lagodno, saj sicer ne bi odpotovala v Združene države Amerike. V Združenih državah morda ni delala, morda občasno, morda pa je imela najemnike kot mnoge žene slovenskih rudarjev. To je bilo neformalno težaško delo, ki je obsegalo oskrbo delavcev – boarderjev, ki so živeli skupaj z družino. Za ženo je to pomenilo delovni dan od 4. ure zjutraj do polnoči, kajti delavci so delali (in spali) v treh izmenah, ona pa je morala skrbeti za hrano od zajtrka do večerje (tudi za tisto, ki so jo odnesli s sabo v rudnik), za pranje oblek in posteljnine – ter seveda za svojo družino. To delo je bilo tako kot številne druge oblike ženskega dela plačano in je predstavljalo pomemben del družinskega proračuna. Čeprav imamo pričevanja, na primer Mici, ki je zaslužek žensk z »boarding houses« opisala kot »reševalce življenj«,⁹² je to delo redko zajeto v podatke o zaslužku žensk ali v razmisleke o tem, koliko so migrantske ženske prispevale v družinski proračun ali bile celo edine vzdrževalke družin.

ZAKLJUČEK

Kako nenavadno je brati zaključne stavke podlistka Helene Turk, s katerimi opisuje svoje »vesele spomine« na potovanje in bivanje v mladih letih, ne da bi z besedo omenila težko delo ali težave in probleme, povezane s tem. Njen podlistek je bolj podoben potopisom brezdelnih deklet, ki potujejo po svetu, da si krajšajo čas, kot pa dekletu, ki skupaj z mnogimi išče delo v različnih obljubljenih deželah. Kako nenavaden vir za razumevanje migracij, ki v nacionalni imaginaciji pa tudi raziskovalnih projektih najpogosteje nastopajo kot zgolj osebna in kolektivna travma, izkoriščanje, nevarnost in psihično ter fizično trpljenje. Kako daleč so prignane predstave o ženskah migrantkah, ki so jih utrdili stoletja dolgi politični, cerkveni, ideološki, literarni in medijski diskurzi o izseljevanju kot »rak rani na narodovem telesu«, o izgubljenih ženskah, ki so si dovolile same migrirati in so potem to predrznost plačale z moralnim propadom. In kako daleč je takšen opis od današnjih diskurzov stigmatizacije, viktimizacije in problematizacije žensk migrantk in ženskega migrantskega dela, ki ga krepijo tudi znanstveni koncepti in metodološki pristopi.

Ključno vprašanje za nadaljnje raziskave ženskega dela in migracij bi se potemtakem moralo glasiti ne le, kje so bile in kaj so delale Helenice v preteklosti ter kakšen je bil njihov finančni prispevek k družinski in nacionalni ekonomiji,

⁹² Za opis »boarding houses« in kaj je to pomenilo za ženo, ki je skrbela za 14 ljudi, od tega je bilo 10 »najemnikov«, gl. Planinsek Odorizzi, *Footsteps*, str. 31–33.

temveč tudi, kje so in kaj delajo Helene Turk danes. Po dostopnih podatkih so današnje skrbstvene delavke večinoma dnevne migrantke, ki opravljajo plačano gospodinjsko in skrbstveno delo v obmejnih mestih Italije in Avstrije.⁹³ S to izključno žensko dejavnostjo, ki predstavlja zanimivo zgodovinsko kontinuiteto obmejnih območij, se ukvarjajo tako upokojenke kot študentke in mlajše ženske. Med visoko izobraženimi migrantkami so danes tako imenovane »evrokratinje«, ki delajo v institucijah Evropske unije,⁹⁴ in raziskovalke ter strokovnjakinje. Po raziskavi Milene Bevc je v obdobju od 1995 do 2009 delež žensk med vsemi visoko izobraženimi izseljenci znašal 43 odstotkov, najpogosteje pa migrirajo v Združene države Amerike, Nemčijo, Avstrijo in na Nizozemsko.⁹⁵ Čeprav je migrantsko delo žensk v zadnjih desetletjih morda postalo bolj vidno, pa ekonomski in finančni prispevek dela migrantk ter njihovi »veseli spomini« na delo, emancipacijo in uspešnost – izseljenk in priseljenk – v preteklosti in sedanjosti še čakajo na ustrezno raziskovalno pozornost in ovrednotenje.

93 Hrženjak, Globalizacija skrbstvenega dela.

94 Bajuk Senčar, Eurocrats in Brussels.

95 Bevc, Emigracija slovenskih znanstvenikov.

Aleksander Lorenčič

ŽENSKE V GOSPODARSTVU PO OSAMOSVOJITVI SLOVENIJE

INSTITUCIONALIZIRANA SPOLNA DELITEV DELA

Prispevek na podlagi relevantnih kazalnikov, primerih dobre prakse in primerjalni analizi v Evropski uniji in širše ovrednoti položaj žensk na področju gospodarstva in dela v Sloveniji po osamosvojitvi in prehodu v kapitalistični sistem. Tako Slovenija kot Evropska unija, katere polnopravna članica je Slovenija, si že leta prizadevata za čim večjo enakost med spoloma. Politika enakosti je bistveni sestavni del predvsem pri dveh vprašanjih: pri vprašanju gospodarske rasti in zaposlovanja ter pri vprašanju demografskih sprememb. Kljub vsemu kazalniki pričajo o tem, da je položaj žensk na trgu dela slabši kakor položaj moških. Tako med brezposelnimi prevladujejo ženske, povprečna bruto plača žensk je nižja, ženske v podjetjih pogosto ne uživajo enakih pravic, na vodilnih položajih prevladujejo moški in podobno. Podatki iz prve polovice leta 2008, torej iz časa pred izbruhom globalne finančne in gospodarske krize, kažejo na to,

da je bil položaj žensk v Sloveniji nekoliko boljši kot v povprečju Evropske unije. Zaposlenost žensk v Sloveniji je namreč bila 61,8-odstotna, v Evropski uniji pa 57,2-odstotna.

Monika Žokalj je v svojem prispevku ugotovila, da je čeprav v 21. stoletju govorimo o enakih možnostih za oba spola, imamo napredno zakonodajo s tega področja, ženske pa imajo uradno enake izobraževalne in zaposlitvene možnosti – razvidno, da so na trgu delovne sile ženske še zmeraj neenakopravne. Vzrok so tradicionalna, stereotipna prepričanja o ženski in moški vlogi, razlikah v socializaciji in drugih razlikah med spoloma. Ženske so kategorija prebivalstva, ki jim pri zaposlovanju posvečamo posebno pozornost. Žensko delovno silo delodajalci večinoma pojmujejo kot manj zanesljivo od moške, kar vodi do slabših delovnih razmer, manjših možnosti napredovanja in investicij v izobraževanje tega kadra ter do razlik v osebnih dohodkih.⁹⁶ V Sloveniji je načelo enakosti zagotovljeno s 14. členom Ustave Republike Slovenije. Ta opredeljuje Republiko Slovenijo kot demokratično, pravno in socialno državo, ki zagotavlja uživanje in uresničevanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin vsem, ne glede na narodnost, raso, spol, vero, politično ali drugo prepričanje, gmotno stanje, rojstvo, izobrazbo, družbeni položaj ali katero koli drugo osebno okoliščino. Slovenija se uvršča med države, ki načelo enakosti spolov urejajo s posebnim zakonom. Zakon o enakih možnostih žensk in moških (2002) določa skupne smernice oziroma temelje za ustvarjanje enakih možnosti in spodbujanje enakosti spolov na različnih področjih življenja, ki so pomembna z vidika enakosti spolov (npr. politično, ekonomsko, socialno področje, vzgoja in izobraževanje). Zakon o uresničevanju načela enakega obravnavanja (2004) je že nadgradil pravno podlago za zagotavljanje enakega obravnavanja oseb na vseh področjih družbenega življenja, ne glede na osebne okoliščine, vključno s spolom. Konvencija o odpravi vseh oblik diskriminacije žensk, sprejeta v Organizaciji združenih narodov leta 1979, je osrednji pravno zavezujoči instrument za varstvo pravic žensk, ki posega na vsa področja javnega in zasebnega življenja in obvezuje tudi Slovenijo, da sprejme vse potrebne ukrepe, vključno s pozitivnimi ukrepi, da se odpravi diskriminacija in zagotovi polna enakopravnost spolov na vseh področjih, zlasti političnem, družbenem, ekonomskem in kulturnem. Pomembna univerzalna instrumenta za varstvo pravic žensk sta tudi mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah, sprejet leta 1966, in mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah, sprejet istega leta, ki zavezujeta države pogodbenice, da omogočajo ženskam in moškim enakopravno uživanje vseh pravic in svoboščin, zagotovljenih z obema paktoma ter s konvencijo Mednarodne organizacije dela, ki se nanašajo na enako plačilo za enako delo,

⁹⁶ Žokalj, *Ženske v menedžmentu*, str. 293.

na odpravo diskriminacije pri zaposlovanju in poklicih, na enako obravnavanje delavcev in delavk z družinskimi obveznostmi ter na zaščitne ukrepe. Enako obravnavanje in enake možnosti spolov sta tudi temeljni pravni načeli politike Evropske unije, opredeljeni tako v amsterdamski pogodbi, ki je temeljna pogodba EU, kot v mnogih direktivah, ki so uveljavljene v nacionalnih zakonodajah držav članic EU. Z amsterdamsko pogodbo se je Evropska skupnost zavezala, da bo v vseh svojih politikah in aktivnostih spodbujala enakost žensk in moških ter si prizadevala, da se odpravijo vse neenakosti zaradi spola (2. in 3. člen).

V okviru Sveta Evrope sta za varstvo pravic žensk najpomembnejši evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, sprejeta leta 1950, ter evropska socialna listina, sprejeta leta 1996, ki zagotavljata nediskriminatorno uživanje pravic in svoboščin, zagotovljenih s konvencijo oziroma listino, ne glede na spol, raso, barvo, jezik, vero, politično ali drugo prepričanje, narodno ali socialno poreklo, pripadnost narodni manjšini, premoženje, rojstvo ali drugo okoliščino.⁹⁷

Kljub vsem prizadevanjem in zakonodaji pa še danes velja institucionalizirana spolna delitev dela. To pomeni, da še vedno bolj velja, da je »naravna« vloga ženske skrb za dom, otroke in gospodinjstvo, moški pa je tisti, ki dela izven doma in skrbi za finance.⁹⁸ V preteklosti je bila ženska v popolnoma podrejenem položaju. Najprej v odnosu do očeta ali brata, po poroki pa do moža. Tako je med drugim na primer za delo izven doma potrebovala moževo dovoljenje. Do prvega večjega zaposlovanje žensk je prišlo v času industrializacije, ko je razvoj zahteval različno delovno silo. Takrat lahko začnemo govoriti o tako imenovanem dvojnem bremenu za ženske. Opravljati so morale delo doma in hoditi v službo. Pozitivna stran tega je, da so ženske s tem pridobivale samostojnost in neodvisnost. V obdobju razvitega kapitalizma do druge svetovne vojne so ženske ustvarjale pomemben del družbenega proizvoda, nosile vsa bremena gospodinjstev, rojevale in vzgajale otroke ter skrbele za ostarele in onemogle člane svojih družin, delale na kmetiji ali v službi. Podpirale so tri vogale v hiši, kot se rado pregovorno reče. Med prvo in drugo svetovno vojno so ženske prevzele tudi aktivno vlogo gospodarjenja na kmetijah, v obrti in drugih obratih za oskrbo prebivalstva.⁹⁹ Kot navaja France Kresal, so do druge svetovne vojne ženske v podjetništvu imele podrejeno vlogo. Sodelovale so skoraj izključno »v odvisnem delu«. V obrti, trgovini in svobodnih poklicih so gospodarsko sodelovale samo kot vdove ali dedinje. V industriji 19. in 20. stoletja so ženske sodelovale kot delavke; bilo jih je 25 do 40 odstotkov od vseh zaposlenih.¹⁰⁰

97 *Dejstva o ženskah in moških v Sloveniji*, str. 4–5. Podrobneje o zakonodaji in o zadevni problematiki gl. spletni strani Urada Vlade Republike Slovenije za enake možnosti, vladne organizacije, ki si v Sloveniji prizadeva za uveljavljanje načela enakosti žensk in moških v praksi.

98 Švab, *Skrb med delom in družino*, str. 1116.

99 Kresal, *Ženske v gospodarstvu*, str. 171.

100 Prav tam.

Socialistične države so imele do vloge in položaja ženske drugačna stališča od kapitalističnih držav. Na Zahodu je bil v drugi polovici 20. stoletja še vedno v veljavi model ženske kot matere in gospodinje, za pravice žensk pa so si prizadevale številne ženske organizacije. V socialističnih državah je, kot piše Mateja Jeraj, gibanje za žensko enakopravnost v svoje roke prevzela država. Ta je ženskam podelila številne pravice, v zameno pa od njih zahtevala dejavno udeležbo v gospodarskem in političnem življenju.¹⁰¹ Ženske pri nas so v socializmu dosegle določeno stopnjo socialnih pravic. Dosegle so celo več, kot je bilo na tem področju doseženo povprečno v Evropi. Po drugi svetovni vojni je zakonodaja, poleg splošne volilne pravice, določala tudi enakopravnost spolov, pravico do enakega plačila za enako delo, dostop do vseh javnih služb in enakopraven odnos v izobraževalnem sistemu.¹⁰² Intenzivna gradnja infrastrukture, tovarn, cestnih povezav, elektrarn itd. je zahtevala veliko delovne sile. Ženske so vstopale v nove poklice, tudi tehničnih smeri (*delo na gradbiščih, z delovnimi stroji ipd.*). K napredku na tem področju so prispevala tudi feministična gibanja. Po letu 1960 se je zgodil prvi močnejši feministični val, tako imenovani feminizem drugega vala kot političnega gibanja za pravice žensk. Priča smo bili počasnim premikom naprej. Poleg zaposlovanja v tipičnih ženskih poklicih so se ženske zaposlovale tudi izven njih, kar je vplivalo na spremembe v organizacijah in družinah.

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja je »podpovprečni«¹⁰³ delež žensk na položajih postal kazalnik, ki so mu v industrijsko razvitih državah začeli posvečati vse več pozornosti. Leta 1986 je v časopisu Wall Street Journal izšel zapis, da se tudi najbolj pokončne in uspešne ženske na poti do najvišjih vodstvenih položajev srečajo z nepremostljivo oviro, s tako imenovanim steklenim stropom (vidijo cilj, ki pa je nedosegljiv). Leta 2007 sta avtorici Alice H. Eagly in Linda L. Carli zapisali, da metafora steklenega stropa ni več primerna, in uvedli koncept labirinta. Ta po njunem mnenju ponazarja, da karierna pot ni ne enostavna ne enosmerna. Preden ženska zasede vodilni položaj, se namreč sooči z ovirami že na ravni srednjega menedžmenta, in ne le pri najvišjem, kot je razumljeno v metafori steklenega stropa.¹⁰³

¹⁰¹ Jeraj, *Ženska naj bo mati in delavka*, str. 367.

¹⁰² Prav tam, str. 372.

¹⁰³ *Menedžerke v Sloveniji*.

Pomembnejši dogodki v zgodovini žensk po letu 1945

1942/1945	Uzakonjena splošna volilna pravica/pravnoformalno.
1945	Imenovana prva ministrica.
1973	Ob dnevu varnosti sprejmejo v slovensko milico prve miličnice (šest).
1974	V ustavi SFRJ sprejeto določilo o svobodnem odločanju o rojstvu otrok.
1977	Uzakonjena pravica do umetne prekinitve nosečnosti (iz drugih, ne le iz zdravstvenih razlogov).
1977	Opravljen prvi umetni oploditev.
1986	Porodniški dopust traja eno leto.
1989	V Ljubljani začne delovati prvi telefon SOS za ženske in otroke – žrtve nasilja.
1992	Pri Vladi RS začne delovati urad za žensko politiko.
1997/1998	V 1. letnik srednje policijske šole se lahko prvič vpišejo tudi dekleta.
2001	Vlada RS ustanovi urad za enake možnosti, ki prevzema naloge urada za žensko politiko.

Vir: Urad za žensko politiko; Cigale, Ženske prihajajo; Družine

NA TRGU DELA ŽENSKE V SLABŠEM POLOŽAJU KOT MOŠKI

Statistični urad Slovenije je marca 2008 v posebni publikaciji objavil položaj žensk v Sloveniji. Ženske so po podatkih Evropske unije od leta 2000 zasedle 7,5 milijona od skupno 12 milijonov novih delovnih mest. V celotni uniji je bilo leta 2007 zaposlenih 57,2 odstotka žensk oz. za 3,5 odstotne točke več kot leta 2000, zaposlenost moških pa se je v tem času povečala za manj kot eno odstotno točko. Čeprav je imelo 59 odstotkov žensk univerzitetno izobrazbo in imajo na splošno boljše izobrazbo kot moški, je bila stopnja zaposlenosti za ženske nižja kot za moške, in sicer v povprečju za 14,4 odstotne točke. Ženske so zaslužile na uro približno 15 odstotkov manj kakor moški, pri doseganju visokih položajev pa so imele več težav. Število žensk na direktorskih mestih se je zelo počasi povečevalo. Zaposlenih je bilo precej manj žensk z majhnimi otroki (62,4 odstotka) kakor pa takih moških (91,4 odstotka). Med zaposlenimi s polovičnim delovnim časom je bil delež žensk znatno višji od deleža moških (žensk je 32,9 odstotka, moških pa 7,7 odstotka). Položaj žensk v Sloveniji je bil v tem času glede na povprečje EU nekoliko boljši. Zaposlenost žensk v Sloveniji je bila 61,8-odstotna (zaposlenost moških pa 71,1-odstotna). V EU-27 je imela glede tega najugodnejši položaj Danska (73,4-odstotna zaposlenost žensk in 81,2-odstotna zaposlenost moških), najmanj ugodnega pa Malta (zaposlenost žensk 35-odstotna, zaposlenost moških 74,5-odstotna). Tudi razlika v stopnji zaposlenosti med spoloma je bila na Malti največja (40 odstotnih točk), najmanjša pa je bila ta razlika na Finskem

(4 odstotne točke), Slovenija pa je bila z 9,3 odstotne točke razlike med stopnjo zaposlenosti moških in žensk na 8. mestu med 27 članicami EU.¹⁰⁴

Decembra 2007 je bilo v Sloveniji 864.361 delovno aktivnih prebivalcev, od tega 43,3 odstotka žensk. Decembra 2007 je bilo na Zavodu Republike Slovenije za zaposlovanje registriranih 68.411 brezposelnih oseb, med njimi je bilo 53,7 odstotka žensk. Stopnja registrirane brezposelnosti konec leta 2007 je bila 7,3-odstotna (8,9-odstotna za ženske in 6,1-odstotna za moške). Povprečna stopnja registrirane brezposelnosti v letu 2007 pa je bila 9,6-odstotna za ženske, 6,2-odstotna za moške.¹⁰⁵

Razlika v plači med ženskami in moškimi je povprečna razlika v urnih plačilih žensk in moških v celotnem gospodarstvu. V Evropi ženske zaslužijo povprečno okrog 17 odstotkov manj kot moški, razlika v plači med ženskami in moškimi pa se v nekaterih državah povečuje. Ta razlika pomembno vpliva na zaslužke v celotnem življenju in kasneje tudi na pokojnine. Nižje plače pomenijo nižje pokojnine, zaradi česar je tveganje revščine za starejše ženske večje. Razlika v plači med ženskami in moškimi je posledica trajnega zapostavljanja (diskriminacije) ženske delovne sile in trajne neenakosti na trgu dela, ki v praksi prizadene predvsem ženske. Razlika v plači med spoloma je povezana s številnimi pravnimi, socialnimi in ekonomskimi dejavniki, ki močno presegajo vprašanje enakega plačila za enako delo.¹⁰⁶ Povprečna mesečna bruto plača žensk v Sloveniji je bila leta 2007 za 7 odstotkov nižja kakor plača moških. Razlika med plačo žensk in plačo moških je bila najmanjša (6 odstotkov) v uradniških poklicih, največja pa v poklicih za neindustrijski način dela, pri obeh skupinah poklicev pa je plača ženske znašala v povprečju približno 75 % plače moških. Povprečne mesečne bruto plače so bile najvišje v dejavnosti finančno posredništvo. Čeprav so tako plače žensk kot plače moških v tej dejavnosti najvišje, pa so plače žensk dosegale le dobrih 69 % plače moških. Precej so plače žensk zaostajale za plačami moških tudi v dejavnosti zdravstvo in socialno varstvo, saj so tam dosegale le slabih 71 % povprečne mesečne bruto plače moških. Ženske so imele višje plače kakor moški le v dejavnostih gradbeništvo in promet, skladiščenje in zveze, vendar je bil delež v teh dejavnostih zaposlenih žensk precej nizek (10 odstotkov v gradbeništvu) in ženske so v njih opravljale zahtevnejša, bolje plačana dela.¹⁰⁷

V poklicni skupini »zakonodajalci, visoki uradniki, menedžerji« so v Sloveniji ženske dosegle nižjo povprečno mesečno bruto plačo, in sicer 91,4 odstotka povprečne mesečne bruto plače moških, medtem ko so ženske v vseh poklicnih skupinah v letu 2007 dosegle 92,2 odstotka povprečne mesečne bruto plače moških.

¹⁰⁴ Statistični urad Republike Slovenije (SURS).

¹⁰⁵ Žokalj, *Ženske v menedžmentu*, str. 293.

¹⁰⁶ *Menedžerke v Sloveniji*.

¹⁰⁷ Žokalj, *Ženske v menedžmentu*, str. 293.

Povprečna letna bruto plača moških in žensk se je v poklicni skupini »zakonodajalci, visoki uradniki, menedžerji« bistveno razlikovala: povprečna bruto plača moških v tej poklicni skupini je bila 2630 evrov, povprečna bruto plača žensk pa 2405 evra. V poklicni skupini »zakonodajalci, visoki uradniki, menedžerji« so posebej zanimiva razmerja povprečnih bruto plač žensk v primerjavi s povprečnimi bruto plačami moških po starostnih skupinah: povprečne bruto plače žensk (zakonodajalk, visokih uradnic, menedžerk) so leta 2007 presegle povprečne bruto plače moških samo v starostni skupini 15–24 let, v vseh drugih starostnih skupinah pa so bile nižje od povprečnih bruto plač moških. Največje nesorazmerje je bilo v škodo žensk v starostni skupini 65 let in več.¹⁰⁸

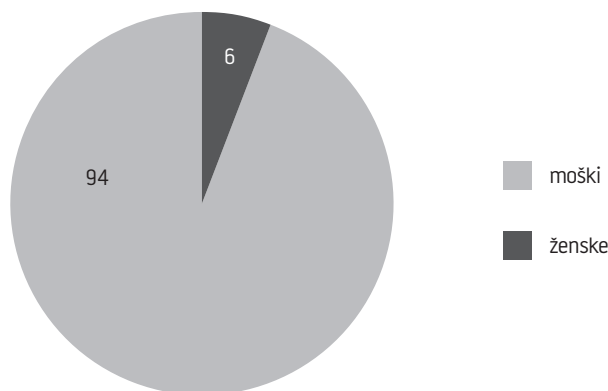
Po podatkih statističnega urada se je v zadnjih letih število menedžerk tudi v Sloveniji povečalo, podobno kot v drugih razvitih državah. Glede na to, da so prebivalke Slovenije še podpovprečno zastopane v politiki in na vodilnih mestih slovenskih podjetij, jim odločitev za podjetniško kariero še vedno odpira nove poklicne izzive. Strategija razvoja malega gospodarstva v Sloveniji (1996) je opredelila ženske kot eno od ciljnih podjetniških skupin, ki naj bi jih podprli pri uresničevanju njihovih poslovnih zmožnosti. Čeprav pri nas pri uresničevanju te strategije doslej kljub temu niso bili storjeni vsi pomembni koraki, se je po raziskavah delež ženskih podjetnic že približal ravni razvitih držav. Vendar imajo ženske tudi pri nas še precej težav pri prodiranju v tradicionalno moške dejavnosti. Ker je Slovenija članica Evropske unije, je treba toliko bolj širiti priložnosti za ženske podjetnice in ustvariti okolje, ki pospešuje prispevek žensk k splošnemu podjetniškemu razvoju države.¹⁰⁹ Po poročilu o človekovem razvoju za leto 2009 je bila Slovenija po vrednosti indeksa človekovega razvoja uvrščena na 29. mesto v svetu med državami z zelo visoko stopnjo razvoja, po merilu razporejenosti moči po spolu pa na 34. mesto. Od držav članic EU-27 je bilo pred njo 14 držav, za njo pa so bile uvrščene Ciper, Portugalska, Češka republika in Malta iz skupine držav z zelo visoko stopnjo razvoja ter Estonija, Poljska, Slovaška, Madžarska, Litva, Latvija, Bolgarija in Romunija iz skupine držav z visoko stopnjo razvoja. Po zastopanosti in sodelovanju žensk v politiki, ki je merjena z deležem žensk v parlamentu, je Slovenija dosegla 10 odstotkov, po aktivnosti in moči odločanja, ki je merjena z deležem žensk na vodstvenih in vodilnih položajih ter z deležem žensk na tehničnih in strokovnih položajih, pa je dosegla 34 oziroma 56 odstotkov.¹¹⁰

108 *Menedžerke v Sloveniji.*

109 Prav tam.

110 Prav tam.

Predsednik/ca uprav v 17 največjih družbah na borzi (2010)

Vir: Urad Vlade Republike Slovenije za enake možnosti

Vzroke in težave, ki vplivajo na dejstvo, da ženske niso enako zastopane na najvplivnejših položajih in podobno, je dobro analizirala Monika Žokalj. Navedla je naslednje razloge, in jih prav tako temeljito argumentirala:

- tradicionalna delitev dela in tradicionalno določene spolne vloge,
- razpetost med kariero – materinstvom – družino,
- mreža institucionalnega varstva otrok (starejših, bolnih),
- pomanjkanje samozavesti,
- predsodki/stereotipi (npr. o menedžerkah, ki si jih mnogi predstavljajo kot agresivne, trde, hladne in neženstvene; torej nasprotje stereotipu ženske),
- diskriminacija,
- pomanjkanje mreže poznanstev,
- manjša geografska mobilnost,
- stekleni strop; v menedžmentu pomeni točko, kjer sicer ni objektivnih razlogov, ki bi onemogočili napredovanje na sam vrh, obstajajo pa nevidne ovire, ki v obliki predsodkov in stereotipov ustavljajo in onemogočajo napredovanje določenim družbenim skupinam (ženskam, pripadnikom in pripadnicam rasnih ali etničnih manjšin).¹¹¹

Različne raziskave pa tudi izjave uspešnih žensk potrjujejo, da je materinstvo največja »ovira« na podjetniški oziroma karierni poti žensk.¹¹² Poleg težav z delodajalci gre tudi za osebno odločitev. Materinstvo ali kariera je temeljno vprašanje številnih žensk. So pa tudi takšne, in ni jih malo, ki dokazujejo, da je

¹¹¹ Žokalj, *Ženske v menedžmentu*, str. 294–296.

¹¹² Gl. tudi Kanjua-Mrčela, *Ženska v menedžmentu*, str. 162.

mogoče biti sposoben na obeh področjih. O tem priča tudi izjava Marte Turk, uspešne podjetnice, ki je dejala: »Sem pionirka podjetništva. 1989. leta sem z dvema otrokoma in še enim na poti delala v centralni redakciji Dela. Glede na to, da smo dežurali popoldneve in vikende, sem predlagala šefu redakcije, zakaj ne bi bil takrat za zaposlene odprt vrtec. Odgovoril je – in tega ne bom nikoli pozabila: »Marta, ob zaposlitvi nisva sklenila pogodbe, da boste imeli še enega otroka.« S tem se nisem mogla strinjati in sem iskala priložnost, kjer bi lahko uveljavila svoje talente, znanje in zamisli ter svojo poslovno pot kombinirala z družino. Mož me je podprl. Brez tega si verjetno ne bi upala začeti.«¹¹³ Sonja Šmuc, izvršna direktorica Združenja Manager, navaja, da »statistika pravi, da ženske dnevno v povprečju opravijo dve uri več neplačanega dela (gospodinjstvo, skrb in vzgoja otrok) kot moški; to je 18 delovnih tednov na leto.«¹¹⁴ »Kakšna bi bila vaša kariera, če bi 18 delovnih tednov več delale? Kako bi se počutile, če bi jih vložile v šport, umetnost, v svoje hobije? Samo dobra delitev dela in dogovor med partnerjema omogoča, da ste poslovno uspešne in osebno izpolnjene. Če vodite podjetje in ste hkrati »super ženska« – odlična mama, žena, vaš dom se sveti – lahko to vodi v izgorelost. Treba si je pustiti pomagati – tako doma kot v podjetju. Ko razmišljate, ali bi v svoje podjetje vzele še eno osebo za pomoč, naj ne bo edina skrb, koliko denarja je treba zaslužiti za dodatno plačo, ampak tudi misel, kaj je dodana vrednost novega zaposlenega. Nova oseba lahko pomeni razvoj novega izdelka ali storitve, osvojitve novega trga, lahko vam omogoči, da opravljate svoje delo bolj kakovostno in razvijate podjetje,« še meni Šmucčeva.¹¹⁵

Margaret Linehan je v svoji knjigi *Uspešne ženske: managerke velikih mednarodnih podjetij*, v kateri so objavljeni pogovori s 50 menedžerkami iz različnih držav, ugotovila, da se morajo ženske bolj dokazovati za napredovanje, imajo premalo vzornic, težje vzpostavljajo poslovno mrežo in so višje izobražene.¹¹⁶ To potrjujejo tudi podatki za Slovenijo. Med 12.687 ženskami, ki so konec leta 2008 opravljale poklic iz poklicne skupine »direktorice, menedžerke družb« oz. »menedžerke manjših družb«, je bilo 67,9 odstotka ali 8615 žensk s končano univerzitetno izobrazbo (z doktoratom, magisterijem; najmanj pa z višjo šolo), 27,5 odstotka ali 3493 žensk z vsaj dokončano srednjo šolo, najmanj in samo 4,6 odstotka ali 579 žensk z nižjo izobrazbo. Med moškimi, ki so opravljali te poklice, pa jih je imelo 53,9 odstotka univerzitetno izobrazbo, 34,9 odstotka dokončano srednjo šolo in 11,2 odstotka manj kot srednjo šolo.¹¹⁷ Tonja Blatnik je leta 2010, ko je bila sekretarka Sekcije menedžerk pri Združenju Manager, dejala, »da

¹¹³ Ko se podjetnica prelevi v menedžerko.

¹¹⁴ Prav tam.

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ Linehan, *Uspešne ženske*.

¹¹⁷ *Menedžerke v Sloveniji*.

so trendi na področju ženskega vodenja sicer vzpodbudni, številke pa še niso povsem zadovoljive, kažejo tudi mednarodno primerljivi kazalniki«. Blatnikova je še izpostavila, »da je bilo po podatkih Statističnega urada Republike Slovenije leta 2008 med 41.423 osebami iz poklicne skupine direktorjev, menedžerjev družb oziroma menedžerjev manjših družb 30,6 odstotka žensk«. ¹¹⁸

Uravnotežena zastopanost spolov na mestih odločanja je eno od prioritetenih področij udejstvovanja evropske komisije pri enakosti spolov. V praksi pa je dejstvo, da je glede na populacijo, izobrazbo in zaposlenost na najvišjih položajih število žensk nezadostno in nesorazmerno. ¹¹⁹ Konkurenčnost na globalnem trgu je eden pomembnejših dejavnikov uspešnosti gospodarstva, najboljši kadri so nujen sestavni del vsake uspešne organizacije. Ženske predstavljajo polovico prebivalstva, v povprečju so bolj izobražene kakor moški, pa vendar jih je najvišjih mestih odločanja v gospodarstvu nadpovprečno malo. S tem se ne uporablja talentov, znanja, izkušenj ter idej polovice prebivalstva. Z napredkom, ki smo ga v EU dosegali v zadnjih letih – v povprečju 0,5 odstotne točke letno – bo trajalo še 50 let, da bomo v Evropski uniji dosegli uravnoteženo zastopanost žensk in moških v upravah. ¹²⁰

ŽENSKÉ KVOTE TUDI V PODJETJIH?

Kot sta zapisali Milica Antić Gaber in Irena Selišnik, »lahko kvote odigrajo vlogo premoščanja prve ovire na poti k uravnoteženi prisotnosti obeh spolov na pomembnih mestih odločanja«. ¹²¹ Spolne kvote se vse bolj uveljavljajo na različnih področjih javnega življenja, še zlasti kot mehanizem za vzpostavljanje enakosti spolov na vodstvenih položajih, v gospodarstvu in na najpomembnejših menedžerskih pozicijah v podjetjih, nadzornih svetih in upravnih odborih družb. Skandinavske države, posebej norveška zakonodaja o kvotah iz leta 2003, ki je uvedla spolne kvote v odborih javnih podjetij, tistih, ki so v lasti občin, ali tistih, ki so organizirane kot zadruga, so pri tem prednjačile. ¹²² S tem so spodbudili diskusije o spolnih kvotah na vodstvenih položajih tudi drugod v Evropi. Sledile so ji Francija, Nizozemska, Španija, Italija in Belgija, kjer so določili spolne kvote za vodstvene položaje v javnih ali celo v zasebnih podjetjih. Tudi v drugih državah po svetu najdemo različne poskuse uvajanja ali uzakonjanja kvot. V Združenih državah Amerike se na primer od podjetij pričakuje, da v postopku izbire za

¹¹⁸ Menedžerke imajo višjo izobrazbo od menedžerjev.

¹¹⁹ Kanjuo-Mrčela, Spolna konstrukcija menedžerskih vlog, str. 53.

¹²⁰ Robnik, Uravnotežena zastopanost žensk in moških na mestih odločanja v gospodarstvu.

¹²¹ Antić Gaber, Selišnik, *Kako razumeti kvote?*.

¹²² Prav tam.

vodstvena delovna mesta upoštevajo enako zastopanost spolov, pa tudi druge kategorije, ki so lahko predmet diskriminacije.¹²³

Ministri Evropske unije za zaposlovanje in socialne zadeve že nekaj časa skušajo doseči dogovor o uvedbi ženskih kvot v upravah podjetij, ki kotirajo na borzi. »Okoli 5000 podjetij, ki kotirajo na borzi, naj do leta 2020 zagotovi, da bo 40 odstotkov neizvršnih članov njihovih upravnih odborov žensk, sicer jih bo doletela kazen,« je pred dvema letoma predlagala tedanja komisarka za pravosodje Viviane Reding. Predlog komisije naj bi veljal za podjetja na borzi, ki imajo več kot 250 zaposlenih in njihov letni promet presega 50 milijonov evrov. Za javna podjetja je komisija predlagala, naj 40-odstotno žensko kvoto dosežejo do leta 2018.¹²⁴ Prvoten predlog je razvođenel. Med najostrejšimi nasprotnicami so Velika Britanija, Nizozemska in Estonija. Trojica je bila tudi v skupini držav, ki je že pred objavo predloga komisije v skupnem pismu poudarila, da so zavezujoče kvote zanje nesprejemljive. Nazadnje je bil v obravnavi občutno razvođenel kompromis, po katerem uvedba kvot ne bo zavezujoča, temveč le politični cilj. Določal je, naj članice delujejo za dosego tega cilja z uvedbo ustreznih pravil o izbiri in imenovanju neizvršnih članov uprav. A tudi ta kompromis še ni imel zadostne večine. Podpiralo ga je le 16 članic, med njimi tudi Slovenija. Je pa na tem področju naredila korak naprej Nemčija. Po zakonu, sprejetem leta 2014, bo moralo več kot sto največjih nemških podjetij imeti v svojih nadzornih svetih najmanj tretjino žensk. Tako je odločila vlada kanclerke Angele Merkel. Zakon bo začel veljati leta 2016, po njem pa bo moralo 108 največjih podjetij, katerih imena bodo javno objavljena, v nadzornih svetih imeti najmanj 30 odstotkov ženskih predstavnic. »*Ne moremo si privoščiti, da ne bi upoštevali znanja in sposobnosti žensk,*« je dejala Merklova, ko je podprla novi zakon.¹²⁵ Italijanska vlada je pred nekaj leti razglasila potrebne predpise za uvedbo ženskih oziroma »roza kvot« tudi v javni upravi. Z januarjem 2012 je začel veljati zakon, imenovan Golfo-Mosca, na podlagi katerega so bila podjetja, ki kotirajo na borzi, dolžna uvesti vsaj 20-odstotno (ta delež se je z letom 2013 zvišal na 33 odstotkov) udeležbo žensk v upravnih odborih podjetij.¹²⁶

123 Prav tam.

124 Bruselj predlaga 40-odstotne ženske kvote v upravah podjetij.

125 Nemčija uvaja ženske kvote v nadzornih svetih največjih podjetij.

126 Anselmi, Iščejo se sponzorji za top ženske menedžerke.

Vesna Leskošek

VPLIV PORODNIŠKEGA DOPUSTA NA ZAPOSLITEV ŽENSK V ČASU SOCIALIZMA

UVOD

Pravica do porodniškega dopusta je povezana z možnostmi žensk, da pridobijo ali obdržijo zaposlitev, zato se bomo v prispevku omejili na povezavo med porodniškim dopustom in zaposlitvijo, vendar bomo ugotavljali tudi druge ideološke povezave med pravicami, zaščito in percepcijo materinskosti. Gre za področja, kjer se gibljemo v razponu med dolžnostjo rojevati za koristi nacije (npr. demografske politike) in med pravico rojevati v skladu z lastnimi prepričanji (npr. materinstvo samskih žensk). Diskurzi o povezovanju dela in materinstva reflektirajo prevladujoče spolne sheme, ki vplivajo na možnosti žensk za udeležbo v javnem življenju in v plačani zaposlitvi. M. Jogan¹²⁷ piše o razliki med

127 Jogan, Družina, enakopravnost.

kapitalizmom in socializmom pri možnostih za zaposlitev, ki jih imajo ženske v enem ali drugem sistemu. Medtem ko je bilo v kapitalizmu zaposlovanje večinoma omejeno na revnejša gospodinjstva, ker je prepričanje o vezi med materjo in otrokom tako zakoreninjeno, da je percepcija zaposlenih žensk negativna, je v socializmu takšno prepričanje bilo preživelo, saj je bila zaposlitev žensk že nekaj običajnega. Trditev ne drži povsem, saj podatki, ki jih bomo predstavili kasneje, kažejo, da se je sicer zaposlitev žensk v socializmu zlagoma višala, vendar predvsem na račun zaposlitev v negospodarstvu, pa še tu ne v vseh sektorjih. V povprečju pa ni dosegla ravni zaposlenosti moških. Ravno razumevanje spolnih vlog in identitet je ključno za možnosti žensk v zaposlovanju. Glavno vprašanje je torej, kako se percepcija ženskosti transformira v normativne določbe, v našem primeru v regulacijo porodniškega dopusta.

Podatke bomo pridobili iz sekundarnih virov, ki vključujejo zakonodajo in regulacijo področja ter dokumente, kot so zapisniki ter članki v strokovni in znanstveni literaturi. Analizirali bomo spremembe zakonodaje, ki je urejala pravico do porodniškega dopusta v letih od 1945 do 1989. Predvsem nas bo zanimalo, kakšni, če sploh, so bili predvideni učinki zakonodajnih sprememb na možnosti za zaposlitev žensk, njihov dohodek in zaposlitvene možnosti sploh. Čeprav je ob politiki polne zaposlenosti težje raziskati učinke socialnih in delovnih pravic na zaposlitvene možnosti, lahko iz literature vendarle vidimo dve plati pravic, ki sta obstajali tudi v socializmu: da so bile ženske zaradi posebne zaščite na delovnem mestu izpostavljene možnostim, da so izključene iz uresničevanja pravice do dela,¹²⁸ hkrati pa so jim pravice omogočale, da so ohranjale zaposlitev, saj je dolžina porodniškega dopusta zadostovala za nego in varstvo otroka, sistem otroškega varstva pa omogočal, da so se vrstile na delo.

PERCEPCIJE IN REGULACIJE MATERINSTVA ŽENSK, VKLJUČENIH V PLAČANO ZAPOSLOITEV

V času socializma je bila Vida Tomšič v vrhu takratne politike najpomembnejša promotorka enakopravnosti moških in žensk. V svojem govoru v Generalni skupščini OZN leta 1982 je poudarila, da za spremembe glede enakopravnosti žensk ni dovolj le prilagajati zakonodaje, temveč je treba ustvarjati takšne ekonomske, politične in družbene razmere, da bi lahko normativne določbe dejansko učinkovale v vsakdanjih praksah. Te razmere niso odvisne le od nacionalnih držav, temveč tudi od dogajanja v mednarodnem prostoru. Da bi jih lahko uveljavili, morajo države ustvarjati razmere za vključevanje čim več delovnih in

128 Tomšič, *Ženska v razvoju*, str. 98–100.

kreativnih potencialov, torej tudi žensk.¹²⁹ V. Tomšič meni, da udeležba žensk vnaša v ekonomsko, družbeno in politično življenje nove vrednote humanih odnosov v družbi in družini. V zvezi s tem se osredotoči tudi na problem dvojne obremenjenosti žensk, torej vpetosti v plačano zaposlitev ter skrbi za dom in družino, in poudari, da je treba za rešitev tega protislovja spodbujati več družbenih aktivnosti in pozornosti. Protislovje med materinstvom, skrbjo za družino, gospodinjstvom ter med delom v družbeni proizvodnji in uveljavljanjem v družbenopolitičnem delu vidi kot bistveno oviro za napredek družbe.¹³⁰

Uporabi pojem »primitivno« ali »zaostalo« gospodinjstvo, s čimer misli na tip gospodinjstva, kjer skrb zanj pripade ženski. Vendar zapiše tudi, da »ženske niso, kot tudi ne moški, homogena družbena struktura [...] Za položaj žensk tudi ni iskati vzroka v njih samih, temveč v nepreživeli delitvi dela po spolu, predvsem pa v institucijah predstavnškega političnega sistema.«¹³¹ Poudari potrebo po ustvarjanju razvejane mreže storitev in servisov, kot so npr. vrtci, potem pravic, kot je npr. otroški dodatek, dostop do reproduktivnih pravic, kot so splav, kontracepcija, umetno spočetje in načrtovanje družine.¹³² Cilj varstva materinstva ni, da bi poudarjali vlogo matere, temveč nasprotno. Odpraviti je treba stanje, kjer se delo socializira, skrb za otroka in družino pa ostaja individualna odgovornost žensk, ne sme pa postati tudi skrb države, temveč samoupravnih (krajevnih) skupnosti, kjer starši zagovarjajo svoje interese in interese njihovih otrok. Tako se starševstvo širi iz zasebnosti v javno sfero. V. Tomšič pravi, da pomenijo spremembe za ženske tudi dodatne obremenitve. Nove pravice (vključitev v delo, politična aktivnost) so ženske namreč zasule z dodatnimi dolžnostmi, ne da bi se stare dovolj hitro spreminjale. Tako so vpete v delo in gospodinjstvo ter družbeno aktivne, kar ženske pripravi tudi do tega, da se umaknejo v zasebnost in prevzamejo tradicionalno vlogo.¹³³

Vendar se ženske niso umikale v zasebnost le zaradi preobremenjenosti. V. Tomšič sama prepozna tudi v socializmu prisotno prepričanje o dvojni naravi moških in žensk, ki je posledica binarnega razumevanja spolnih vlog. Dvojna obremenjenost je posledica tega, da se moški niso vključevali v skrb za žene, otroke in gospodinjstvo, ker tega niso prepoznali kot del svoje moškosti. Čeprav je bil projekt enakopravnosti precej uspešen, saj so ženske pridobile vse pravice, ki so jih prej imeli le moški, je njihova udeležba v javnem življenju šibkejša ravno zaradi prepričanj o tem, kje je mesto ženskam in kje moškim. M. Jogan ugotavlja, da »egalitarizacija v znotrajdružinskih odnosih ni tako hitra, kot bi

129 Tomšič, *Samoupravljanje*, str. 10.

130 Prav tam, str. 54.

131 Prav tam, str. 59.

132 Prav tam, str. 60.

133 Prav tam, str. 72.

nekateri radi videli, je pa vendarle že sorazmerno močno prisotna». ¹³⁴ Podatki o zaposlenosti žensk kažejo, da je bilo na primer leta 1955 od vseh zaposlenih 33,3 odstotka žensk, od tega največ v kulturno socialnih organizacijah (59,3 odstotkov). ¹³⁵ Znotraj gospodarskih organizacij jih je bilo največ zaposlenih v tekstilni industriji (63 odstotkov) in v tobačni industriji (53,3 odstotka). Malo je bilo visokokvalificiranih delavk, prevladovale so nizkokvalificirane in priučene delavke. V časopisu *Naša skupnost* takole pojasnijo ta razmerja: »Če jih je v nekaterih vejah majhen odstotek je to tudi razumljivo, ker vse veje tudi niso primerne za delo žensk in nimajo tako širokega razpona delovnih mest, na katerih bi ženske lahko sodelovale, ne da bi to bilo tudi škodljivo za funkcije njihovega organizma.« ¹³⁶ M. Jogan ¹³⁷ govori o še vedno prisotni spolno specifični socializaciji, ki vpliva na izbiro poklica. Sled takšnega prepričanja lahko prepoznamo tudi v dinamiki zaposlovanja žensk. Zaposlenost se je zlagoma povečevala, vendar večinoma v razvijajočem se negospodarstvu, v katero štejemo razvoj javnega sektorja, predvsem socialnega varstva in šolstva. V letu 1979 je bilo med zaposlenimi že 44,0 odstotkov žensk, od tega v negospodarstvu 70,6 odstotka. ¹³⁸ Leta 1989 je bilo med vsemi zaposlenimi 46,5 odstotka žensk, od tega 73 odstotkov v negospodarstvu. ¹³⁹

M. Jogan ¹⁴⁰ opozori na povezavo med zaposlitvijo in socialno varnostjo. Ženske so v tradicionalni patriarhalni družini odvisne ne le od dohodka moških, temveč je od njih odvisen tudi dostop do sistema socialne zaščite, kar bistveno vpliva na prekarost položaja žensk. Vprašanje je, do katerih pravic in dajatev so v takšni odvisnosti sploh lahko upravičene. Del te dileme se kaže tudi v socializmu. Malačič ¹⁴¹ navaja podatke o številu rojstev in upravičenosti do porodniškega dopusta.

Število živorojenih, upravičencev do porodniškega dopusta in delež upravičencev v celotnem številu živorojenih v Sloveniji v izbranih letih od 1960 do 1983

Leto	Živorojeni	Upravičenci	Delež upr. v %
1960	27.825	10.317	37,1
1965	30.587	17.428	57,0
1970	27.432	14.681	53,4

¹³⁴ Jogan, Družina, enakopravnost, str. 615.

¹³⁵ *Statistični letopis* 1964.

¹³⁶ M. M., Sodelovanje žensk, str. 5.

¹³⁷ Jogan, Družina, enakopravnost, str. 619.

¹³⁸ *Statistični letopis* 1980.

¹³⁹ *Statistični letopis* 1990.

¹⁴⁰ Jogan, Družina, enakopravnost.

¹⁴¹ Malačič, Ekonomska vprašanja, str. 1476.

1975	29.786	22.499	75,5
1979	30.604	24.747	80,9
1980	29.902	26.239	87,7
1981	29.220	27.102	92,8
1982	27.995	25.850	92,3
1983	27.291	24.076	88,2

Vir: Razni letniki Statističnega letopisa Slovenije in podatki skupnosti otroškega varstva Slovenije. V: Malačič, Ekonomska vprašanja, str. 1476.

Podatki dobro pokažejo, da je število upravičenk do porodniškega dopusta naraščalo z zaposlenostjo pa tudi z obsegom pravic in krogom upravičenk, čeprav nikoli ni doseglo tega, da bi vse ženske po porodu bile upravičene do porodniškega dopusta. Krog upravičenk namreč kaže tudi na to, kaj so v tistem času razumeli kot delo. Ne gre za razpravo o tem, ali je skrb za gospodinjstvo, otroke in druge člane ožje in širše družine delo (neplačano), čeprav bi bila relevantna; gre za druge skupine, ki so bile vpete v delo izven gospodinjstva in družine, pa niso bile upravičene do plačanega porodniškega dopusta. To so npr. kmetice, samozaposlene in študentke. Na ta problem opozori Željko Cigler na 33. seji družbenopolitičnega zbora 20. junija 1984 v razpravi o problematiki porodniškega dopusta. Izpostavil je naslednja problemska področja:

1. Višina nadomestila osebnega dohodka za čas odsotnosti z dela zaradi porodniškega dopusta: »Če primerjamo višino zajamčenega osebnega dohodka, ki naj bi omogočal enostavno reprodukcijo delovne sile in je danes okoli 12.000 din in nadomestilo osebnega dohodka za čas odsotnosti z dela zaradi porodniškega dopusta, ki naj bi omogočal razširjeno reprodukcijo delovne sile in ki znese glede na lanski povprečni osebni dohodek 11.300 din je očitno, da gre za nesprejemljivo dejstvo, tem bolj, ker gre za prirejanje le sredinskih vrednosti, to pomeni, da so odstopanja tudi nižja, zato lahko ugotovimo, da je danes čas za zaščito in zagotavljanje deklariranih pravil.«

2. Upadanje natalitete: »V obdobju od leta 1979 pada število rojstev za 1000 na leto, lani celo za 3000. Če bi te podatke nekoliko bolj analizirali, bi ugotovili, da so v resnici še bolj zaskrbljujoči s stališča aktivne demografske politike. Očitno je, da je biološka reprodukcija temelj neke družbe toliko, kolikor se v tem primeru gleda z vidika sociale.«

3. Prispevna stopnja in skupine upravičenk: »Prispevna stopnja je za samoupravno interesno skupnost otroškega varstva od leta 1980 nespremenjena. Gre torej za enak oziroma povečan dotok sredstev glede na „povpraševanje“ zaradi rasti zaposlenosti. Če k temu dodam še to, da nekatere

strukture samskih v najbolj fertilni dobi, kot so dijakinje in študentke, ne prejemajo nadomestila oziroma dobivajo nekaj malega, to so kmečke ženske, začasno zaposlene in pripravnice, je očitno, da za mlade družine oziroma za mladino to ni socialno, ampak politično in eksistenčno vprašanje.«

4. Vpliv porodniškega dopusta na zaposlovanje: »V ilustracijo naj navedem, kaj o tem vprašanju mislijo tisti, ki zgolj zdravo razumsko ekonomizirajo. Pred kratkim smo po radiu lahko slišali oglas, da MTT išče večje število delavk. Med pogoji za sprejem na delo je bilo navedeno, da ženska ne sme biti starejša od 36. let in če ima otroka, mora biti star najmanj eno leto. Preprosti izračun v praksi torej kaže, da so stroški za izostanek z dela zaradi nege otroka, poleg tega pa tudi zdravlil, zdravstvenih storitev in psihološke obremenjenosti matere na delovnem mestu, ki vpliva na produktivnost, očitno veliki, kar ni čudno, saj je otrok v tem obdobju najmanj odporen. Primerjava, ki je na podlagi dostopnih podatkov možna in bi že morala biti narejena, bi pokazala na notranje rezerve tako z ekonomskega stališča kot s stališča družine v celoti.«

5. Pomen ureditve in politična participacija: »Gre za eksistenčno in politično vprašanje, o katerem se zdaj razpravlja, vendar so informacije le občasne in necelovite. Vprašanje pa je tudi, koliko v razpravi sodelujejo oziroma so z njo seznanjeni tisti, ki prek svobodne menjave dela v te namene združujejo sredstva.«

6. Potreba po analizah stanja in podlagah za odločanje: »Zato dajem pobudo, da delegati in širša javnost čimprej dobijo celovito poročilo o dosedanjem poteku razprave in o izračunih glede na naslednje probleme in predloge: 1. Nadomestilu osebnega dohodka za čas odsotnosti z dela zaradi porodniškega dopusta je osnova lanskoletni osebni dohodek, ki pa je zaradi inflacije neustrezen, še zlasti za matere z najnižjimi osebnimi dohodki. Pobuda je, naj bi bila osnova osebni dohodek v zadnjih treh mesecih zaposlitve. 2. Revalorizacija nadomestila naj bo vsake tri mesece, ker sedanji sistem revalorizacije po šestih mesecih za 7. in 8. mesec porodniškega dopusta glede na ekonomski položaj družine praktično destimulira delitev porodniškega dopusta med staršema.«

V tej razpravi je še posebej zanimiv podatek o tem, da so podjetja že v tistem času pogojevala zaposlitev žensk z njihovim starševskim statusom. To kaže na to, kako kompleksna je konstrukcija materinstva, saj so ženske po eni strani pozivali k rojevanju, po drugi strani pa so bili otroci ovira pri zagotavljanju njihove eksistence. V nadaljevanju bomo prikazali razvoj pravice do porodniškega dopusta od konca II. svetovne vojne do konca socializma v Sloveniji.

RAZVOJ ZAKONODAJE O PORODNIŠKEM DOPUSTU

Na predlog ministra za delo FLRJ je bila julija 1946 sprejeta *Uredba o dopustu žen pred porodom in po porodu*.¹⁴² Noseči ženi, zaposleni v podjetju, uradu, ustanovi, organizaciji ali pri zasebnih delodajalcih, je pripadal 12-tedenski dopust, in sicer 6 tednov pred in 6 tednov po porodu.¹⁴³

V letu 1949 je bila sprejeta *Uredba o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*,¹⁴⁴ s katero se je dopust v primeru nosečnosti in poroda razširil na 90 dni. Doječa mati je imela pravico 6 mesecev po porodu (po odredbi zdravnika pa 8 mesecev) vsake tri ure prekiniti delo zaradi dojenja otroka. Dopusčala se je prekinitve dela od 0,30 do največ 2 uri, odvisno od kraja varovanja otroka. Če doječa mati zaradi oddaljenosti te pravice ni mogla koristiti, je smela delati skrajšan delovni čas 4 ure, do konca 6. meseca oz. 8. meseca po porodu. Če pa je mati bila edina negovalka otroka, se je pravica podaljšala do 3. leta starosti otroka. Še istega leta je bila uredba dopolnjena s klavzulo za primer mrtvorojenega otroka oz. smrti otroka v času dopusta. V tem primeru traja dopust vsega skupaj 45 dni (*Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*).¹⁴⁵

Pravica do prekinitve dela zaradi dojenja je bila v praksi težko uresničljiva. Kmalu jo je nadomestil skrajšan, 4-urni delovnik za vse matere, ne glede na oddaljenost bivališča, do dopolnjenega 6. oz. 8. meseca otrokove starosti (*Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*).¹⁴⁶

Z letom 1957 preide urejanje porodniškega dopusta v pristojnost delovne zakonodaje. *Zakon o delovnih razmerjih*¹⁴⁷ je določal, da se porodniški dopust zaposlenih žensk podaljša na 105 dni. Ostale pravice ob dojenju in negi otroka so ostale nespremenjene.

Skaberne o tej spremembi zapiše:

»Po dosedanjih predpisih o varstvu zaposlenih žena je direktor podjetja ali starešina ali drug voditelj po zaslišanju sindikalne organizacije lahko dovolil materi, ki v družini ni imela nikogar, da bi negoval njenega otroka, še nadalje skrajšan delovni čas tudi po izteku šestih oziroma osmih mesecev, ko je zaradi dojenja otroka imela pravico do tega že po zakonu. Novi predpisi dajejo zaposleni ženi, ki nima nikogar za negovanje njenega otroka, pravico

142 Uradni list FLRJ, št. 56/46.

143 Pravno ureditev povzemam tudi po Fugger, Pravna ureditev varstva materinstva.

144 Uradni list FLRJ, št. 31/49.

145 Uradni list FLRJ, št. 88/49.

146 Uradni list FLRJ, št. 35/52.

147 Uradni list FLRJ, št. 53/57.

do štiriurnega skrajšanega delovnega časa in tako ni več odvisna od volje direktorja ali starešine urada. Tudi ni več predpisano, da bi bilo treba zaradi skrajšanja delovnega časa poprej zaslišati sindikalno organizacijo. Skrajšani delovni čas zaradi hranitve otroka se šteje kot polni delovni čas v delovno dobo, kar je sedaj v zakonu izrecno napisano.«¹⁴⁸

Zakon o delovnih razmerjih iz leta 1966¹⁴⁹ je predvidel za nosečnost in porod 133 dni porodniškega dopusta, ki je trajal brez presledka. Delavka je morala nastopiti dopust najkasneje 28 dni pred porodom. Če je rodila mrtvega otroka ali pa je otrok umrl v času porodniškega dopusta, ji je pripadalo najmanj še 30 dni. Ohranjena je tudi pravica do skrajšanega delovnega časa do 8. meseca otrokove starosti. Delovnim skupnostim je bilo dopuščeno, da porodniški dopust podaljšajo, vendar to plačajo iz lastnih sredstev.

Zadnji, pred ustavo iz leta 1974 izdani *Zakon o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu na področju SFRJ*, je izšel leta 1973.¹⁵⁰ Zakon se omejuje le na določanje minimalnih pravic delavke do porodniškega dopusta: najmanj 105 dni porodniškega dopusta, najmanj 30 dni za mrtvorojenega ali v času porodniškega dopusta umrlega otroka. Širjenje naštetih pravic je zakon prepuščal republiškim zakonom. V Sloveniji je bil tak zakon sprejet v letu 1974.

Ustava SFRJ iz leta 1974 je v pristojnosti federacije pustila le izdajo zakonov, ki urejajo temeljne pravice delavcev in občanov pri zagotavljanju njihove socialne varnosti. Sistemsko urejanje posameznih področij socialne varnosti pa so prevzele republike. Trajanje in način koriščenja porodniškega dopusta sta bila urejena v okviru zakonodaje o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu. Tega leta je bil sprejet republiški *Zakon o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu in o delovnih razmerjih med delavci in zasebnimi delodajalci*.¹⁵¹ Zakon je imel posebno poglavje o varstvu delavcev, žena, mladine in invalidov. Določal je, da porodniški dopust traja 105 dni. Upravičenka pa je lahko dopust podaljšala še za 141 dni ali pa je delala 4 ure na dan do 12. meseca starosti otroka. Novost je, da se je uvedla tudi pravica očeta do izrabe podaljšanega porodniškega dopusta, če otroka neguje in če sta se z materjo tako dogovorila. V primeru smrti otroka ob ali po porodu lahko mati koristi porodniški dopust še 42 dni. Zakon se je tu uskladi s *Konvencijo Mednarodne organizacije dela št. 103 o varstvu materinstva*. Delavka je po teh določbah imela pravico delati 4 ure na dan do 3. leta starosti otroka, če je glede na njegovo zdravstveno stanje potreboval skrbnejšo nego.

¹⁴⁸ Skaberne, Novi in razširjeni predpisi, str. 45.

¹⁴⁹ Uradni list SFRJ, št. 43/66.

¹⁵⁰ Uradni list SFRJ, št. 22/73.

¹⁵¹ Uradni list SRS, št. 18/74.

Leta 1977 je prejšnji zakon nadomestil *Zakon o delovnih razmerjih*,¹⁵² ki je določal, da se v primeru, ko ženska rodi dvojčke ali več živorojenih otrok, ali težje telesno ali duševno prizadetega otroka, dodeli daljši porodniški dopust od zakonsko dogovorjenega, kar imajo dolžnost določiti delavci v temeljnih organizacijah in skupnostih otroškega varstva. Skupščina Zveze skupnosti otroškega varstva RS je nato sprejela *Sklep o daljšem porodniškem dopustu za nego dvojčkov, več hkrati živorojenih otrok oz. prizadetega otroka*,¹⁵³ da se v teh primerih porodniški dopust podaljša do enega leta po porodu. Druga možnost pa je bila, da dela 21 ur na teden do sedemnajstega meseca otrokove starosti.

V Zakonu o delovnih razmerjih iz leta 1983 ni bilo novosti v zvezi s pravicami do porodniškega dopusta.

Samoupravni sporazum o porodniškem dopustu je bil sprejet leta 1986.¹⁵⁴ V časopisu Naša skupnost¹⁵⁵ so navedli bistvene novosti:

1. Skupna doba odsotnosti z dela zavoljo nosečnosti, poroda, nege in varstva otroka je 365 dni in se deli na dva dela: na porodniški dopust 105 dni, ki ga praviloma mora izrabiti mati – upravičenka, in na dopust za nego in varstvo otroka, ki ga izrabi mati – upravičenka ali oče – upravičenec, če se tako sporazumeta roditelja.

2. 10. člen je novost, ker uvaja možnost popolne odsotnosti z dela za upravičenca, ki na novo sklene delovno razmerje ali začne opravljati samostojno dejavnost z osebnim delom in delovnimi sredstvi, ki so last občana, če ima otroka, ki še ni dopolnil 337 dni oz. 17 mesecev starosti.

3. Kot novost velja tudi določilo 11. člena, ki določa, da se lahko OZD in upravičenec dogovorita za ustrežnejši način izrabe dopusta za nego in varstvo otroka, kot je določeno v tem sporazumu, upoštevati pa morata zlasti potrebe in koristi otroka in tudi možnosti in interese OZD; če dogovor preseže dogovorjene pravice po tem sporazumu, gredo sredstva v breme OZD.

4. Novost v primerjavi s prejšnjo ureditvijo je pravica do daljšega porodniškega dopusta za nego in varstvo otroka, ki ni bil donošen. V primeru, ko upravičenec uveljavlja pravico do daljše odsotnosti z dela zato, ker neguje in varuje nedonošenčka, mora predložiti dokazilo, da otrok ni bil donošen. To dokazilo mora poleg osebnih podatkov matere in otroka vsebovati še izrecno navedbo, da otrok ni bil donošen, v katerem tednu nosečnosti je bil rojen in težo ob rojstvu.

5. Bistvena novost je tudi v družbeni pomoči iskalkam zaposlitve, študentkam in učenkam v srednjem usmerjenem izobraževanju pred otrokovim

152 Uradni list SRS, št. 24/77.

153 Uradni list SRS, št. 12/78.

154 Uradni list SRS, št. 7/86.

155 E. M., Novosti samoupravnega sporazuma, str. 3.

rojstvom in po njem. Pravica do družbene pomoči traja 84 dni, in sicer praviloma 28 dni pred predvidenim datumom poroda in 56 dni po otrokovem rojstvu. Osnova za družbeno pomoč je 50 odstotkov povprečnega čistega OD vseh zaposlenih delavcev na območju SRS, ki se usklajuje enako, kot se usklajuje nadomestilo. Da pa iskalke zaposlitve, ki so pravico do nadomestila OD uresničile po prej veljavnem sporazumu, ne bi bile po novem gmotno prikrajšane, ureja 37. člen, ki določa, da imajo upravičenci možnost izrabiti pravico po veljavnem sporazumu, če je to zanje ugodnejše.

6. Razlika med stvarnim in novim zakonom ni v številu dni, ampak v višini prejemka. Po novem so iskalke zaposlitve (ali po starem tiste, ki so bile zaposlene za določen čas) gmotno izenačene, po starem pa je bila višina prejemka odvisna od OD, ki ga je upravičenka dosegla takrat, ko je delala. Velja dodati še to, da po 37. členu lahko to pravico do konca izrabi le tista upravičenka, ki je na dan uveljavitve sporazuma, to je 14. 2. 1986, to pravico imela.

7. Vse udeleženke, ki so pravico do družbene pomoči pridobile 14. 2. 1986, po tem datumu nimajo izbirne pravice, ampak imajo pravico do družbene pomoči ob izpolnjevanju pogojev, ki jih določa samoupravni sporazum o porodniškem dopustu.

PRAVICA DO NADOMESTILA PLAČE ZA ČAS ODSOTNOSTI Z DELA ZARADI PORODA

Nadomestilo plače je ena najpomembnejših postavk zaščite materinstva. Ko je porodniški dopust trajal 12 tednov, je bilo nadomestilo odvisno od števila dni, ko je bila zavarovana na delu v zadnjih petih letih pred uveljavljanjem pravice do nadomestila. Porodniška »hranarina« je znašala najmanj 75 odstotkov in največ 100 odstotkov osnove za denarne dajatve.¹⁵⁶

Leta 1949 sprejmejo *Uredbo o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem razmerju*.¹⁵⁷ Med dopustom zaradi nosečnosti in poroda pripada zavarovanki plača za redni delovni čas s stalnimi dodatki. Kot plača za redni delovni čas se vzame tista plača, ki jo je po najvišji obračunski postavki prejemala vsaj tri mesece v zadnjih šestih mesecih pred začetkom dopusta. Če ne izpolnjuje tega pogoja, ji pripada plača za redni delovni čas v zadnjem mesecu pred dopustom. Če prekine delo zaradi dojenja, se šteje to za redni delovni čas. Materi, ki dela polovični delovni čas, pripada plača za dejansko opravljeno delo, povečana za

¹⁵⁶ Uradni list FLRJ, št. 65/46.

¹⁵⁷ Uradni list FLRJ, št. 31/49.

dvojni znesek obračunske postavke za ustrezno plačo po delovnem učinku, če je plačana po času, pa 75 odstotkov od celotne plače. Delavki, ki je zaradi nosečnosti razporejena na dela za nižje plačilo, pripada dohodek iz prejšnjega delovnega mesta. To velja tudi za porodniško nadomestilo. Materi, ki dela skrajšan delovni čas zaradi dojenja, pripada nadomestilo za dejansko opravljeno delo in še delno povračilo za nedosežen del plače. Povračilo znaša polovico ustrezne plače. Če mati dela 4 ure do 3. leta starosti otroka, ji pripada plača po dejansko opravljenem delu.

*Zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev in uslužbencev*¹⁵⁸ je določal, da so delavke, ki so bile zavarovane brez presledka najmanj 6 mesecev ali s presledki 12 mesecev v zadnjih dveh letih pred porodom, upravičene do 100 odstotkov osnove za nadomestilo. Za osnovo se vzame povprečje zadnjih 3 mesecev s stalnimi dodatki. Za krajšo dobo zavarovanja prejmejo ženske 80 odstotkov osnove za nadomestilo. Zavarovanki, ki dela skrajšan delovni čas zaradi dojenja do šestega oz. osmega meseca starosti otroka, gre za čas, ko ne dela, nadomestilo v višini 80 odstotkov osnove za nadomestilo.

*Zakon o delovnih razmerjih*¹⁵⁹ predpisuje tudi nov skrajšan delovni čas za žene, ki iz družinskih razlogov ne morejo delati poln delovni čas. Zanje se lahko v podjetju, ustanovi ali uradu uredijo delovna mesta, kjer delajo skrajšan delovni čas, če to ni v škodo rednega poslovanja. Za skrajšani delovni čas, glede katerega je določeno, koliko časa naj traja, ima žena pravico do osebnega dohodka oziroma plače po času, kolikor dejansko dela, to je po učinku. Za ta skrajšani delovni čas v zakonu ni predpisano, da se prizna v delovno dobo kot redni delovni čas.¹⁶⁰

Sprememba v letu 1962¹⁶¹ se nanaša na obdobje, ko se šteje dohodek v izračun nadomestila, in sicer se lahko upošteva dohodek zadnjih 3 mesecev, prejšnjega trimesečja ali povprečni dohodek, izplačan v zadnjem letu. Kriterij izračuna je večja korist zavarovanke.

Leta 1969 se s splošnim *Zakonom o zdravstvenem zavarovanju in o obveznih oblikah zdravstvenega varstva prebivalstva*¹⁶² kot osnova za nadomestilo osebnega dohodka v času porodniškega dopusta uvede tisti povprečni osebni dohodek, ki ga je zavarovanka dosegla v letu pred letom, v katerem je nastopila porodniški dopust. Nadomestilo znaša 100 odstotkov od osnove.

Po *Predpisih zdravstvenega zavarovanja* iz leta 1974¹⁶³ znaša nadomestilo osebnega dohodka za čas porodniškega dopusta 100 odstotkov od osnove. Če

158 Uradni list FLRJ, št. 51/54.

159 Uradni list FLRJ, št. 53/57.

160 Skaberne, Novi in razširjeni predpisi, str. 46.

161 Uradni list FLRJ, št. 22/62.

162 Uradni list SFRJ, št. 20/69.

163 Uradni list SRS, št. 38/74.

delavka dela 4 ure na dan, ima v delovni organizaciji pravico do udeležbe pri delitvi sredstev v višini dejansko opravljenega dela, če dela več kot 4 ure, ji pripada nadomestilo po posebnih predpisih.

Od leta 1976 dalje se nadomestilo valorizira po preteku 6 mesecev od začetka koriščenja porodniškega dopusta, če so se povprečni osebni dohodki povišali za več kot 5 odstotkov (*Sklep o višini nadomestila osebnega dohodka v času podaljšanega porodniškega dopusta*¹⁶⁴).

Zaradi vedno večje inflacije se kasneje osnova za nadomestilo valorizira z odstotkom rasti povprečnega mesečnega dohodka vseh zaposlenih v SRS v tekočem letu do meseca pred začetkom izrabe pravice do porodniškega dopusta (*Samoupravni sporazum o spremembah in dopolnitvah samoupravnega sporazuma o uresničevanju pravic do porodniškega dopusta*¹⁶⁵). Spremembe bomo prikazali v tabeli 2 ter omogočili bolj pregledne primerjave med posameznimi obdobji.

Pregled zakonodaje o porodniškem dopustu

Predpis	Dolžina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
1946: Uredba o dopustu žen pred porodom in po porodu	12 tednov: 6 tednov pred porodom, 6 tednov po porodu .	Nadomestilo, odvisno od števila dni, prebitih na delu, v zadnjih petih letih pred uveljavljanjem pravice do nadomestila. Porodniška »hranarina« je znašala najmanj 75 % in največ 100 % osnove za denarne dajatve.	Zaposlene v podjetju, ustanovi, organizaciji ali pri zasebnih delodajalcih
1949: Uredba o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju	90 dni: vsaj 21 dni pred porodom, ostalo po porodu. Doječa mati ima do 6 mesecev (ali 8 po odredbi zdravnika) vsake tri ure pravico do prekinitve dela za 0,30h do 2 h za dojenje. Če zaradi oddaljenosti tega ne more koristiti, ima pravico do 4 urnega delovnika do 6. oz. 8. meseca starosti otroka. Če je edina negovalka, se ji pravica podaljša do 3. leta starosti otroka.	Zavarovanki pripada plača za redni delovni čas s stalnimi dodatki. Vzame se tista plača, ki jo je po najvišji obračunski postavki prejela vsaj tri mesece v zadnjih šestih mesecih pred začetkom dopusta. Če ne izpolnjuje tega pogoja, ji pripada plača za redni delovni čas v zadnjem mesecu pred dopustom. Za polovični delovni čas, če je plačana po času, pa 75 % celotne plače.	Ženske v delovnem ali uslužbenskem razmerju

¹⁶⁴ Uradni list SRS, št. 20/76.

¹⁶⁵ Uradni list SRS, št. 35/84.

Predpis	Dolžina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
1952: Uredba o spremembah in dopolnitvah uredbe o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju	Ni spremembe v dnevih. Pravica do prekinitve dela zaradi dojenja se v praksi ni uresničila. Nadomestil jo je skrajšan, 4-urni delovnik za vse, ne glede na oddaljenost bivališča, do dopolnjenega 6. oz. 8. meseca otrokove starosti.	1954: Zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev in uslužbencev je določal, da so delavke, ki so bile brez presledka zavarovane najmanj 6 mesecev ali s presledki 12 mesecev v zadnjih dveh letih pred porodom, upravičene do 100 % osnove za nadomestilo. Za osnovo se vzame povprečje zadnjih treh mesecev s stalnimi dodatki. Za krajšo dobo zavarovanja prejmejo ženske 80 % osnove za nadomestilo.	Ženske v delovnem ali uslužbenskem razmerju
1957: Zakon o delovnih razmerjih	105 dni porodniškega dopusta. Lahko ga vzame 45 dni pred porodom (ni pa nujno). Lahko vse koristi po porodu. Skrajšani delovni čas (polovico rednega) zaradi hranjenja otroka se šteje v delovno dobo kot polni delovni čas.	Sprememba v letu 1962 se nanaša na obdobje, ko se šteje dohodek v izračun nadomestila, in sicer se lahko upošteva dohodek zadnjih 3 mesecev, prejšnjega trimesečja ali povprečni dohodek, izplačan v zadnjem letu. Kriterij izračuna je večja korist zavarovanke.	Ženske v delovnem razmerju
1966: Zakon o delovnih razmerjih	133 dni: najkasneje 28 dni pred porodom. Če je rodila mrtvega otroka ali je otrok umrl, ima pravico do 30 dni porodniškega dopusta. Ohranjene so prejšnje pravice.	Leta 1969 se z Zakonom o zdravstvenem zavarovanju in o obveznih oblikah zdrav. varstva prebivalstva kot osnova za nadomestilo osebnega dohodka v času porodniškega dopusta uvede tisti povprečni osebni dohodek, ki ga je zavarovanka dosegla v letu pred letom, v katerem je nastopila porodniški dopust. Nadomestilo znaša 100 % od osnove.	Ženske v delovnem razmerju

Predpis	Dožina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
1974: Zakon o medsebojnih razmerjih delavcev v združenem delu in o delovnih razmerjih med delavci in zasebnimi delodajalci	105 dni s podaljšanjem za 141 ali delom za 4 ure do 12. meseca starosti otroka. <u>Uvede se pravica očeta</u> do izrabe podaljšanega porodniškega dopusta, če neguje otroka in sta se z materjo tako dogovorila. V primeru smrti otroka traja porodniški dopust še 42 dni (uskladitev z ILO Konvencijo 103 o varstvu materinstva). Lahko dela tudi 4 ure na dan do 3. leta starosti otroka – po izbiri.	Po predpisih zdravstvenega zavarovanja iz leta 1974 znaša nadomestilo osebnega dohodka za čas porodniškega dopusta 100 % od osnove. Če delavka dela 4 ure na dan, ima v delovni organizaciji pravico do udeležbe pri delitvi sredstev v višini dejansko opravljenega dela. Če dela več kot 4 ure, ji pripada nadomestilo po posebnih predpisih.	Delavke (in delavci) v združenem delu in delavke pri zasebnih delodajalcih
1977: Zakon o delovnih razmerjih	Poleg prejšnjih določb zakon določa, da se v primeru, ko rodi dvojčke ali več živorojenih otrok, ali težje telesno ali duševno prizadetega otroka, dodeli daljši porodniški dopust od zakonsko dogovorjenega – do enega leta po porodu ali pa 21 ur dela na teden do 17. meseca starosti otroka.	Od leta 1976 dalje se nadomestilo valorizira po preteku 6 mesecev od začetka koriščenja porodniškega dopusta, če so se povprečni osebni dohodki povišali za več kot 5 %. Zaradi inflacije se kasneje osnova za nadomestilo valorizira z odstotkom rasti povprečnega mesečnega dohodka vseh zaposlenih v SRS v tekočem letu, do meseca pred začetkom izrabe pravice do porod. dopusta.	

Predpis	Dolžina porodniškega dopusta	Nadomestilo osebnega dohodka	Upravičenke
1986: Samoupravni sporazum o porodniškem dopustu	365 dni: 105 dni porodniškega dopusta za mater in 260 dopusta za nego in varstvo otroka lahko koristita oba po dogovoru. Novost v primerjavi s prejšnjo ureditvijo je pravica do daljšega porodniškega dopusta za nego in varstvo otroka, ki ni bil donošen.	OZD in upravičenca se lahko dogovorita za ustrežnejši način izrabe dopusta za nego in varstvo otroka, kot je določeno v tem sporazumu, vendar gredo sredstva v breme OZD. Osnova za družbeno pomoč tem skupinam je 50 % povprečnega čistega OD vseh zaposlenih delavcev na območju SRS, ki se usklajuje enako, kot se usklajuje nadomestilo.	Možnost popolne odsotnosti z dela za upravičenko, ki na novo sklene delovno razmerje ali začne opravljati samostojno dejavnost z osebnim delom in delovnimi sredstvi, ki so last občana, če ima otroka, ki še ni dopolnil 337 dni oz. 17 mesecev starosti Novost je družbena pomoč iskalkam zaposlitve, učenkam v srednjem izobraž. in študentkam pred otrokovim rojstvom in po njem. Pravica do družbene pomoči traja 84 dni, in sicer praviloma 28 dni pred predvidenim datumom poroda in 56 dni po otrokovem rojstvu.

PREPOVED NOČNEGA IN NADURNEGA DELA NOSEČNIC IN DELAVK Z MAJHNIMI OTROKI

Na kratko dodajamo še nekaj določb zaščitne zakonodaje, ki se je razvijala predvsem v skladu z določbami mednarodnih organizacij. Nočno delo zakonodaja ureja razmeroma pozno. Leta 1949 je z *Uredbo o varstvu nosečih žen in doječih mater v delovnem (uslužbenskem) razmerju*¹⁶⁶ prepovedano nočno in nadurno delo nosečih žensk po dopolnjenem četrtem mesecu nosečnosti. Doječim materam pripada ta pravica do vštetega osmega meseca dojenja. Zdravnik lahko to podaljša, če je potrebno. Prav tako se je ne sme poslati na delo izven kraja bivališča, če je dopolnila 6. mesec nosečnosti ali manj, če bi to ogrožalo njeno zdravje. To traja spet do 8. meseca dojenja.

Leta 1955 je država sprejela *Priporočilo 95 o zaščiti materinstva* Mednarodne organizacije dela in ga vključila v *Zakon o delovnih razmerjih*, ki je bil sprejet 1957. Izrecno je prepovedano nočno in nadurno delo žensk z otrokom do 1.

¹⁶⁶ Uradni list FLRJ, št. 31/49.

leta starosti, do 7. leta pa je dovoljeno le ob njenem pisnem soglasju. Zakon prepoveduje opravljanje naslednjih del:

- dela, pri katerih prihaja do stresanja telesa,
- dela, ki povzročajo stalen pritisk na telo,
- dela, kjer se razvijajo hlapi, prah, škodljivi plini,
- dela z radioaktivnimi ali rentgenskimi žarki,
- dela, pri katerih prihaja do stalnega dvigovanja bremen.

Nosečnica po 4. mesecu nosečnosti je dodatno zaščitena pred delom v prisilnem položaju, stoječim delom brez možnosti občasnega sedenja ter delom na strojih, ki se poganjajo z nogo.¹⁶⁷ Kasnejši zakoni tega ne spreminjajo razen določila, ki se veže na ionizirajoča sevanja in prepoved takega dela za nosečnice.

ZAKLJUČEK

Ureditev porodniškega dopusta pokaže, da je povezava med reprodukcijo in plačanim delom večdimenzionalna. Ne gre toliko za to, kako lahko ženske vstopajo na trg dela kljub temu, da rojevajo in po porodu ostajajo doma zaradi dojenja in nege otroka, temveč predvsem za to, kako je ta proces družbeno, kulturno in politično umeščen, opredeljen oz. razumljen. Porodniški dopust je bil tudi v socializmu eden od ukrepov za zaščito materinstva kot družbene reproduktivne prakse in ne toliko kot povečevanje dejstva, da so ženske tudi roditeljice. Materinstvo je bilo pomembno v družbeni reprodukciji, prepoznavali pa so tudi položaj, v katerem so se znašle ženske po porodu. Kljub težnji po večji enakosti in vključevanju moških v skrbniško delo je ostala skrb za druge in gospodinjstvo v veliki meri v domeni žensk. To dejstvo je bilo treba kompenzirati z raznimi ukrepi, kot so zakonska zaščita in razvoj služb.

Razvoj zakonodaje dobro pokaže, kako so v povojnem času, ko je bil zaposlen majhen odstotek večinoma nizkokvalificiranih žensk, menili, da je nekaj tednov nege po porodu povsem dovolj za zdravo rast otrok in za zdravje žensk. Nobenega posebnega govora ni bilo o navezanosti otroka na mater in materinskem instinktu žensk, kar je pripisati predvsem dejstvu, da so bile zaposlene večinoma industrijske delavke in se diskurz o zaposlenosti mater sploh še ni razvil. Porodniški dopust se je podaljševal v sorazmerju z odstotkom žensk, vključenih v plačane zaposlitve. Sorazmerno s tem se je razvijal tudi govor o materinstvu, potrebah otrok, od sedemdesetih let dalje pa tudi o očetovstvu in starševstvu, kar je bil v tistem času zagotovo eden najbolj naprednih diskurzov, saj ga govorimo še danes v celo veliko bolj tradicionalnih okoliščinah kot v tistem času. Porodniški dopust se je razdelil

¹⁶⁷ Uradni list SFRJ, št. 53/57.

na dva dela: na porodniški dopust ter na dopust za nego in varstvo otroka in ta drugi del dopusta je bil prepuščen dogovoru staršem o tem, kdo ga bo koristil. Razprave pa so se nanašale tudi na to, koliko nege matere (in tudi očeta) potrjuje otrok, da je njegov razvoj zdrav.

Vendar so moški dopust zelo redko koristili, zato je zadeval predvsem ženske in njihov dostop do trga dela. Ta je bil v začetku onemogočen predvsem zato, ker je bil porodniški dopust zelo kratek, javne službe pa nerazvite, zato so ženske ostajale doma, če niso imele zelo tesnih osebnih sorodstvenih mrež, ki bi bile sposobne prevzeti skrb za otroke (na primer stare matere). Z razvojem jasli in vrtcev se je zviševal tudi odstotek zaposlenih žensk, dokler se ni v osemdesetih že začel dogajati povratni učinek pozitivnih ukrepov, saj so podjetja že začela uveljavljati diskriminatorne prakse zaposlovanja žensk v obdobju, ko se je odsotnost z dela zaradi nege začela zmanjševati. Pogojevanje zaposlitve z odrekanjem rojstev ali nege otrok se je sicer v obdobju po političnih spremembah še poglobilo in postalo skorajda običajna nelegalna praksa zaposlovanja žensk.

Za konec je treba še enkrat omeniti dejstvo, da v pravico do porodniškega dopusta niso bile vključene vse ženske pred in po porodu. Vezanost pravice na zaposlitev je bila tudi odraz prepričanja, da si morajo ljudje zagotavljati svojo eksistenco sami z delom in da so to dolžni narediti zaradi solidarnega, kolektivnega odnosa do drugih. Ne glede na vednost o tem, da so ženske tradicionalno ujele v ideološke diskurze o materinstvu, je ta vezanost na delo ostala osnova za pravice.

2. PLAČANO IN NEPLAČANO DELO ŽENSK

Andrej Studen

DOBRA MEŠČANSKA GOSPODINJA

IDEOLOŠKI POGLEDI NA ŽENSKO DELO V DOBI MEŠČANSTVA

Dandanes se pojem »žensko delo« v splošni jezikovni rabi najpogosteje uporablja v smislu ženske zaposlitve. Pod tem razumevanjem je mišljeno plačano pridobitno delo, ki se praviloma opravlja zunaj doma in se prikazuje kot nasprotje neplačanemu delu v gospodinjstvu. To sodobno vsakdanje razumevanje je osnova, ko iz historične perspektive govorimo o genezi spolno specifičnega ženskega dela v času procesa industrializacije. Povsem podobno je bilo z otroškim delom, ki je bilo tudi zaznano šele po tem, ko se je izvajalo kot dejavnost zunaj doma in za plačilo. Tudi otroško delo zato pogosto velja za rezultat industrializacije. Moderno mišljenje industrijske dobe o delovnih aktivnostih žensk torej ločuje med neplačanim delom žensk v gospodinjstvu in plačanim delom v poklicni sferi.¹⁶⁸

Ta pogled na žensko delo se je dokončno uveljavil v dolgem, meščanskem 19. stoletju, ko je tudi moderna statistika v okviru popisov prebivalstva razlikovala

¹⁶⁸ Mitterauer, »Als Adam grub und Eva spann ...«, str. 17.

med zaposlenimi oz. pridobitnimi prebivalci in med vzdrževanimi osebami, kamor so šteli tudi gospodinje.¹⁶⁹ Žensko delo za zaslužek v porajajoči se industrijski družbi je imelo povsem drug pomen kot v prevladujočem družinskem gospodarstvu predindustrijske dobe. Z ločitvijo stanovanja od delovnega mesta je pomenilo v veliko večji meri dostop v javnost. Glede na družinsko izolacijo žensk je bilo za mnoge vedno bolj pomembno, da najdejo ta dostop. »Vendar pa se zdi neverjetno, da bi samo okoliščine povečanega ženskega delovanja za zaslužek doprinesle k bistvenim spremembam tradicionalno posredovanih vrednot in izboljšale status ženske v družbi, ki ji je še vedno dajalo močan pečat moškim ustrezno mišljenje. V ženskam lažje dostopnih delovnih območjih se še naprej zrcali historično nastala dodelitev dela spolom. Dostop do družbeno vodilnih pozicij pa je bil tako kot prej težaven. Ovire pri možnostih napredovanja pri tem niso bile zasidrane samo v samih poklicnih karierah. Odločilne bariere so bile ustvarjene že pred tem s procesom vzgoje. Tu je bržkone tudi odločilna oporna točka za spremembe v emancipacijskih namerah.«¹⁷⁰

VZVIŠEN POKLIC GOSPODINJE, SOPROGE IN MATERE

*»Delo žene je drugačno kot delo moža;
samo kamenček, ki ga doda veliki zgradbi,
ima daljnosežno pomembnost.
Če je žena vzgojena s smislom za delo
kot največjim faktorjem vse sreče,
kakšno veselje ji je potem lasten dom,
v katerem zdaj lahko gospodari kot gospodarica.«¹⁷¹*

V razpravi se bomo posvetili dobrim meščanskim gospodinjam in njihovemu neplačanemu delu v gospodinjstvu. Osrednji del meščanske kulture je bil poseben ideal družine, ki se je izolirala od delovnega in poklicnega sveta. Družina je bila »podrejena predvsem nalogam in pristojnostim meščanske žene, ki naj bi bila zaradi pripisanega spolnega karakterja predestinirana za to nalogo, z zaslužkom moža in očeta, kot tudi s pomočjo služinčadi, pa naj bi ji bilo na voljo dovolj sredstev za življenje kot tudi razpoložljivega prostega časa.«¹⁷² Takšen

169 Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar*, str. 74. V dobi novega meščanstva je nekaj veljalo samo pridobitno delo meščanskega moža zunaj hiše, njegova poklicna usposobljenost in poklicni uspeh, medtem ko je delo v hiši »prvikrat postalo istovetno z delom ženske«, v perspektivi pa mu je bil odvzet tudi »njegov produktivni značaj in je postajalo vedno bolj reproduktivno. To pa je bilo v družbi, katere razvojne značilnosti so bile vedno večja izračunljivost, maksimiranje dobička itd., vedno manj vrednoteno.« – Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 128.

170 Mitterauer, »Als Adam grub und Eva spann ...«, str. 39.

171 Bölte, *Neues Frauen-Brevier*, str. 41.

172 Budde, *Blütezeit des Bürgertums*, str. 25.

meščanski ideal družine je obstajal v mnogih normativnih spisih in meščanstvo ga je kot takega skušalo tudi udejanjati. A ne samo meščanstvo po premoženju in izobrazbi. Meščanski ideal družine je bil zaželen tudi za druge družbene sloje, pa čeprav so jim pri tem za njegovo konsekventno uresničevanje pogosto manjkale materialne razmere.

Z ločitvijo delovnega in družinskega življenja je meščanska družina 19. stoletja izgubila odločilno funkcijo produkcijske sfere in postala območje reprodukcije in počitka, oddiha pa tudi razvedrila družine. Svet dela se je /bolj ali manj/ prestavil iz območja »med domačimi štirimi stenami«, vsaj kar se tiče neposrednega horizonta žena in otrok. Po drugi strani pa je idealna meščanska družina pridobila vrednost, saj je oblikovala harmoničen nasprotni svet zahtevnega in naporenega zunanjega sveta. Dom je postal varno zavetje meščanske družine, znotraj katere je prišlo tudi do delitve vlog oz. nalog. Meščanskim moškim je bilo dodeljeno od družine oddaljeno delovanje v poklicni (javni) sferi, meščanskim ženskam pa je bila glede na »prirojene karakteristike po spolu« dodeljena družinska sfera.¹⁷³ Medtem ko so bile glavne značilnosti moškega aktivnost, smotrna samostojnost, racionalnost in čast, so imele pasivne in emocionalne ženske »po svoji blagi naravi« trojno vlogo: vlogo matere, soproge in gospodinje.¹⁷⁴ Pri slednji je bila njena naloga organizacija gospodinjstva, kot gospodarica oziroma milostiva gospa pa je vladala nad služinčadjo ter jo nadzorovala.¹⁷⁵

Skratka. »Mirno in harmonično, na zunaj zaprto družinsko življenje, kjer družina predstavlja pravi zaklad in zavetje človečnosti, je postalo cilj predstav o sreči moža meščana. V pridobitveni sferi moža naj bi namreč vladali neusmiljena konkurenca, mrzel egoizem, umazani posli itd., medtem ko naj bi v družini pod skrbnim in marljivim vodstvom žene vladali dobrotljivost in ljubezen.«¹⁷⁶ Meščanska žena, mati in gospodinja je bila »vir energije in porok«, da je družina ostala skupaj.¹⁷⁷ »V vseh ideoloških argumentacijah je bila ženska definirana skozi zakon in družino, družina in zakon pa skozi žensko. Za razliko od prejšnjih časov najdemo tudi v samih definicijah družine le še žensko.«¹⁷⁸ Karakterne določbe po spolu pa so bile nedvomno eno izmed ideoloških varoval patriarhalnega gospostva.«¹⁷⁹

173 O potezah meščanskega doma kot refugiuma gl.: Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 126.

174 O ideološkem utemeljevanju novih oblik delitve dela med moškim in žensko ter oblikovanju dihotomnih karakteristik po spolu gl.: Hausen, *Die Polarisierung der »Geschlechtscharaktere«*, str. 161; Frevert, *Frauen-Geschichte*, str. 21; Studen, *Ženska naj se drži kuhalnice*, str. 153; Gestrich, *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*, str. 101–105.

175 Gl.: Studen, *Stanovati v Ljubljani*, str. 133–134.

176 Frevert, *Frauen-Geschichte*, str. 18.

177 Prav tam, str. 20.

178 Npr.: »Ženska /in ne moški/ je tista, ki tvori temeljni kamen družine.« –Uvodnik profesorja medicine dr. L. Kleinwächterja o ženski in njenem spolnem življenju (*Das Weib und sein Geschlechtsleben*) v obsežni hišni knjigi o zdravju iz leta 1890. – *Die Gesundheit*, str. 15.

179 Studen, *Ženska naj se drži kuhalnice*, str. 158.

Polarizacija delovnega območja moških in žensk je šla z roko v roki z omejeno biološko in psihološko argumentacijo spolnih karakterjev, ki je bila v času razsvetljenstva na novo utemeljena in ideološko podkrepljena. Bärbel Kuhn, ki je raziskala gospodinjsko delo v nasvetih, dejanjih in raziskovanju v 19. in 20. stoletju, je ob vprašanju njegove ideologizacije poudarila, da je »izredno pomembno predočiti prav to ideološko stran nove navezanosti ženske na hišo, moža in gospodinjsko delo, ker ta vse do danes tvori bolj ali manj latentno merilo za ocenjevanje gospodinjskega dela in je soodgovorna za njegovo prikrivanje in za pristranskost do gospodinjskega dela kot znanstvenoraziskovalne teme«. ¹⁸⁰

Na gospodinjsko delo vezano ideologijo nakazuje že analiza cele vrste gospodinjskih nasvetov. V dolgem stoletju meščanstva je meščanski ideal ženske, po katerem je ženska imela nalogo, da ustvari »ljubek dom«, torej nasprotni svet proti materializaciji in ekonomizaciji »sovražnega življenja« izven doma, stalno prisoten okvir za teorijo in prakso gospodinjskega dela. Dom so skušali prikazovati po možnosti kot čim bolj dela prost svet. Vse, kar naj bi ženska tu postorila, naj bi bilo dejanje iz ljubezni. Minuciozni opisi vseh potrebnih gospodinjskih del v takratnih nasvetih za dobre gospodinje so vsebovali življenjsko maksimo, da naj jih ženska marljivo opravi, da bi ustvarila »čist, urejen in prijazen« dom za svojega »po težkem delu počitka potrebnega« moža. ¹⁸¹

Nasveti za dobre gospodinje so ponujali norme in standarde za konkretno vodenje gospodinjstva, sugerirali so koncept idealne gospodinje. Od nje se je pričakovalo, da prenaša delo na služkinje, ki naj bi jih samo nadzorovala, sicer pa naj bi se vdajala »demonstrativnemu brezdelju«. A ta teoretična podoba dobre meščanske gospodinje, ki so jo na papirju ponujali nasveti, se v praksi ni obnesla. Brezdelje meščanske gospodinje se pravzaprav izkaže za mit, saj je ta dejansko morala opravljati raznotere dejavnosti. V nasvetih so se skrivale predvsem naloge za pripravo in izvedbo reprezentativne družabnosti, »obveznost reprezentacije pa je pogosto presegla tudi finančna sredstva, zavoljo česar so morale meščanske gospodinje ta prepad premostiti s spretnostjo, neizprosno varčevanjem in samoizdelovanjem mnogih stvari za gospodinjstvo«. ¹⁸² Reprezentativno in stanu primerno nastopanje navzven in po drugi strani varčno, skopo bivanje navznoter

180 Kuhn, »Vom Schalten und Walten der Hausfrau«, str. 46.

181 Prav tam, str. 46.

182 Prav tam, str. 47. K temu dodajmo, da so meščanske gospodinje na to, da niso ustvarjale zaslužka, »gledale celo s ponosom in stanovsko samozavestjo. Služenje denarja je sodilo k tistim stvarim zunanjega sveta, o katerih se doma ni govorilo, saj so te aktivnosti spadale izključno v življenjsko domeno moških. Ženske so seveda smele upravljati z denarjem, ki jim je bil odmerjen za gospodinjstvo, ter so ga lahko porabile za reprezentančne namene. Velikopotezno in hkrati varčno pa so se morale vendar vedno zavedati, da imajo v rokah denar moškega, ki služi in jih oskrbuje. Ta občutek je pri ženskah vzbujal stalno zavest materialne odvisnosti.« – Weber-Kellermann, *Frauenleben im 19. Jahrhundert*, str. 228.

je ženske prisililo k eksistenčno nujnemu »delu za kulisami«. To delo je ustvarjalo specifično ženski prispevek, da bi meščansko potrebo po reprezentaciji izpolnile stroškovno čim bolj ugodno, prilagajanje meščanski stanovanjski kulturi, kulturi obiskov in družabnosti pa naj bi zagotavljalo uvrščanje med družbeno elito. »Poleg šivanja, izboljšave in predelave oblek, nabave, predelovanja in konzerviranja živil, priučevanja še neizkušenih služkinj je treba tudi na iz današnjega vidika odvečne in veliko časa zahtevajoče delovne aktivnosti kot je denimo opremljanje salona ali dejavnosti, ki so veljale za reprezentativne družabne prireditve, gledati kot na resno delo.«¹⁸³ To je seveda veljalo za srednje in spodnje sloje meščanstva, pri meščankah iz najpremožnejših družin, ki so razpolagale tudi s celim štabom hišnih poslov, pa vendar lahko govorimo o olajšanju in razbremenitvah njihovega dela. A tudi te ženske so bile vezane na zasebno območje, razmeroma veliko razpoložljivega prostega časa pa jim je komaj dajalo spodbude in možnosti za samouresničevanje. Mnoge so se srečevale z vsakodnevno monotonijo, brezdoljem, dolgčasom in z občutki, da jih ne razumejo. Zato je razumljivo, da so posebno ženske višjega srednjega razreda potrebovale za dekleta in žene koncipirane spise, »kjer so našle na kupe tolažb in nasvetov, pripomočkov za orientacijo ali vsaj odvrčanje pozornosti, navodil in predlogov za smiselno izpolnjevanje njihovega življenja«.¹⁸⁴

K temu še dodajmo, da so se teoretične zahteve, ki zadevajo gospodinjsko delo, v 19. stoletju »vse bolj razširjale na spodnje sloje prebivalstva, a ne toliko same od sebe, marveč bolj kot nasledek misijonarskih predstav, ki so jih o sebi imele meščanske gospodinje«.¹⁸⁵ Seveda je odveč poudarjati, da je razširjanje idej o »skrbni gospodnji in domači sreči« v delavska gospodinjstva, kjer je gospodinja delala za zaslužek v tovarni ali se trudila nekaj zaslužiti na domu, kjer je zaradi majhnega zaslužka vladalo pomanjkanje, utesnjene, borne in večkrat naravnost katastrofalne pa so bile tudi stanovanjske razmere, videti prav groteskno.

V dobi meščanstva je dobri meščanski gospodinja, kot rečeno, pripadal »paradiž« meščanskega stanovanja. Drugače od meščanskih moških se jim ni bilo treba ubadati z »napornimi« zadevami poklicnega sveta in meščanske javnosti. A v tem paradižu so o vsem odločali zakonski možje in očetje, njegovi absolutni avtoriteti so bili podrejeni vsi člani družine. Ženske, kot je nekoč, denimo, zapisal mojstrski mislec Johann Gottfried Herder (1744–1803), »nenehno živijo v paradižu gospodinjstva in naj bi bile s tem gospodarice prostora, čiste človekosti /.../. Potemtakem naj bi /za razliko od moških meščanov, ki vihravo hitijo in se trudijo v zunanjem poklicnem svetu/ ne potrebovale kompenzacijske sfere

183 Häntzschel, *Bildung und Kultur bürgerlichen Frauen 1850–1918*, str. 9.

184 Prav tam.

185 Kuhn, »Vom Schalten und Walten der Hausfrau«, str. 48.

meščanske javnosti, saj naj bi si že našle svojo usodo ,kot vzgojiteljice človeštva', meščanski moški pa naj bi si nasprotno morali v procesu neutrudnega najdevanja samega sebe poiskati lastne oblike in institucije zunaj družine.«¹⁸⁶

Tudi nemški politik, publicist in profesor filozofije Karl Biedermann (1812–1901), ki v svojem ženskem brevirju iz leta 1856 razpravlja o položaju žensk v okviru splošnih kulturnih nalog človeštva, je poudarjal, »da ni med vsemi vrstami ženskih poklicev nobeden tako izrecno odločen kot poklic gospodinje. To ženskam prirojeno nagnjenje, da se ukvarja z bližnjim in posameznikom, njena spretnost in gibkost v osebni občevanju, njena neutrudnost in prožnost v urnem opravljanju skupka manjših, pogosto navidezno celo še manjših, pa vendar nujnih opravil, naredi žensko predvsem spretno za prevzem poklica, na katerega tako ali tako v celoti opozarja njena dosmrtna služba. Kar naj bi moškega utrujalo ali celo iztrošilo, to stalno menjavanje posameznih, komaj med seboj povezanih zaposlitev, ta stalen nemir začenjanja, prekinjanja in ponovnega začenjanja na deseterih različnih točkah, ta nujnost hitrega preskoka iz ene na drugo zaposlitev, pomanjkanje stalnega, v eno smer mirno napredujočega dela – to razveseljuje, pritegne in zadovoljuje žensko ...«¹⁸⁷ Biedermann hvali omikane meščanke, njihov vzvišen poklic vrle gospodinje, soproge in matere in njihovo poglobitno nalogo, da naj svojim utrujenim možem predvsem zagotovijo počitek po napornem delu in ugodno počutje doma. Nato se takole pridruša: »Gorje možu, ki ga namesto prijetnega domačega vzdušja doma pričakajo samo zlovoljni obrazi in neurejeno, neprijetno gospodinjstvo. /.../ Gorje gospodinjstvu, kjer se mož počuti nezadovoljen in ga to vzpodbuja, da išče zadovoljstvo in razvedrilo izven hiše!«¹⁸⁸

Neenakost med moškimi in ženskami je v dolgem 19. stoletju obstajala ne samo med meščanstvom, temveč v vseh družbenih slojih, kar se kaže že v sami pravni diskriminaciji žensk.¹⁸⁹ Ustreznost idealnemu tipu predstav o družbi se je izražala tudi v zakonodaji. Razbiramo jo v *Občem državljanskem zakoniku* (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie*) iz leta 1811, v kazenskem pravu iz leta 1803 in 1852 kot tudi v decembrski ustavi iz leta 1867. »Konceptualna izključitev ženske iz politične javnosti je porajala pravno posledico, da ženska ni bila nikakršen državljanski subjekt, da kot oseba ni imela državljanstva. Državljanstvo poročene ženske se je ravnalo po državljanstvu moža, tisto neporočenih po očetovem, pri nezakonskih otrocih pa po državljanstvu matere.«¹⁹⁰

186 Budde, *Blütezeit des Bürgertums*, str. 25–26; Budde, *Das Öffentliche des Privaten*, str. 60.

187 Biedermann, *Frauen-Brevier*, str. 77–78.

188 Häntzschel, *Bildung und Kultur bürgerlichen Frauen 1850–1918*, str. 82.

189 Prim.: Prav tam, str. 3.

190 Heindl, *Geschlechterbilder und Geschlechterrollen*, str. 709.

Razmerja moči med spoloma v družini in vrh tega v družbi so bila zakonsko razjasnjena tudi v *Občem državljanskem zakoniku*. V Cigaletovem prevodu ODZ v slovenščino iz leta 1853 lahko beremo: § 91 »Mož je glava rodovine. V tej lastnosti mu gre sosebno pravica gospodariti; on ima pa tudi dolžnost, zakonsko tovaršico po svojem premoženju spodobno izderževati in jo v vsih prigodkih namestovati.« (str. 33); § 92 »Žena dobiva priimek moža in vživa pravice njegovega stanu. Ona je dolžna iti za možem v njegovo stanovanjsko, v gospodarstvu in pridobivanju po moči mu pomagati in njegove naredbe, kolikor domači red tirja, izpolnjevati in skerbeti, da jih tudi drugi izpolnjujejo.« (str. 33); § 141 »Očetova dolžnost je zlasti za izderževanje otrok skerbeti, dokler se sami živiti ne morejo. Skerb za njih telo in njih zdravje je sosebno mati nase vzeti dolžna.« (str. 55); § 147 »Pravice, ki gredo zlasti očetu kakor glavi rodovine, so očetovska oblast.« (str. 57).¹⁹¹

Spolno specifične razlike so se podobno kot drugod izrazito kazale tudi v sami socializaciji, tako v vzgoji, izobraževanju, uku, delovanju in funkciji. Za novo meščanstvo po premoženju in izobrazbi ni bila značilna samo sprememba družinske strukture, temveč posledično tudi sprememba otroštva in mladosti, ki je odslej veljalo za čas prehoda, za čas priprave na vlogo odraslih. Znotraj meščanske družine je tudi proces socializacije in vzgoje potekal v duhu spolno specifične diferenciacije. Medtem ko naj bi za moške potomce veljale obvezujoče norme utrjevanja in socialnega vzpona, naj bi nasprotni spol ponotranjil čistočo in red v gospodinjstvu. Meščanska hiša, zakon in družina niso postali samo nadomestek za stanovske vezi, temveč so z ločitvijo delovnega mesta in stanovanja postali tudi varno notranje območje, kjer so otroci našli potrebno pozornost za izgradnjo pomembnih nazorov in motivacij.¹⁹² V novih meščanskih jedrnih družinah se je tudi ustvarjalo, saj so vendarle postale mesto konkretnega prenašanja meščanskih kreposti. »Izdiferencirani spolni karakter je razširil naloge žensk: smisel za dom, pridnost, spodobnost in posebno čistoča¹⁹³ niso bile več, tako kot v nekdanjih nasvetih za gospodinjstvo (Hausväterliteratur), funkcionalne

191 *Občni državljanski zakonik*, § 91, str. 33; § 92, str. 33; § 141, str. 55; § 147, str. 57.

192 Reinhard Sieder piše, da je »tisto pravo« meščanstvo kot družbeni konglomerat oseb, ki so imele v lasti imetje in učenost, izoblikovalo »notranji prostor družine, ki naj bi bil izpolnjen s sentimentalizacijo odnosov. To je imelo za posledico tako novo opredelitev spolno značilnih vlog moškega in ženske kakor tudi pedagogizacijo odnosa do otrok in s tem razvoj novega tipa meščanskega otroštva.« In dalje: »Že v mladih letih so se pota izobrazbe za dečke in deklice ločila. /.../ Kot ugotavlja Heidi Rosenbaum, ni šlo sicer nikakor za kakšno ozkogrudno socializacijo deklet v gospodinjje, pač pa za njihovo »vzgojo v hiši«, se pravi, da so bile vzgojne vsebine oblikovane z mislijo na družbeno reprezentacijske obveznosti bodoče soproge meščana. Vzgoja fantov je /.../ potekala bistveno drugače /.../ Izobraževanje deklet je večinoma potekalo doma pod nadzorstvom matere.« – Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 123–124 in 131–132.

193 Zlasti v higienskem 19. stoletju so bile v zvezi z bivanjskim in družinskim vsakdanjikom ženske glavne naslovljenke, da morajo v okviru gospodinjkega dela uresničiti in posredovati naprej higienska znanja in norme. Higienski diskurz torej ni konstruiral samo modernega telesa in modernega mesta, temveč tudi moderno gospodinjjo. Gl.: Breuss, *Die Hygienisierung der Hausfrau*, str. 108–120.

krepostne dolžnosti v smislu brezhibnega delovanja oz. obratovanja, temveč so se povzdignile v elemente meščanskega načina življenja, po katerem naj bi se v dobi meščanstva zgledovali tudi drugi družbeni sloji.«¹⁹⁴

Na podlagi specifične ženske socializacije se je seveda razvila tudi lastna literarna kultura za meščanska dekleta in žene – bontoniki, priročniki in nasveti za meščanske gospodinje – ki dokumentirajo »časovno tipičen ženski kontekst«.¹⁹⁵ S polarnostjo javnosti in zasebnosti, ki je bila tipična za zgornji srednji sloj, so organizacija gospodinjstva, nadzora nad služinčadjo in vzgoja otrok postale prednostne ženske naloge, polarizacija spolnih karakterjev pa je postala norma. »Koncept različnih spolnih vlog se je v pedagogiki, filozofiji, antropologiji, medicini in književnosti obdržal pri življenju globoko v 20. stoletje in dajal pečat miselnosti za koncipiranje spisov o načinu življenja žensk.« Ti teksti so seveda temeljili na strogi delitvi na dva pola: »moški aktivnosti, energiji, moči in močni volji so stale nasproti ženska pasivnost, šibkost, vdanost in skromnost; determinacija moškega za zunanji svet in javnost je korespondirala s smislom za dom in notranje življenje žene; moška samostojnost je našla svoj pendant v ženski odvisnosti; racionalnost in vednost sta bili pripisani moškemu, emocionalnost, dovetno obnašanje, skrbnost in sposobnost ljubiti pa ženski. Za tipično ženske lastnosti so veljale potrpežljivost, popustljivost, ponižnost in – kot posledica neizkušenosti in omejenosti na privatno sfero – otroškost. Iz prvotne ideje dopolnjevanja obeh spolov v harmonično enotnost se je razvil sistem, ki je legitimiral patriarhalno oblast in ki je ženskam ob zanikanju njenih lastnih naložb in sposobnosti predpisoval gospodinjstvo življenje, funkcijo gospodinje, soproge in matere kot poslanstvo v skladu z naravo.«¹⁹⁶

194 Podrobneje: Frey, *Der reinliche Bürger*, str. 96. Ali kot razmišlja Sieder: »Če je ,družinsko očetovska literatura' 16. in 17. stoletja ponujala obširne nasvete in napotke o gospodarskih in družbenih nalogah ,hiše', pa so se novonastajajoči družinski časopisi /.../, ki so se v srednji Evropi razvili po zgledu angleških tednikov, vse bolj osredotočali na vprašanja vzgoje in medsebojnih odnosov. Področje gospodarskih temeljev družine in zaslužka družinskih članov je, nasprotno, vse bolj ostajalo ob strani. V tem pogledu je medijski diskurz odseval – kot je ugotovila Heidi Rosenbaum – zapiranje meščanske družine pred gospodarsko politiko.« – Sieder, *Socialna zgodovina družine*, str. 124.

195 Häntzschel, *Bildung und Kultur bürgerlichen Frauen 1850–1918*, str. 5. Gl. tudi: Wiedemann, *Durch Koch- und Haushaltsbücher zur bürgerlichen Hausfrau*, str. 1–5.

196 Häntzschel, *Bildung und Kultur bürgerlichen Frauen 1850–1918*, str. 7.

SPODOBI SE, DA SI DELAVNA, MARLJIVA, VARČNA, SNAŽNA, LJUBEČA, PRIJAZNA, POKORNA IN PONIŽNA GOSPODINJA – NEKAJ SLOVENSКИH PRIMEROV

Poleg številnih nemških in drugih tujejezičnih nasvetov za dobre meščanske gospodinje, ki se poleg bontonov in drugih popularnih knjig ponujajo kot »upoštevanja vreden vir za raziskovanje načina življenja in vedenja, izobrazbe, udejstvovanja, delovanja, izkustvenega sveta, vrednostnega sistema, duhovnega in družbenega horizonta meščanskih deklet in žena«,¹⁹⁷ so polarizacijo spolov oziroma dihotomijo vlog žene in moža poudarjali tudi nasveti v slovenskem jeziku. Recepcijo omenjene meščanske miselnosti, ki se je zasedla konec 18. stoletja in utemeljevala nove oblike delitve dela med moškim in žensko ter ostro zarisala mejo med javnim in zasebnim, lahko razbiramo tudi na Slovenskem. Že Valentin Vodnik, denimo, postavlja žensko v svojih *Kuharskih bukvah* (1799) za štedilnik, medtem ko naj moškim preostane učena kuhinja v apotekah. Moški naj torej deluje v pridobitni javni sferi, s svojim delom, posestjo, izobrazbo ter pravičnostjo naj skrbi za obstoj družine.¹⁹⁸

Zanimiv je bil tudi Levstikov pogled na biološko različnost med moškim in žensko, ki naj bi povzročala neizogibno naravno – in s tem tudi razumno – nasprotje v vseh dimenzijah življenja. Leta 1853 je v neobjavljeni kritiki Valjavčevih pesmi o spolnem karakterju zapisal, da je »ženska posoda čuta«, medtem ko naj bi bil »mož posoda uma in moči i čina, ki se iz obeh rodi«. In je natresel nekaj bistvenih razlik med moškim in žensko. Ženska naj bi bila »mehka, nežna, šibka, dražna, brez kreposti in toraj možu podložna; mož pak je močan, potrpežljiv, zapovedovaven, sam vase upajoč i pogumen, ravno narobe tega, kar je ženska«. ¹⁹⁹

V slovenskem jeziku je rojakinjam – slovenskim gospodinjam – namenil nasvete tudi odvetnik Janko Sernec, ki je leta 1871 v svojem *Nauku o gospodinjstvu* takole opisal naravno in razumno polarizacijo spolov. Moške je označil za tvornike ali producente, ženske pa, da imajo drugo nalogo. Skrbeti morajo »za uživanje, da vsak po hiši dobi svoj kos vžitka, da mu diši, da se zopet pokrepča za daljni trud; ve morate skrbeti, da se ohrani blago, po možeh pridelano, in da doseže svoj namen po zmernem in pametnem povžitju. Latinec bi rekel: Vaša naloga v narodnem gospodarstvu je uravnavanje konsumpcije ...« Ter nadaljuje: »Kako lepa naloga! Trudnemu priskrbeti mir in podkrepčanje; gladne sititi, žejne napajati; tako pa vsako čelo po hiši zvedriti, vsako serce zveseliti!« Dr. Sernec je menil, da se za vsako gospodinjso spodobi, da je snažna, varčna, delavna, prijazna

¹⁹⁷ Prav tam, str. 4.

¹⁹⁸ Studen, *Ženska naj se drži kuhalnice*, str. 149–150.

¹⁹⁹ Ocvirk, Levstikov duševni obraz, str. 30.

ter da skrbi za hišni red. Te odlike so vsaki ženski potrebne kakor ribam voda. Ženska mora podpirati vse štiri vogale hiše, skrbeti za otroke in bolnike, za snažnost, za morebitne domače živali in za vrt. »Pridna moraš biti in marljiva. Saj sem že rekel, da imaš dosti nalog, in da je tvoja roka le slaba ženska roka. Zatoraj pa se moraš pridno sukati, da vse vendar opravljaš v pravem času.«²⁰⁰

Ženska v očeh odvetnika Janka Serneca sodi v domače gospodinjstvo, saj je zaradi svoje šibkosti nesposobna pridelovati blago, torej ni tvornica ali producentka kot moški, ki mu v družini odreja patriarhalno vlogo. Žena naj bi skrbela, da se mož doma po napornem delu res spočije, da se doma dobro počuti, da bo imel dobro in primerno hrano ter dovolj razvedrila. »Za gospodarja moraš skrbeti posebno marljivo, on terpi zavoljo tebe in dece, – on te brani nevarnosti. Ne rekaj tedaj, da nočeš biti dekla svojemu možu, saj je tudi on tvoj hlapec. Dvigni se tedaj zjutraj pred svojim možem – in pripravi mu, kar mu je treba doma dobiti, da se umije, obleče, obuje in zajterkuje. Še zvečer poprej si morala popravljati na njegovi obleki, kar je bilo raztergano – gumbo prišivati, ki se je odtergala – če se pa ni dalo hitro popraviti, pa obleko zamenj. Snažiti je bilo treba obleko, obuvalo in klobuk – vse poprej, da mož vstane. Vsakokrat se lepo poslovi z možem, predno zapusti hišo, – nikoli naj ne hodi jezen od doma. Če pojde na težko delo, vtakni mu še kaj posebnega v žep, – ali pošlji mu na polje nenadoma kaj boljšega; hvaležen ti bode in serce njegovo si boš privezala neločljivo. Ako ravno je prava malenkost – le jabelka – veselje, ki mu ga tako napraviš, je več vredno, ko sto zlatov. Opoldne moraš imeti vse dodelano, predno pride mož domu. Čakati je sitno, jako sitno, dobra volja hitro mine čakajočemu. Za mizo prihrani gospodarju najbolje in dosti široko mesto, – saj je on pridelal, kar pride na mizo. Spodobno je tudi, da gospodar prvi zajemlje iz skled.«²⁰¹

Enake nazore prinašajo tudi kasnejši popularni priročniki, denimo *Kažipot na polji olike in uljudnosti* iz leta 1903: »Delokrog njen je hiša: dobra kuhinja pa snažno stanovanje. Mož se mora boriti v sovražnem svetu za obstanek družine.« Žena naj skrbi, »da se utrujenemu možu doma razvedri čelo; v tem slučaju tudi ne bo zunaj hiše iskal tolažila in razvedrila.«²⁰²

Takšno miselnost so ponotranjili tudi katoliški moralisti.²⁰³ Ženskam so, denimo, vcepljali v glavo, da je sreča otrok dobra mati, vzgled srečne matere pa sv. Ana.²⁰⁴ Poudarjali so, da je »velevažni namen« svetega zakona »rast človeš-

200 Sernec, *Nauk o gospodinjstvu*, str. 3. in 13.

201 Prav tam, str. 18.

202 Cit. po: Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 59.

203 »Sprta pola, katoliška cerkev in filozofsko pozno razsvetljenje, sta se srečala v ideologiji spolov, ki naj bi bila kmalu splošno sprejeta kot izraz novodobnega življenja – tudi od žensk«, ki naj bi bile poslušne in pokorne možu, krotke in imele naj bi smisel za dom. – Heindl, *Geschlechterbilder und Geschlechterrollen*, str. 708.

204 Slomšek, *Krščansko devišstvo*, str. 130–131.

kega roda, naj bi zakonski po volji božji otroke rodili, lepo po keršansko izredili in število pobožnih služavnikov božjih na zemlji in svetnikov v nebesih pomnožili.«.²⁰⁵ Materinstvo je v okviru svetega zakona razglašeno za edini poklic ženske, glavni namen svetega zakona je reprodukcija človeka.

O poslanstvu ženske kot matere in gospodinje se je nekaj desetletij kasneje izjasnil tudi božji služabnik Anton Mahnič, ki je npr. menil: »Ženska bodi dobra in ubogljiva hči, zvesta, sramežljiva nevesta, pobožna, vestna mati. V to ji je dal Stvarnik blago rahlo srce.«²⁰⁶ Konservativni Mahnič je menil: »Prvič, ženski glavni poklic je biti mater. Materstvo pa žensko priklene na dom ter jo tako ovira vstrajati v javnosti. Javno poslovanje ženske bi se od časa do časa pretrgalo; to pretrgavanje bi zahtevalo nadomeščanje /.../ Dalje pride ženska, predno postane mati, v stan, v katerem se ji bolj spodobi, da se javno ne kaže, ampak da ostane doma. /.../ Kdor javno nastopa, vidijo ga vsi. Tu imamo v mislih predvsem otroke in sploh nezrelo mladino. Ni vse za vsako starost; kar sme vedeti mož, ne sme vedeti otrok in prav je, da ne ve.«²⁰⁷

Po Mahničevem mnenju je bil edini prostor ženske družina in dom: »Družina je torej in ostane glavno torišče ženskega delovanja. Hiša je njen svet; otroci so predmet, na katerem ima poskušati svoje moči, svojo modrost in iznajdljivost. Plemeniti predmet! Vklubu ozkih mej, v katerih se ženska giblje, kako imenitna je vendar njena naloga, kako globoko sega.«²⁰⁸ Mahnič je bobnel tudi proti vabilom, da bi ženske izstopile iz svojega raja, iz zatišja domače hiše v javnost. Grmel je proti njeni enakopravnosti z moškim. Menil je, da ima ženska moralno moč, »ta pa ni toliko moč razuma, ampak moč srca. Kakor hitro začne ženska zanemarjati vzgojo srca, kar more izvrševati le v ozkem krogu domače družine, kakor hitro začne siliti od ognjišča v javnost, v politiko, je prenehala njena moč, je preminila njena slava!«²⁰⁹ Mahnič je torej ženskam vztrajno svetoval: »Žena deluj privatno, deluj v ožjem krogu družine, a v javnost ne zahajaj! /.../ Žena v javnosti – molči!«²¹⁰

Takšni ideološki pogledi na vlogo ženske so obstajali še nekaj desetletij. Leta 1932 so jo v leksikonu *Domači vedež* takole opisali: »Žena, ki hoče vršiti svojo kulturno nalogo, se ne sme odtujiti domačemu ognjišču, ne sme biti vržena v trdi boj za obstanek. Žena naj bo mati, soproga in prijateljica moža, namesto da bi hrepenela po javni slavi, ki ji jo itak prinaša nadarjeni sin. Ni je večje slave, kot ta, ki jo je napisal Weber na grob svoje matere: ,Pravična, mirna, odkritosrčna, brez hinavstva, polna dobrih svetov in modrosti, neutrudna, brez strahu pred trpljenjem,

205 Rožanc, *Poduk ženinam in nevestam*, str. 3.

206 Mahnič, *Pisma o vzgoji*, str. 25.

207 Mahnič, *Ženska v javnosti in v politiki*, str. 453.

208 Mahnič, *Naravni poklic ženske*, str. 359.

209 Prav tam, str. 361.

210 Mahnič, *Pisma o vzgoji*, str. 23.

odločna in potrpežljiva, najskrbnejša in najljubeznivejša mati – je bila ona. Umrla je, a živi.' Zato je važna socijalna naloga omogočiti ženi nalogo matere, poskrbeti za to, da ne bi jarem življenja in zakona preveč tlačil njenih ramen, dati ji tisto izobrazbo, ki jo napravi enakovredno sodelavko moža, dati ji izobrazbo, da bo mogla biti vzorna soproga in gospodinja ter dobra vzgojiteljica otrok.»²¹¹

Idealna ženska se je torej tudi v popularnem priročniku *Domači vedež* prikazovala z uveljavljenimi delitvami spolnih vlog. Medtem ko naj bi sinove vzgajala tako, da si bodo pridobili vse vednosti »za možko dobo«, naj bi bila vzgoja deklic usmerjena predvsem v vzgojo srca, ali kot je nekoč zapisal Anton Mahnič: »Ne učenih, ampak blagih, pobožnih, sramežljivih žensk nam je treba. /.../ Ne delajmo pač žensk vsegavednih! Vže tako so podedovale od matere Eve prevelik kos radovednosti: vse hočejo videti, vse ovohati, ob vsem jezik brusiti! Marveč brzdamo njih lahkomiselnost, in zvedčavost, podstrižimo krila njih oholosti, krotimo jim jezičnost, pa učimo jih strahu in pokornosti, vcepljajmo jim v mehko srce ljubezen do Boga in bližnjega, vsmiljenje do trpečega človeštva – in žena bo dika – bo blagoslov našemu društvu!«²¹²

Poudarimo še, da tako niso razmišljali samo avtorji dobe meščanstva. Dihotomijo med moškim in ženskim spolom so sprejemale in ponotranjile tudi mnoge avtorice. Minka Govekar je npr. menila, da je ženski podeljena velika in važna naloga: »Najvažnejši in najimenoitnejši stan je materinski in gospodinjski, in le narod dobrih mater in velikih gospodinj more napredovati v svoji izobrazbi in v svojem blagostanju. Ako naj Slovenka res ,podpira tri ogle hiše', se mora zavedati svojih velikih dolžnosti, jih mora dobro poznati ter mora umeti tudi izvrševati jih. Le v hišah z umnimi gospodinjami se ohranja in raste imetek, vlada zadovoljnost, se razvijajo in rastejo otroci na radost in srečo svojih staršev.«²¹³

Tudi Lidvina Purgaj, dolgoletna voditeljica Gospodinjske šole v ljubljanskem Marijanišču, je »na podlagi obilnih izkušenj in najboljših knjig« sestavila knjigo o gospodinjstvu, »ki bo uporabna za šolo in dom, kjer se nahaja vse, kar splošno kmetska in mestna gospodinja rabi pri izvrševanju svojega poklica«.²¹⁴ Za Purgajevo je idealna gospodinja tista, ki je na prvem mestu verna, mora pa biti tudi redoljubna, snažna, varčna in delavna. Prava gospodinja (in mati) naj bo vzor delavnosti in požrtvovalnosti:

211 *Domači vedež*, str. 739.

212 Mahnič, *Pisma o vzgoji*, str. 26.

213 Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 1–2.

214 Purgaj, *Gospodinjstvo*, Predgovor, nepaginirano.

*»In v hiši obrača
Se žena domača,
Vsa skrbna ve mati
Prav dobro ravnati,
Učiti dekliče,
Svariti fantiče.
Od zore do mraka
Ima poslovanja
Brez vsega nehanja ...«²¹⁵*

Purgarjeva graja brezdelje in lenobo, kajti »rja razje železo, lenoba pa mlado telo. Lenuh živi tjavendan brez vsake volje in zastoče pod vsakim, tudi najlažjim bremenom.«²¹⁶ In dalje: »Kakega pomilovanja so pač vredne one gospodinje, ki se ponašajo s tem, da jim ni treba delati. Ali obstoji sreča v brezdelju? Preštejte vse tiste dolge noči brez spanja, vse dolgočasne dneve, ki se vlečejo kot večnost kljub temu, da ne manjka zabav in razvedrila, pa povejte, ali ni ravno zmerno delo ona skrivnost, ki sladi spanje, lajša trpljenje, jači duha in krepi telo! V delu najde potrto srce razvedrila in utehe, z delom se krote slaba nagnjenja in hude strasti, delo nam je tudi poroštvo za zaslužen plačilo onkraj groba.«²¹⁷

EPILOG

Zaključimo lahko, da se zožitev dela žensk na dejavnost gospodinje in gospodarice (povsem običajno) ves čas dolgega stoletja meščanstva ni prikazovala kot problem. Nasprotno. Temu njenemu položaju so dajali še posebno priznanje in pomen, češ da ženska deluje v družini, za družino in da zanjo žrtvuje vse najboljše. Meščanski zagovorniki in zagovornice ideala družine so zagotavljali, da je kraljestvo meščanske žene /in matere/ gospodinjstvo, poklic gospodinje, ki je sicer na videz ozko omejen, pa naj bi v resnici obsegal veliko in zelo razraslo področje, o čemer nas prepričajo tudi številni popularni priročniki s koristnimi nasveti za gospodinje. Tako dekleta kot žene so nagovarjali s tipičnimi miselnimi obrazci, denimo: »Moja hiša – moj ponos«, »Domača sreča«, »V hiši in ob ognjišču /štedilniku/«, »Pridna gospodinja« ... Ti in njim podobni toposi so značilni za številne gospodinjske nasvete obravnavane dobe.²¹⁸

²¹⁵ Prav tam, str. 10.

²¹⁶ Prav tam, str. 9.

²¹⁷ Prav tam, str. 10.

²¹⁸ Prim.: Kuhn, »... und herrschet weise im häuslichen Kreise.«, str. 238.

Ugotovili smo, da se je novo meščanstvo kot nosilec kulture in duha časa tudi na področju ženskega dela oblikovalo s posredovanjem nove ideologije spolov in si tudi s tem jasno utrjevalo pozicijo samostojnega družbenega sloja. Obenem pa so se meščani tako strogo ločevali od drugih družbenih slojev. »Plemiške dame so v njihovih javnih stikih namreč zaznavali kot nemoralne, v kmečkih ženskah, ki so trdo delale, so meščani in meščanke odkrili neženskost. Ženske ,starih meščanov‘ – rokodelcev, trgovcev, gostilničarjev – in sploh ženske podeželskih in mestnih spodnjih slojev pa so živele v mnogo bolj raznolikih življenjskih kontekstih, da bi pri njih lahko prišla v poštev identifikacija vlog s strani ,novih meščanov in meščank‘. Medtem ko se je meščanstvo v mnogih drugih sferah poslovalo od starih konvencij, tradicij in omejitev, pa je za ,nove meščanske ženske‘ vendarle veljalo, da je njihovo mesto v družini in da so tradicionalno izključene iz javnosti.«²¹⁹

219 Heindl, *Geschlechterbilder und Geschlechterrollen*, str. 706–707.

Mojca Ramšak

VINSKE KRALJICE MED ČASTNIM POSLANSTVOM IN NEPLAČANIM DELOM

I.

Uspešnost vinogradništva in vinarstva je odvisna od globalnih tržnih in političnih razmer. V Sloveniji je vinogradništvo pomembna gospodarska panoga, ki poleg hmeljarstva, sadjarstva in vrtnarstva zasede 2,9 % kmetijskih tal in daje 2,4 % ustvarjenega družbenega proizvoda. Slovenija v svetovnem merilu pridelava 0,03 % vina. Vino se prideluje v devetih vinorodnih okoliših, ki so združeni v tri vinorodne dežele (Podravje, Posavje in Primorska). Na letni ravni pridelamo od 70 do 100 milijonov litrov vina. Poraba na prebivalca je 36 litrov, kar nas umešča na 5. mesto v EU. Pred nami so Francozi, Španci, Luksemburžani, ki popijejo prek 40 litrov na leto. V Sloveniji je slabih 21.500 ha vinogradov, v register pridelovalcev grozdja in vina jih je vpisanih 16.000 ha.

Razlog za velik del neregistrirane pridelave je deloma v veliki razdrobljenosti pridelovalcev in zakonski obvezi, da morajo biti registrirani le tisti, ki obdelujejo več kot 0,05 ha vinograda oziroma tudi manj, če pridelek tržijo, deloma pa tudi v izogibanju prijavam s ciljem izogibanja administrativnim postopkom, predvsem pa obdavčitvi. Veliko težavo predstavlja prenizka odkupna cena grozdja, ki ubija panogo in povečuje delež sive ekonomije. Prodaja vina na domačem trgu upada za več kot 3 % na leto, izvoz je nezadosten. Mnogi krčijo vinograde in opuščajo pridelavo, tudi propad velikih kleti je že prisotno dejstvo. Količina uvoženih vin se je skoraj podvojila, kar povečuje pritisk na domače pridelovalce, ki so večinoma usmerjeni na domači trg. Vinogradniki in vinarji se soočajo tudi s spremenjenimi potrošniškimi navadami mlajše generacije in vedno večjo ponudbo vin na trgu EU, ki prihaja iz novega sveta.²²⁰

Vse te gospodarske okoliščine, zlasti pa konkurenčnost globalnega vinskega trga so razlog, da vinarji poskušajo na različne načine povečati prodajo in dobiček. Za dosego tega cilja povezujejo vino tudi z nacionalnimi, regionalnimi ali lokalnimi identitetami, s čimer poskušajo poudariti pomen svojih blagovnih znamk. Ena od blagovnih znamk, ki je neposredno povezana z identiteto, je vinska kraljica. Vinske kraljice so se razširile iz Evrope v Ameriko in Azijo. V vinorodnih območjih Evrope, v Nemčiji, Avstriji, Franciji in Španiji, so izbori vinskih kraljic skoraj obvezni spremljevalni dogodki ob trgatvi. V drugih državah, kjer začetki vinskega turizma koreninijo v 19. stoletju, lahko sledimo pojavu vinskih kraljic na začetku 20. stoletja. V državah, ki so postale neodvisne ob izteku 20. stoletja, kot so Slovenija, Slovaška in Hrvaška, so vinske kraljice novejši pojavi.²²¹

II.

Vinske kraljice so sodoben marketinški pojav, ki je nastal s porastom vinogradništva in vinarstva v zasebnem sektorju. V osnovi so namenjene vinskemu marketingu, torej pospeševanju prepoznavnosti vin, širjenju kulture pitja vina, vključno z razločevanjem vin in povezovanjem s hrano, ohranjanju starih in ustvarjanju novih ritualnih dogodkov, povezanih z vinom, kot so npr. obredni rez vaške trte, praznik pomladi, postavitve klopotca,²²² trgatev, martinovo, ledena trgatev, predstavitev vin, turistični ogled kleti, dan odprtih vrat vinskih kleti, vinski sejem in mednarodna promocija vin in Slovenije, vinogradniške igre, dnevi turizma z veselico ali brez nje, srečanje vinskih in drugih kraljic iz celotne Slovenije, kronanje kraljic v drugih krajih, pohod po vinski cesti, sprejem

²²⁰ Štajersko vinogradništvo in vinarstvo potrebujeta regijo, str. 5.

²²¹ Ramšak, *Wine Queens*.

²²² V Slovenskih goricah, vključno s Prlekijo in mariborsko okolico, ter v Halozah.

pohodnikov po vinskih goricah ob polni luni in pogostitev s kraljičinim vinom, društveno ocenjevanje vin, degustacije, otvoritev vinogradniško-vinarskih objektov, blagoslov vina v cerkvi, potop po penino, kraljičino rebulo ali metliško črnino v tolmunu, snemanje videospotov in televizijskih oddaj, fotografiranje njenega visočanstva, obiski v vrtcih, predstavljanje simbolov vinskih kraljic študentom, dobrodelno pranje avtomobilov, sprejem pri županu, predstavitev kmečkega praznika v radijskih oddajah, grajski večer, poroka vinskih kraljic v okviru kmečkega praznika, organizacije in udeležba na kraljičinem plesu, sponzorsko pokriti športni dogodki (raftanje in smučanje vinskega kraljestva) ipd. Nekatere vinske kraljice se med kraljevanjem udeležijo do 150 prireditvev, same se srečujejo tudi v okviru Kluba vinskih kraljic Martina ter promovirajo vino, vinske dogodke in sebe na socialnih omrežjih. Vinske kraljice z nastopi na številnih prireditvah in s pojavljanjem v medijih komunicirajo z javnostjo, da bi opozorile na vino in pospeševale njegovo prodajo. Naziv vinska kraljica in obveznosti, ki iz njega izhajajo, jim postanejo med trajanjem mandata, pa tudi kasneje, način življenja.

Za razumevanje družbenokulturne vloge vinskih kraljic je treba vedeti, katere ženske se prijavljajo na izbore vinskih kraljic in iz kakšnih razlogov, kakšna so njihova prepričanja in kakšne izkušnje imajo; kako, kje in kdaj potekajo izbori; kdo jih plačuje in kdo si od njih obeta korist. V resonanci odgovorov na ta vprašanja v konkretnih družbenozgodovinskih okoliščinah je tudi odgovor, kako so se vinske in druge kraljice pridelkov umestile med predstavitev in potrošnjo in kako so postajale identitetni simboli.

III.

Prvo lokalno vinsko kraljico – kraljico terana – so na območju nekdanje Jugoslavije kronali leta 1979, potem pa so lokalne nazive začeli podeljevati še druge. Leta 1995 so po tujih, zlasti nemških in avstrijskih vzorih, poskrbeli tudi za kronanje prve slovenske vinske kraljice v Vipavi. V Ljutomeru, kjer je bilo leta 1872 ustanovljeno vinorejsko društvo, so leta 1986 kronali ljutomersko vinsko kraljico, v Svečini pa leta 1987 svečinsko vinsko kraljico. V tem času so svoje kraljice, princeze in kralje dobili tudi pridelovalci vin v nekaterih okoliših ali v vinorodnih krajih. Novo mesto je leta 1992 prvič podelilo naziv cvičkov kralj; Maribor je leta 1996 dobil kraljico mariborskega vinorodnega okoliša; od leta 1999 podeljujejo naziv vinska kraljica Radgonsko-Kapelskih goric, cvičkova princesa, ambasador cvička in moštna dečva; od leta 2005 ptujska vinska kraljica; od leta 2006 do 2008 kraljica vina zelen, ki se je leta 2009 preimenovala v vipavsko vinsko kraljico; od leta 2008 pa imamo vinske kraljice slovenske Istre, kraljice metliške črnine, kogovske vinske kraljice in cerkvenjaške vinske kralji-

ce. Mandat slovenske vinske kraljice in drugih tovrstnih kraljic traja eno leto, razen pri vseh štajerskih in prekmurskih kraljicah (mariborska,²²³ ptujska, kogovska, cerkvenjaška, radgonsko-kapelska, prekmurska vinska kraljica), kjer traja dve leti, pri svečinski vinski kraljici pa velja, da mora biti poročena ali živeti v zunajzakonski skupnosti, njen mož pa z njeno izvolitvijo postane oskrbnik svečinske vaške trte. Zakonski stan ni omejitev tudi pri prekmurski vinski kraljici. Vinska kraljica je lahko izvoljena večkrat, lahko je tako lokalna kot slovenska vinska kraljica ali pa lokalna in regionalna kraljica. Pokrajine z največ vinskimi kraljicami se pokrivajo s siceršnjimi vinogradniškimi območji iz severovzhodne, zahodne in južne Slovenije, izvzete pa so nevinogradniške pokrajine osrednje Slovenije, Gorenjske, Notranjske, Koroške in Spodnje Posavske regije.²²⁴

Kronologija nastanka vinskega kraljestva Slovenije oziroma vinskih kraljic, kraljev, princes in ambasadorjev vina

-
- kraljica terana (od 1979–1991; od 2006)
 - ljutomerska vinska kraljica (od 1986)
 - svečinska vinska kraljica (od 1987)
 - cvičkov kralj (od 1992)
 - slovenska vinska kraljica (od 1995)
 - kraljica mariborskega vinorodnega okoliša (od 1996)
 - vinska kraljica Radgonsko-Kapelskih gor (od 1999)
 - cvičkova princesa (od 1999)
 - ambasador cvička (od 1999)
 - moštna dečva v Ravnah na Koroškem (od 1999)
 - ptujska vinska kraljica (od 2005)
 - kraljica vina zelen (od 2006–2008), preimenovana v vipavsko vinsko kraljico (od 2009)
 - vinska kraljica slovenske Istre (od 2008)
 - kraljica metliške črnine (od 2008)
 - kogovska vinska kraljica (od 2008)
 - cerkvenjaška vinska kraljica (od 2008)
-

Množičnost podeljevanja vinskih naslovov je verjetno tudi posledica težav s sistemskimi zakoni o vinu, kmetijstvu in dohodnini, ki se v praksi že dve desetletji slabo izvajajo, zato vinogradništvo in vinarstvo izgubljata značaj gospodar-

223 Dve mariborski vinski kraljici sta imeli izjemoma daljši mandat: ena od leta 2001 do 2005 in druga od leta 2005 do 2008.

224 Prim.: Kuljaj, *Trte in vina na Slovenskem*, str. 186; Šoštarič [mš], *Vinsko krono bo nosila Sandra Vučko; Curk, Vinska kraljica kot promocijsko orodje destinacije*, str. 17–25; Pavček idr., *Kronika svečinske vaške trte*; Ramšak, *Slovenske vinske kraljice*, str. 101.

ske dejavnosti, glavni pridelovalci in ponudniki vina na slovenskem trgu, ki predstavljajo 50 % javnega trženja vina in izvedejo 90 % vsega slovenskega vinskega izvoza, pa so na robu preživetja.²²⁵ Tudi Zakon o omejevanju porabe alkohola²²⁶ iz leta 2003, ki je omejil oglaševanje in prodajo alkohola, je verjetno prispeval k temu, da so se zlasti mali vinogradniki začeli spraševati, s čim še lahko pritegnejo pozornost kupcev, in po tem letu so si izmislili vsaj še šest novih nazivov vinskih kraljic (glej kronologijo zgoraj). Podobno se je zgodilo tudi drugod po svetu, npr. v ZDA, kjer so vinske kraljice vzniknile ravno v času prohibicije v dvajsetih letih 20. stoletja.²²⁷

Časovnica s pregledom prvih nacionalnih vinskih kraljic po svetu, vključno s posebnimi tipi vinskih kraljic, ki se pojavijo prvič

19. stol.	HRVAŠKA Ružice Vinodola ? – 1880			
ok. 1920	KALIFORNIJA Grape Day Queen 1923			
ok. 1930	NEMČIJA Deutsche Weinkönigin 1931 (1949)	FRANCIJA Reine des Vins de France 1933	BRAZILIJA Rainha da Festa da Uva 1933	ARGENTINA Reina Nacional de la Vendimia 1936
ok. 1940	ŠPANIJA Reina de la Vendimia 1948			
ok. 1950	KALIFORNIJA Vintage Queen 1950	LUKSEMBURG Lëtzebuenger Wäikinnigin 1950		
ok. 1960				
ok. 1970	AVSTRIJA Weinkönigin 1971	SLOVENIJA Vinska kraljica (1979) 1995		
ok. 1980				
ok. 1990				

225 Šoštarič, Vinogradništvo in vinarstvo se utaplja.

226 Uradni list RS, št. 15/03, Zakon o omejevanju porabe alkohola.

227 Ramšak, *Wine Queens*, str. 6–14.

ok. 2000	SLOVAŠKA Kráľovná vína 2003	HRVAŠKA Vinska kraljica (2003) 2006	NEMČIJA Deutsche Glühweinkönigin 2009
ok. 2010	INDIJA The Wine Queen of India 2013		

Vir: Ramšak, Wine Queens, str. 10

IV.

Čeprav je institut vinskih kraljic pojav, ki je prenesen od druge, in je privlačnost kandidatk zelo visoko v hierarhiji, ponekod pa se je institut celo razvil iz vinskih lepotnih tekmovanj, je diskriminatoren, ker se vinska kraljica pojavi zgolj kot neplačana ali slabo plačana prostovoljka, redko pa kot profesionalka, ki ima dovolj znanja in samostojnosti za opravljanje promocijske dejavnosti. Medijski mačizem in mizoginost z vsemi prikritimi ali neposredno žaljivimi in pokroviteljskimi artikulacijami to stanje seveda krepko utrjuje.²²⁸ Neplačano in karitativno delo vinskih kraljic sodi v koncept t. i. domačega dela,²²⁹ znotraj katerega se umešča med odnosno ali relacijsko delo ter potrošniško delo. Pri tem se vinske kraljice ukvarjajo s čustvi drugih (npr. vzgajajo mlade h kvalitetnemu pitju vina), z organizacijo potrošnje vina, priučijo se obvladovanja komunikacij z institucijami, ki sodelujejo v pridelavi, proizvodnji in distribuciji vina (npr. z nastopi na vinskih sejmi in drugih dogodkih). Da bi delo vinskih kraljic lahko ostalo neplačano, je opredeljeno kot družbena čast. Neplačano delo se sicer deloma kompenzira z dostopom do nekaterih dobrin: npr. vinska kraljica lahko po preteku mandata odkupi sponzorski avto po ugodni ceni, slavnostna obleka ji je podarjena v trajno last, ostanejo ji nekatera sponzorska darila, npr. športne naprave, na simbolni ravni ji ostane mreža ljudi, ki jih je srečala v svoji kraljičini karieri ipd. Vinske kraljice neplačano delo večinoma sprejmejo kot dejstvo. Vse pogosteje se neplačanemu delu za primarno funkcijo vinskih kraljic, torej vzgoji za kulturno pitje in promociji vin, pridružijo še druge neplačane funkcije, ki promovirajo kozmetično in modno industrijo. Tako vinske kraljice kar same razširjajo informacije o veččinah svojih kozmetičark, frizerk ali stilistk, ki jih urejajo za vinske dogodke, kar se jim celo zdi stvar prestiža. Vinske kraljice očitno vstopajo v javno sfero s svojim neplačanim delom in nezadostnim zavedanjem

²²⁸ Prim.: Šribar, Diskretne medijske diskriminacije, str. 38.

²²⁹ Prim.: Rener, O delu 'iz ljubezni', str. 284–290; Švab, *Družina*, str. 144–145; Hrženjak, *Nevidno delo*, str. 24.

o tem, da se vinski idr. kapitalizem krepi na njihovih plečih, kar je vprašljiva popotnica za emancipacijo žensk na podeželju.

V.

V nasprotju z institutom vinske kraljice obstaja še priznanje za kralja cvička, ki se podeljuje od leta 1992 v okviru prireditve Teden cvička maja v Novem mestu.²³⁰ Drugače od vinskih kraljic pri njem ne ocenjujejo veščin, splošnega in posrednega znanja o vinu ter regiji, zunanjega videza ter starosti, temveč le kvaliteto cvička zadnjega vinskega letnika. Kralj cvička lahko postane le tisti vinogradnik iz dolenskega vinorodnega okoliša, ki ima najboljše ocenjeni cviček zadnjega vinskega letnika, ki ustreza določbam pravilnika o registru pridelovalcev grozdja in vina,²³¹ pravilnika o vinu z oznako priznanega tradicionalnega poimenovanja – cviček²³² ter pogojem pravilnika Zveze društev vinogradnikov Dolenjske o ocenjevanju vin v okviru prireditve Teden cvička. Zato je naziv kralj cvička priznanje za kvalitetno delo in ima tudi ekonomski pomen, zlasti če vinogradnik živi le od prodaje vina. Zanimivo je, da si je prvi naziv kralj cvička leta 1992 prislužila ženska (in nato ista še enkrat leta 1996), vendar ni dobila naziva kraljica cvička. Poleg nje je naziv kralj cvička dobila samo še ena ženska, in sicer leta 2004.

Poleg kralja cvička, ki si naziv prisluži s kvaliteto vina, sočasno oziroma od leta 1999 podeljujejo naziv tudi za ambasadorja cvička, ki se prav tako izkaže gospodarsko, s tem ko postavi cviček na višjo raven, npr. pridelava cvičkovo penino ipd. Tudi med ambasadorji cvička je bila ena ženska, in sicer leta 2002.

Cvičkovo princeso (tudi ta naziv se podeljuje od leta 1999) pa žirija izbere podobno kot druge vinske kraljice in pri tem upošteva njeno znanje o cvičku in cvičkovi deželi ter na osnovi prepričljivosti in vtisa, ki ga dekle na ocenjevalce naredi z odgovori.

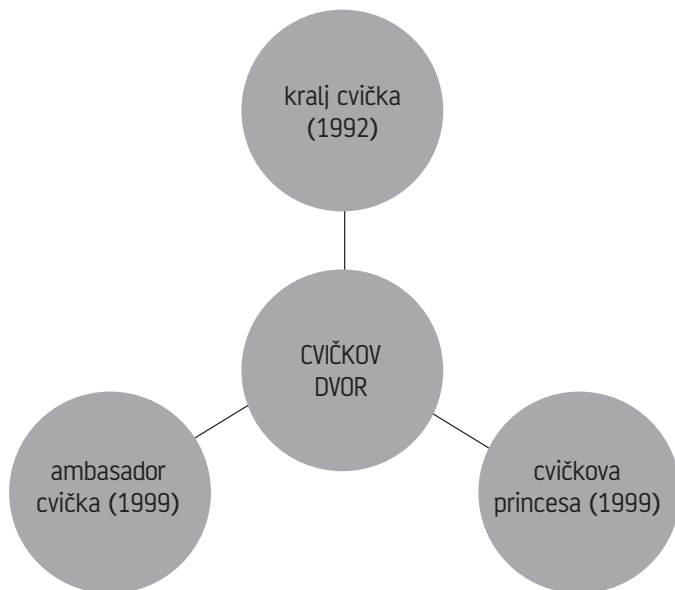
Vsi trije nazivi – kralj cvička, ambasador cvička in cvičkova princesa – tvorijo cvičkov dvor, katerega poslanstvo je promocija cvička.

230 Do leta 2012 je bilo priznanje cvičkova kraljica podeljeno dvema ženskama.

231 Uradni list RS, št. 16/07.

232 Uradni list RS, št. 3/00 in 66/04.

Cvičkov dvor sestavljajo kralj cvička (od 1992), ambasador cvička in cvičkova princesa (od 1999), ki promovirajo cviček

Vir: Ramšak, Wine Queens, str. 28

Dopolnjen *pravilnik o izvolitvi in delovanju cvičkove princese* iz leta 2014 določa tudi obveznosti in višino honorarja za opravljeno delo cvičkovih princes.

Cvičkova princesa, ki jo izbere Zveza društev vinogradnikov Dolenjske (ZDVD) na Tednu cvička, mora imeti znanje s področja vinogradništva, vinarstva, vinske kulture, vsaj enega tujega jezika, sporazumevanja in javnega nastopanja, vozniški izpit B-kategorije, v družini morajo imeti vinograd oziroma mora poklicno delati v vinogradništvu, vinarstvu ali v sommelierstvu. Če zadosti tem pogojem in jo komisija izbere, mora cvičkova princesa brezplačno nastopiti na letni skupščini ZDVD, na ocenjevanju vin v okviru Tedna cvička, pri obisku novega kralja cvička in na letnem zboru cvičkovega dvora. Za potrebe ZDVD in društev članic ZDVD v vinorodnem okolišu dolenjska cvičkova princesa prejme nadomestilo za izgubo časa in potne stroške v skupnem znesku 50 evrov. Za nastope za potrebe ZDVD zunaj vinorodnega okoliša je nadomestilo ustrezno višje in ga sproti določi predstavnik vodstva ZDVD.

Nadomestilo za druge prireditve v dolenjskem okolišu, katere organizatorji niso ZDVD ali vinogradniška društva, znaša približno 100 EUR. Za prireditve zunaj okoliša je nadomestilo lahko ustrezno višje. Višino nadomestila za nastope cvičkove princese na njen predlog potrdi predstavnik vodstva ZDVD, pristojen za cvičkov dvor (12. člen).²³³

233 *Pravilnik o izvolitvi in delovanju cvičkove princese.*

VI.

Gospodarski vidik, ki ga morajo izkazati kralji cvička z najboljšim vinom v svojem okolišu, lahko predstavijo tudi druge aktualne vinske kraljice, in sicer s t. i. protokolarnim kraljičinim vinom, večinoma v duhu trženja vina iz domače kleti. Kraljičino vino pomeni tudi tisto vino, ki je v letu ali dveh kraljevanja vinski kraljici najbolj pri srcu in ga v protokolarno-izobraževalne ali domoljubne namene predstavlja na različnih dogodkih.²³⁴ Kraljičino vino je tržna niša za manjše vinogradnike, s katerim oglašujejo vino v času kraljevskega mandata svojih hčera. Zato mora to vino imeti poleg vrhunske kakovosti grozdja avtohtonih sort še simbolno in kulturno vrednost, ki se kaže zlasti v fantazijskem imenu in stilističnem oblikovanju embalaže,²³⁵ ceni in prestižnosti, ki mu pripada zaradi neposredne povezave z vinskimi kraljicami. Kraljičino vino je luksuzna dobrina, ki odraža povečane potrebe po razlikovalni potrošnji in samopotrjevanju, to pa daje porabnikom občutek večvrednosti, ekskluzivnosti in elitizma. Poleg tega kraljičina vina gradijo svojo razpoznavno identiteto na občutkih nacionalne pripadnosti in domoljubja.

Kraljičino vino je tržna niša, ki nagovarja pretežno ženske pivke, saj glede na embalažo in izbor kraljičinih vin lahko rečemo, da se te verjetno prej identificirajo z zgodbo, dogodki v vinskem kraljestvu in življenjskim stilom posameznih vinskih kraljic kot moški. Poleg tega imeti tržno nišo v kraljičinem vinu pomeni, da ga bo opazilo več vinskih snobov, saj je znano, da ime in embalaža produkta vplivata na okus, posledično pa tudi na ceno. Če bi isto vino ponudili z imenom vino iz domače kleti ali pa kraljičino vino, bi ugotovili, kako forma bistveno vpliva na percepcijo ljudi, ki se na vino ne spoznajo veliko, želeli pa bi si, da bi bili videti kot »connoisseurji«.

Ne obstaja eno samo pravilo, kaj ugaja pivcem, saj imajo le-ti glede vina različna pričakovanja. Vseeno pa so študije potrdile nekaj skupnih opornih točk, npr. o pomenu embalaže, etikete in podatkov na njej. Če na vse troje gledamo kot na eno od oblik oglaševanja, je treba upoštevati tudi spol pivcev. Moške na etiketi recimo bolj privlačijo drzne, izrazite barve, medtem ko ženske dajejo več poudarka prehranskim podatkom o vinu in predlogom, h kateri hrani ga je najboljše postreči. Kalifornijske moške npr. bolj zanimajo konkretni podatki o vinu, s katerimi se radi postavljajo, medtem ko se ženske ob vinu rade sprostijo v prijateljski družbi. Barvne in unikatne vinske etikete so med potrošniki obeh spolov bolj zaželeni, prav tako etikete znanih proizvajalcev.²³⁶

²³⁴ Ramšak, Slovenske vinske kraljice, str. 118.

²³⁵ V skladu s Pravilnikom o označevanju in embalaži vina. Uradni list RS, št. 37/2010.

²³⁶ Lombardo, *Gender preferences in wine marketing*; Thatch, *Time for wine?*.

Tudi kraljičina vina nagovarjajo več vrst potrošnikov, najbolj pa tiste, ki izberejo vino kot statusni simbol in so voljni plačati za kvaliteto, ali pa tiste, ki radi eksperimentirajo in jih zanima tudi zgodba vina. Kraljičino vino delno nagovarja tudi družabne pивce, največkrat tiste, ki se znajdejo ob istih vinskih dogodkih kot vinske kraljice. Bolj tradicionalni potrošniki ali masovna vinska prodaja v supermarketih se manj zanimajo za kraljičina vina, deloma tudi zato, ker se to vino tam ne prodaja. V Sloveniji kraljičino vino prodajajo pretežno zasebni vinarji ali zadruge, ki ga tudi pridelujejo. Včasih je vino del protokolarnih dogodkov v hotelih in restavracijah ali ga v butičnih količinah prodajajo v vinotekah. Kraljičino vino potrebuje posebno vrsto marketinga, saj je povezano s čustvi in spomini. Tako imenovani emocionalni marketing tržnih znamk poskuša vplivati na obnašanje potrošnikov s povezovanjem potrošnikov in tržnih znamk, s poudarjanjem lojalnosti na zelo osebni ravni, pri čemer je najuspešnejša metoda identificiranje z zgodbo o vinu.²³⁷

Kraljičino vino, belokranjska metliška črnina druge kraljice metliške črnine iz leta 2009. Idejo za kraljičino vino je Kmetijski zadrugi Metlika predlagal kraljičin oče, ki je tudi vinogradnik.

Vir: Kraljična 2009

²³⁷ Ramšak, *Wine Queens*, str. 30.

Kraljičino vino, polsuhi rose mariborske vinske kraljice (2012–2014), je vino, ki ga prideluje njena vinogradniško-sadljarska družina na Plaču v Svečini.

Vir: Vinogradništvo 2013

VII.

Estetizirane podobe vinskih kraljic na neki način krepijo tradicionalno žensko identiteto, kjer je pričakovana samskost deklet v pravilnikih o podeljevanju kraljic le prehodna faza v njihovem življenjskem poteku. Nove funkcije in mreženje, ki jih prinese zmaga na izboru za kraljico, ki naj bi dekletom odpirale »vrata v svet«, so uporabljene in zlorabljene z idejo prinašanja dobička vinski industriji. Vsi drugi želeni atributi, ki so onkraj lepote, torej znanje, komunikacijske sposobnosti ipd., ki se posredno oglašujejo kot napredni vidiki izbora, nimajo namena ostati trajna alternativa. Taka pozitivna reprezentacija samskosti kandidatke, kjer ima dekle možnost spoznavanja sebe in pridobivanja izkušenj, kar je v medijih obilno poudarjeno z opisi kandidatkinih drugih dejavnosti, kot so študij, konjički, delo, sodelovanje v raznih organizacijah in ki jih dekle opravlja neodvisno od morebitnega partnerja, je navsezadnje izničena v pričakovanju, da je to le obdobje priprave na kasnejše razmerje z moškim, estetizirana podoba pa jo bo za vedno spominjala na obdobje, ko je bila vinska kraljica.²³⁸

Ob vseh navedenih pomislekih o podeljevanju ženskih kraljičinih nazivov v kmetijstvu ostaja vprašanje, ali ti izbori sploh kakorkoli dejansko koristijo

238 Prim.: Kobal, Čakajoč na »pravega«, str. 35.

ženskam in jim dajejo večjo moč. Znano je, da so vloge in razsežnosti ženskega vključevanja v kmetijski sektor uspešne, če:

- ženske lahko bolj same odločajo o kmetijski produkciji (same ali pridruženo ter so avtonomne pri proizvodnji vina);
- imajo dostop in možnost odločanja o virih (kot so zemlja, kmetijska mehanizacija, krediti);
- kontrolirajo prihodke in odhodke kot vinogradniško-vinarske menedžerke;
- jim je omogočeno vodenje v skupnosti oziroma aktivno članstvo v gospodarskih združbah;
- je njihova moč sorazmerna z močjo moških.²³⁹

Pri izborih vinskih in drugih kraljic v kmetijstvu bi bil edini zaznaven napredek pri javni izpostavljenosti in možnosti javnega nastopanja mladih žensk, pa še ta je pretežno protokolarne narave. Le redkokatera vinska kraljica je dejansko (so)lastnica zemlje ali vinograda in kmetijske mehanizacije za obdelavo vinograda, nekatere ga prevzemajo šele po svojem mandatu. Ob odsotnosti teh ključnih elementov, zlasti avtonomije kmetijske proizvodnje in lastništva virov, pa napredka v katerikoli od omenjenih točk izbiri za kraljice žal ne prinašajo. Edina prava emancipacija vinskih kraljic bi bila v zavedanju struktur simbolne dominacije, v kateri preveč zaupljivo ali lahkomišno sodelujejo. Simbolne moči ni mogoče udeležati brez sodelovanja tistih, ki se ji podreajo, podreajo pa se ji samo zato, ker jo pravzaprav *konstruirajo*.²⁴⁰

Razmisliti pa bi bilo treba tudi, ali projekti vinskih kraljic, v katere je vloženega veliko truda vseh sodelujočih in stroškov, ki se dolgoročno nikoli ne povrnejo, res dovolj popularizirajo vse to, kar promovirajo vinske kraljice, torej kulturo pitja vina, zlasti med mladimi. Slovenske statistike o čezmernem pitju mladih so namreč vse bolj zaskrbljujoče.

Organizatorji kraljičinih nazivov v kmetijstvu bi morali tudi razmisliti o sestavi komisij, ki izbirajo vinske kraljice. Vsaj polovica presojevalcev bi morala biti žensk; zdaj je namreč razmerje na večini prireditev v korist moških, čeprav na mnogih izborih sodelujejo poleg enologin tudi nekdanje vinske kraljice. Tako bi bile vinske kraljice morda sčasoma manj v vlogi dekoracije vinskega marketinga in bolj v funkciji dejanskih promotork vina in kulture njegovega pitja. Za zdaj pa – z vidika vinske industrije – svoje neplačano ali premalo plačano delo odlično opravljajo. V mislih je treba imeti tudi paradoks med njihovo funkcijo, torej privzganjem kulturnega pitja vina in zmanjševanja prekomernega pitja alkohola na eni strani ter pričakovanji vinske industrije, ki gredo v nasprotno smer, torej v čim večjo prodajo vina.

239 *Women's Empowerment in Agriculture Index*, str. 2–3.

240 Bourdieu, *Moška dominacija*, str. 47.

Vinske kraljice se med svojim kraljevanjem naučijo veščin javnega nastopanja in govorjenja, postanejo sommeljerke, aktivne so v vinski pedagogiki. Manj pa si prizadevajo, da bi bile avtorice besedil o vinu, katerih delo bi se upoštevalo pri zgodovini vinarstva in bi nakazovalo nove smeri. Kljub temu pa nekatere vinske kraljice po prenehanju mandata ostanejo v vinskem poslu ali v vinskem turizmu. Specializirajo se za promocijo vina, oglaševanje in prodajo, njihova prisotnost je pomembna še zlasti za manjše vinogradnike in regije, kjer je pridelava vina gospodarsko pomembna panoga. Na ta način se zdi, da le prispevajo k izboljšanju stanja vinske kulture in njihove pretekle vloge vinskih kraljic postanejo bolj smiselne.

3. ŽENSKE IN TRG DELA

Sabina Žnidaršič Žagar

ŽENSKE NA TRGU DELA: ČAS SPREMEMB 1880–1910*

Ženske so bile vedno nepogrešljive delavke, vendar se je odnos do njih in njihovega dela močno spremenil v tudi sicer prelomnem 19. stoletju. Proces prehoda v pretežno kapitalistični način dela in industrijske proizvodnje, ki ima svoje korenine v Angliji, je sredi 19. stoletja s približno stoletno zamudo zajel tudi območje avstrijske monarhije in s tem naše kraje. Spremembe na trgu dela in proizvodnje so korenito posegle v naravo in pojavnost ženskega dela. Delo je postalo merljivo, plačljivo. Obsegalo je poseben del delavčevega dneva, vedno pogosteje je zahtevalo formalno strokovno izobrazbo ali vsaj priučitev, postajalo je vedno bolj specializirano in ločevano po spolu.

Nove razmere na trgu dela so ohranjale nekatere tradicionalne značilnosti ženskega dela, prav tako pa so ustvarjale nove. Če je za tradicionalna gospodarstva

* Ponatis članka, objavljenega v reviji *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2003, št. 2.

Katja Mihurko Poniž

»ZA NAŠE ŽENE, KI SI SAME SKRBE ZA EKSISTENCO«

**PODOBA ZAPOSLENE ŽENSKE V
LITERARNIH IN PUBLICISTIČNIH
BESEDILIH ZOFKE KVEDER**

ZOFKA KVEDER – PRVA SLOVENSKA POKLICNA PISATELJICA

Zofka Kveder (1878–1926) je prva slovenska pisateljica, ki se je preživljala s pisanjem leposlovja, publicističnih člankov, gledaliških kritik, prevajanjem in urednikovanjem. Že v zgodnji mladosti je zapustila dom in s šestnajstimi leti zaslužila svojo prvo plačo na geodetskem uradu v Kočevju. Le dve leti kasneje jo že srečamo v kranjski prestolnici, kjer prepisuje spise v odvetniški pisarni dr. Ivana Šušteršiča. Ko se je v začetku leta 1899 preselila v Trst, je tam opravljala administrativna dela v uredništvu časnika *Edinost* in nekaj časa delala tudi na pošti.

Že leta 1898 je svoje gmotno stanje nekoliko izboljšala s honorarji, ki jih je dobila za leposlovne objave. Pisanje in kasneje tudi prevajanje sta vse bolj

postajali njena osrednja vira zaslužka. V Pragi ji je finančno situacijo izboljšalo urednikovanje revije *Domači prijatelj*, a ker je morala preživljati tudi hčerko Vladošo, je iskala še drugačne možnosti: obiskovala je celo babiški tečaj in to izkušnjo nato upovedila v pripovedi *Na kliniki*. V Zagrebu je pisala tudi gledališke kritike in nadaljevala svoje leposlovno, prevajalsko in uredniško delo (bila je urednica ženske priloge dnevnika Agramer Tagblatt in revije *Ženski svijet*).²⁷⁸

Vse življenje se je zavzemala za finančno neodvisnost žensk, v kateri je videla izhodišče za žensko emancipacijo. Njeni ženski liki so delavke v tovarnah, služkinje, poštna uradnice, prodajalke, učiteljice in umetnice. Občutljivo je prikazala njihove stiske, ki izvirajo iz vsakdanjega boja za preživetje, a tudi redke trenutke sreče in zadovoljstva ob samostojnosti. Ob tem je tematizirala družbeni položaj zaposlenih žensk ter njihove možnosti za združevanje poklicnega in družinskega življenja.

POGLED NA ZAPOSLENO ŽENSKO V PUBLICISTIČNIH BESEDILIH

Pisateljčine napredne poglede razkrivajo tudi publicistična besedila.²⁷⁹ Že v najzgodnejših zasledimo njen lucidni pogled na problematiko izkoriščanja žensk in odločnost, da je treba obstoječo situacijo spremeniti:

»Prej, ko sem imela mnogo prilike študirati razmere žen, ki si same služijo krih, bodisi kakor delavke, bodisi kako drugače, bila sem še premlada in preneumna, da bi se bila drugače zanimala za njih stanje kakor mimogrede. Kar vem, vem le, ker so se mi dejstva naravnost usilila, ne da bi jih pri posebnem raziskovanju opazila. To pišem posebno za to, da opozorim druge na to hibo, da opozorim posebno dotične žene same, da bolj kritično motrijo svoje stališče, da se ne vdajajo topo razmeram, kakršne so, temveč da si tudi same iščejo odpomoči.«²⁸⁰

V publicističnih zapisih je Zofka Kveder kritično opozarjala na to, da ženske za enako delo niso enako plačane kot moški, pisala je o poklicnih boleznih, težkih delovnih razmerah tovarniških delavk, možnostih širitve njihovega duhovnega in kulturnega obzorja ter celo o tem, da bi morale dobiti nadomestilo v času bolezni. Prva publicistična objava, v kateri je problematizirala položaj žensk, ima naslov *O tem in onem* in že v samem začetku si je avtorica zastavila vprašanje, ali

²⁷⁸ Več o življenju Zofke Kveder gl.: Mihurko Poniž, *Drzno drugačna*.

²⁷⁹ O drugih prispevkih o zaposlovanju žensk konec 19. stoletja gl.: Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 102–116.

²⁸⁰ Kveder, *Za naše*, str. 111.

in kdaj ima ženska pravico prekoračiti obstoječe forme družbe in s tem stopiti iz množice. Odgovarja, da ima to pravico vsaka ženska, ki ima v sebi dovolj duševne moči, da hodi svoja pota, in kadar vidi, da so obstoječa pravila mase ničeva ali nepravilna. Pri tem opozarja na predsodke in daje kot primer učiteljice, ki so pogosto zaposlene v krajih, kjer nimajo družbe, saj jih bogate gospe prezirajo in je edina zanje primerna družba mladi kolega učitelj. A tudi če se mlada učiteljica z njim druži le prijateljsko, takoj postane tarča obrekovanja. Še težje je po avtoričinih izkušnjah delavkam in uradnicam, saj jih vsi prezirajo, zato niti ne iščejo njihove družbe. A če se same odpravijo v gledališče, spet o njih govorijo v slabšalnem tonu.

V članku *Za naše žene, ki si same skrbе za eksistenco* se je dotaknila problema možnosti ženskega visokošolskega izobraževanja. Opozorila je, da je bistvena ovira denar, in nato prešla na stanje delavk, ki so v primerjavi z moškimi v podrejenem položaju, saj zaslužijo manj že na podeželju, a še mnogo slabše je v mestu, saj morajo nositi vse stroške samskega življenja. Zato si morajo pritrgovati pri hrani, kar se jim slej ko prej maščuje pri zdravju, ki ga načenja tudi slab zrak v tovarni. Zofka Kveder pri tem izpostavi problem bolniške odsotnosti, saj v tem času ne dobijo nobenega nadomestila. Opozori tudi na to, da so povsem v anonimnost potisnjene prodajalke, ekspeditorice in vrtnarice, ki so mizerno plačane, da skorajda ne morejo preživeti brez podpore sorodnikov. Pri vsem tem se soočajo še z nestrpnostjo moških kolegov, ki v njih vidijo konkurenco in jih skušajo izriniti iz najslabše plačanih služb:

»Me gotovo ne zahtevamo, da bi nam možje spraznili svoja mesta in odšli v kuhinjo; do tega ne pride nikdar, zahtevamo pa, da se nam da toliko svobode, da smemo dihati tam, kjer hočemo, da si zaslužimo svoj kos kruha, kakor hočemo, ali s tem, da pometamo ali šivamo, ali pa s tem, da pišemo, računamo, ali učimo, kar pač bolj odgovarja našem okusu in našim zmognostim.«²⁸¹

A kot kritično opozarja avtorica, se skriva problem tudi v ženskem molku in sprejemanju takšnega stanja.

Povsem drugačen problem odkriva pri poštinih uslužbenkah, ki morajo živeti s poštarjevo družino, saj jo ta ponavadi izkoristi še za kakšna gospodinjska opravila.²⁸² Pri tem pa te ekspeditorice prostega časa skoraj nimajo, saj delajo ves dan in še zvečer, celo ob nedeljah. Plačanega dopusta ne morejo dobiti, neplačanega pa si zaradi nizkih dohodkov ne morejo privoščiti.

²⁸¹ Kveder, *Ženska*, št. 228, str. 1.

²⁸² V članku *Ženska v družini in družbi* je predlagala ustanovitev društva poštinih uslužbenk (poštinih opraviljic). – Kveder, *Ženska*, št. 234, str. 2.

Zofka Kveder še opozori, da se tudi ženske same norčujejo iz tistih, ki so se odločile za ugledne poklice, ki so jih do tedaj zasedali le moški:

»Da bi bile ženske zdravnice, da bi zavezavale gnjusne rane, da bi izvrševale operacije – hm! kako nefino, nenežno! nežensko! Ženski advokati – kakšna absurdnost! Ženski trgovski potniki – smešno! Ženski inženirji, ženski tovarniški vodje, ženski mehaniki – ah! dovelj, dovelj! Kam pa z možkimi, ako jim počno še žene delati konkurenco! – In pametne dame zmajujejo z glavami in ogorčeno vzdikajo: Glupost! – Ali tega ne pomislijo, da imamo ženske nosače opeke, da imamo ženske bolniške strežnike, da imajo male trgovine in obrtnije mlade 14-letne takozvane 'Laufmädchen', da imamo tovarniške in poljske delavke, ki morajo opravljati najtežja, najnapornejša dela.«²⁸³

Ob tem še ugotavlja, da je »naravnost brutalno, surovo in nehumano«, da so ženske prisiljene opravljati dela, ki niso primerna njihovim telesnim sposobnostim, in da bi jim moralo biti dopuščeno, da opravljajo tista dela, ki jih ne izčrpavajo in jim ne ogrožajo zdravja.

Na to, da so bile na Dunaju razmere tobačnih delavk boljše kot v Ljubljani, je v *Slovenki* opozorila s povzetkom članka, ki ga je v reviji *Dokumente der Frauen* objavila Adelheid Popp. Zofka Kveder je bila v svojih člankih, kjer je kritizirala položaj delavk, ostra, napredna in nepopustljiva, a hkrati je znala svojim prispevkom dati tudi humorni ton:

»Z bombastičnimi besedami se slika ženski njeno nalogo: ostati pokorna, bedasta igračica, poslušna podvorkinja svojega moža in nesebična dojilja in bona svojim otrokom. "Ozrite se na košute!" je klical zadnjič neki sramežljivi Dr. T. v "Edinosti". Imenitno! Košutam doslej res še ni morda padlo v glavo, pridobivati si doktorskih diplomov ali pa zahtevati enakih pravic z rogatimi jeleni. Sicer pa moramo biti gospodu hvaležne, da je bil tako galanten ter nas primerjal vsaj s srnami in košutami: kako lahko bi nam postavil na primer v zgled: ovce, gosi in oslice! ... - Sicer pa so tudi te bolj emancipirane, kakor bi si človek mislil: samostojne so docela, in njihovi gospodje soprogi se ne pečajo dalje za njihove interne gospodarske razmere, privoščijo jim tako zelje – kakor najslabšo suhljad. Tako liberalni naši gospodje stvarstva, vsaj v obče, še dolgo ne bodo!«²⁸⁴

Po humorni zastranitvi je avtorica članek nadaljevala s sociološko in zgodovinsko razlago sprememb v družbi, ki pogojujejo tudi spremembe v življenju vsakega posameznika in posameznice. Po njenem prepričanju se je življenje

283 Kveder, Kaj hočemo?, str. 234.

284 Kveder, Emancipacija, str. 53.

popolnoma spremenilo, doseglo je neverjeten razvoj in s tem so se spremenile tudi potrebe moških in žensk. Njihovo iskanje službe ni le posledica želje po duhovni emancipaciji, temveč tudi edini način preživetja, saj se vse ne morejo poročiti ali pasti kot breme na družino in celo poročene ženske ne morejo vedno skrbeti le za domače gospodinjstvo, kajti z enim samim dohodkom se družina ne more prebiti iz meseca v mesec: »Dejstvo je, da se vse žene ne može. Zanje je treba dostojnega mesta, kjer si lahko ustvarijo življenje po svoji volji, kjer si lahko pribore zadovoljstvo, ako so se morale odpovedati rodbinski sreči.«²⁸⁵

TOVARNIŠKE DELAVKE, EKSPEDITORICE, PRODAJALKE, SLUŽKINJE, UČITELJICE IN UMETNICE KOT LITERARNI LIKI

Lik zaposlene ženske se pojavi že v pisateljičinih najzgodnejših pripovednih besedilih, vendar v njih še ni v ospredju socialna problematika njihovega izkoriščanja, ki je najmočnejše prisotna v proznem prvencu *Misterij žene*. V pripovedih *Tiho je sedela v kotu tramvajskega vozu* prikaže ostarelo, oslabele in bolno delavko, ki ji edino svetlo točko v življenju, v katerem ni bilo drugega kot delo, predstavlja odhod v bolnico, saj tam dobi »lepo, čisto, belo posteljo in jesti«.²⁸⁶ To je zadnja točka na njeni življenjski poti, ki jo strne v dva stavka: »Ona ni vedela drugega o svetu, kakor da so v njem velike tovarne. Mlada dekleta se sučejo krog strojev in režejo papir, kakor ona nekdaj. Ko pa ostarijo in niso več točne in zanesljive, smejo zbirati cunje, nositi les in pobirati trske.«²⁸⁷ Motiv tovarniške delavke pisateljica razširi v pripovedi *Tiskarna* (1909), kjer se vživi v misli delavke Fride, ki se zaveda, da ji v tovarni mineva mladost in da se stavec, ki mu je všeč, želi samo zabavati z njo. Njeno življenje se dogaja le na delovnem mestu, kjer dela dnevno od deset do šestnajst ur:

»Od šestnajstega leta že stoji tako dan na dan. Šest let že stoji. In kadar pomisli to, izgine pojem časa v njenih mislih in zdi se ji, kakor da iz večnosti do večnosti vlaga list za listom, in nikdar ne bo konca. Kje se je vzelo toliko papirja na svetu in kam pojdejo ti listi, ki drsajo od jutra do pozne črne noči skozi njene roke! Kakor sekunda sledi sekundi, enaka druga drugi, tako zdrava papir iz njenih rok.

Koliko ur že je prešlo, koliko dni? Skoraj vsa mladost je že prešla, vse sanje ji je vzel stroj, vso jo je že izpil.«²⁸⁸

²⁸⁵ Kveder, *Ženska v družini*, št. 227, str. 1.

²⁸⁶ Kveder, *Zbrano delo*, 1, str. 28.

²⁸⁷ Prav tam.

²⁸⁸ Kveder, *Zbrano delo*, 3, str. 547.

Ob pogledu na mater, ki dela kot avtomat, se zaveda, da bo tudi njeno življenje takšno, v grozi zagleda lastno podobo čez nekaj let: »Zazdelo se ji je, da so se ji lica zgubala v strašne brazde, da so lasje osiveli, da so ji oči ugasnile in zobje zgnili. Vse njeno lepo, polno, dekliško meso se je posušilo na nji, srce se je postaralo in postala je avtomat, star, točen avtomat, kakor njena mati ... Zakričala je in se onesvestila.«²⁸⁹

V mnogih besedilih družbena kritika ni tako neposredna, temveč bolj subtilna. V ospredju je lik nove ženske, ki prihaja iz srednjega sloja in si želi z zaposlitvijo doseči materialno in pogosto tudi duhovno emancipacijo.²⁹⁰ Med takšne like lahko uvrstimo poštno uslužbenke, učiteljice, umetnice in prodajalke, poklice, v katerih so meščanska dekleta našle delo, če so bile za te poklice izučene ali šolane, sicer je bila njihova situacija zelo težka, kot je Zofka Kveder pokazala v romanu *Nada*, (1903) kjer mora naslovni lik po očetovi smrti najti delo za preživetje:

»Odšla je v mesto in je stopila v prvo posredovalnico služb.

Če imajo kakšno primerno mesto, ali ne tukaj, v Ljubljani. Kolikor dalje, toliko boljše.

Če ima kaj izpitov?

Izpitov nima, ali učila se je nekaj francoski in zna, kar znajo pač druga, srednjedobro vzgojena dekleta.

Ali rekli so ji, da to še ni dovolj, da je to pravzaprav jako malo, da ni za blagajničarko ali kontoaristko, ker ne zna knjigovodstva, za vzgojiteljico še celo ne, ker ne zna klavirja in nima nikake diplome, da, tudi »bona« bi v kaki boljši hiši ne mogla biti, ker nima kurza za otroško vrtnarico. Lahko pa bi šla h kaki modistinji, v prodajalno, ali povsod bi se morala prej šele učiti. Tako je ne dobi nikjer take plače, da bi lahko pravi živela.«²⁹¹

Zelo podobno izkušnjo doživi tudi ženski lik v pripovedi *Služba*, ko si delo išče na Dunaju. Ker kot meščansko dekle, ki je nekaj časa delala kot vzgojiteljica deklice pri bogati družini, nima nobenih posebnih znanj in izkušenj, a je čedna, je edina služba, ki bi jo lahko dobila, služba blagajničarke v kavarni, kjer pa bi morala goste tudi zabavati. Gospodinja ji svetuje, naj si najde ljubimca, a tega ne želi, zato se odloči in sprejme delo varuške otrok, ki ga sicer opravljajo preprosta dekleta. A njo delo osrečuje: »Pozabila je počasi na svoj klavir in svojo francoščino, pazila na negotove stopinjice otrokovih nog in ni ji bilo žal, da je zavihala rokave in odložila pajčolan, mesto da bi bila primorana – pasti ...«²⁹²

289 Prav tam, str. 551.

290 O liku nove ženske gl. tudi: Mihurko Poniž, *Zapisano z njenim peresom*, poglavje Nove ženske.

291 Kveder, *Nada*, str. 389.

292 Kveder, *Zbrano delo*, 2, str. 397.

Tudi v romanu *Nada* naslovni lik dobi prvo službo vzgojiteljice po posredovanju sorodnika. Nada se sčasoma izučí za ekspeditorico na pošti in začne opravljati to delo. Že v enem svojih zgodnejših literarnih besedil, v noveli *Telegrafistka* (1899), je Zofka Kveder opisala razpoloženje na tržaški pošti, kakor ga doživlja mlada in srečno zaljubljena poštna uslužbenka, in s tem ohranila zanimiv izsek iz delovnega dneva te poklicne skupine:

»Svetle obleke telegrafistk so dehtele sveže in odsev mladosti je odseval s teh rožnatih obrazov. Šumenje papirja, drsanje peres in hitri, podjetni tk-tk aparatov so se zlivali s poletnim hrupom v sanjavo mrmranje. Bilo je nekako tiho in mirno v tem hrupu in gibanju, v tem vrvenju in delavnem hitenju poletnih popoldnevov.«²⁹³

Občutek zadovoljstva pogujejo tudi dobri odnosi med poštnimi uslužbenkami, ki jim je fizično ne preveč zahtevno delo v veselje, še posebno ker marsikatera v njem vidi le začasno zaposlitev, ki se je bo s poroko otresla. Tako se zaključí tudi pripoved *Vida*, kjer se razgledana ekspeditorica na pošti v živahnem kraju, kjer cveti lesna in druga trgovina, na koncu poroči s sodnim pristavom. Drugačno je življenje ekspeditoric na podeželskih poštah, ki so daleč od velemestnega vrveža, saj je monotono, zato te ženske sčasoma resignirajo, kakor pisateljica prikaže v pripovedi *Megla* (1908):

»Cel dan se ni zganil obraz v nasmeh in iz puste, bele megle, ni bilo nobenega odmeva in odseva življenja. Deset let je na pošti v teh krajih. Kakor sama pomlad je prišla sem, vesela, sveža, cvetoča. A tukaj je življenje zastalo. Kakor pred desetimi leti sedi na pošti, piše obvestila, sortira pisma in prodaja znamke. Nič se ni zgodilo niti danes niti včeraj niti predvčerajšnjim. Veselje se je izčrpalo, pomlad je odcvetela in nič ni ostalo: brez spominov, brez sadu so prešla leta.«²⁹⁴

Podobna samotna prihodnost čaka tudi mlado poštno uslužbenko v pripovedi *Na pošti* (1900), ki je bila moškemu, v katerega se je zaljubila, le kratkotrajna romanca, za zakon pa si je izbral »boljšo partijo«. Največ pozornosti je pisateljica enoličnemu življenju poštnih uslužbenk namenila v že omenjenem romanu *Nada*. Po treh letih v opravljanja dela ekspeditorice v hribovski vasi je tudi Nada vse bolj otopela:

»Dnevi in meseci so potekali vedno enaki, mirni in dolgočasni. Poleti je imela svetle batistne obleke, pozimi debele flanelaste bluže, poleti rumene, izrezane čevljičke, pozimi galoše – in to je bil tudi edini razloček. Spočetka je vzela vselej klobuk in rokavice, kadar je šla na svoj običajni opoldanski

293 Kveder, *Zbrano delo*, 1, str. 195.

294 Kveder, *Zbrano delo*, 3, str. 445.

izprehod, zadaj za vasjo, okrog pokopališča in nazaj, zdaj je vzela ruto, in rokavice je nosila samo pozimi.«²⁹⁵

Nekega dne jo obišče kolegica ekspeditorica iz bližnje vasi, ker potrebuje osebo, ki bi se ji zaupala. Praznuje namreč svoj rojstni dan in ob tem se zaveda, da ji življenje mineva, ne da bi užila kaj lepega, saj je obtičala na podeželju:

»Saj sem še lepa. Zelo lepa sem, rečem lahko. V kakem salonu bi vzbujala občno pozornost. Ali čemu je vsa ta lepota? Samo zato, da izgine, odcvete, nikogar ne razveseli, ne osreči?! In potem, nisem neumna, v inteligentni družbi bi bila duhovita, priznana in občudovana. Pred kom naj bleščim?! Pred dacarji, konsumnimi komiji?! Dajte Ofelijo v kravji hlev in ona postane smešna.«²⁹⁶

Njena zgodba zbudi tudi Nado iz letargije in vse sile usmeri v to, da dobi službo v bolj spodbudnem okolju. Drugi način spopadanja poštne uslužbenke z dolgčasom vsakdana je predstavljen v pripovedi *Povest iz življenja vaše učiteljice* (1905):

»Tudi ekspeditorica je prišla k večerji v ‚gosposko sobo‘; pošta je bila v hiši. Znala je prav dobro tarokirati, kadila je viržinke, kakor vsak fant, – sploh je bila zelo interesanten original. Medve nisva bili prijateljici, čeprav moram reči, da je bila izredno izobražena. Bila je skoro deset let starejša od mene in meni je vedno svetovala: ‚Če mislite ostati učiteljica na deželi, naučite se tarokirati, pušiti viržinke, žvižgati, potem vam življenje ne bo tako pusto, ko ostarite. Iz sentimentalnih starih frajl brije vsak novopečen komi norce, jaz pa imponiram, glejte! – in to moštvo – pokazala je z roko okoli mize, – me smatra celo za sebi ravnega človeka! Kaj naj si še želim?!«²⁹⁷

Večina pripovedi o prodajalkah in učiteljicah prikazuje njihovo osamljenost, izpostavljenost moškemu pogledu, ki je površen in opazi le zunanost. Zaradi svojega neuglednega družbenega položaja so zaposlene ženske le redko zanimive za moške iz njihovega sloja, zato ostanejo samske in osamljene, kakor prodajalka v *Sprehodu* (1914), eni izmed pisateljicinih »zagrebških« zgodb:

»Moške je vabilo njeno lepo lice kakor sladek cvet bčele. Vsi so hoteli uživati njeno mladost, ali niti enega ni bilo med njimi, ki bi jo bil ljubil v resnici, ki bi bil hotel zvezati svojo usodo z njeno. A da bi bila komu samo v zabavo, ugoden intermezzo – ne, za to je bila preponosna. Tako ji je prešla

²⁹⁵ Kveder, Nada, str. 20.

²⁹⁶ Prav tam, str. 57.

²⁹⁷ Kveder, *Zbrano delo*, 3, str. 186.

najlepša mladost v brezuspešnem pričakovanju nečesa izvanrednega, sreče, dobre, milostljive usode.«²⁹⁸

Podobno usodo je Zofka Kveder zasnovala tudi v kratki pripovedi *V majhni prodajalnici papirja*, objavljeni v *Misteriju žene* (1900). V njej je opisala usodo tihega dekleta, ki se zaljubi v eno od svojih strank, a on tega sploh ne opazi, saj je zanj samo prodajalka, pri kateri kupuje papir za risanje. Tako se tudi ona spet pogrezne v samoto in resignacijo. A kakor je pokazala v pripovedi *Težko* (1899), je za mlado zaposleno dekle tudi lepota lahko v breme, saj jo začne nadlegovati njen nadrejeni in si mora poiskati novo, slabše plačano delo, da se ga otrese. Ta motiv je prikazan že v zgodnji pripovedi *Rezika* (1898), kjer tovarniški nadzornik zasleduje mlado delavko in z grožnjo, da bo odpustil njenega očeta, od nje izsili spolni odnos. A tudi ženske, še posebno meščanske gospe, do podrejenih niso prijazne. Pisateljica opozori na služkinje, ki so izpostavljene muhavosti in sebičnosti svojih gospodaric. V pripovedi *Rezikino pismo* (1905) je pisateljica predstavila zgodbo ostarele služkinje Mari, ki je zaradi sebičnega in samovoljnega poseganje gospodarice v njeno zasebno življenje ostala vse življenje samska in v službi pri njej. Mari zgodbo pove snahi svoje delodajalke, ki je prav tako hotela poseči v življenje svoje služkinje s tem, da bi ji ne dala zaročenčevega pisma.

Svetlejše podobe razmerja med služkinjo in meščansko gospo prinašajo pisateljčine avtobiografske zgodbe, v katerih je prikazala svoje družinsko življenje tako v praškem kot zagrebškem obdobju. Njeno razmerje do služkinj je naklonjeno, opazi sicer njihove značajske slabosti (npr. Maškino nečimrnost v pripovedi *Vladoša dela komedije*, 1906), a jo dobrohotno sprejema. Barico, služkinjo iz zagrebškega obdobja, je postavila v središče pripovedi *Naša Barica* (1907), kjer slednja v pogovoru s prvoosebno pripovedovalko razkriva svoj pogled na svet. Največ pozornosti je liku služkinje namenila v knjigi *Iz življenja zagrebske služkinje* (Ze života záhřebské služky, 1909), ki jo je objavila v češčini. Tudi pri služkinjah in deklah opozori na njihovo izpostavljenost moškemu pogledu, saj jih hišni gospodarji ali njihovi sinovi zapeljejo in nato zapustijo, kakor je prikazano v dramskem prizoru *Pri branjevki* (1901), pripovedi *Zločin* (1904) in v romanu *Hanka* (1917).

Pri likih učiteljic je Zofka Kveder sledila svoji sodobnici Marici Nadlišek Bartol, ki je prikazovala predvsem nezadovoljnost svojih protagonistk z učiteljskim delom in njihovo stremljenje k temu, da bi se poročile in se tako rešile poklica oz. službe, v kateri so nezadovoljne. A pri Zofki Kveder zasledimo tudi like učiteljic, ki svoje delo opravljajo z veseljem in se, kakor lika v pripovedih *Učiteljica na vasi* (1909) in *Nekaj navadnega* (1910), od njega težko poslovijo.

298 Prav tam, str. 914.

Tak odnos imajo predvsem mlada dekleta, ki se ne preživljajo sama vse življenje, temveč je učiteljstvo le epizoda pred poroko. Več jih je nezadovoljnih; svoje delo opravljajo zato, da preživijo, in kmalu v vseh pogledih otopijo: »Učiteljice, ki je stanovala in živela z njimi, ni bilo skoraj opaziti, tako je bila tiha, bleda in kakor povnela. Vedno se je oblačila v sive obleke in njene kretnje so bile trudne.«²⁹⁹ Njene besede so še bolj pretresljive: »Vse obgrajeno je naše življenje, ozko obzidano kakor temna osorna jetnišnica. Tudi jaz sem že osemnajst let tukaj. Z dvajsetimi leti sem prišla sem in nisem mislila, da bom ostala za vedno. Iz početka sem hotela vedno proč, ali končno – vseeno je, kje živimo. Zdaj mi je vseeno. Vse, in če bi morala jutri umreti ali pa če še sto let živim, vseeno mi je, popolnoma vseeno.«³⁰⁰

Pomemben del pisateljčinega opusa predstavljajo tudi besedila, v katerih so v ospredju umetnice. Zofka Kveder jih ne predstavlja kot skrivnostne, dekadentne ženske, ki s svojim boemskim načinom življenja vznemirjajo moške in dražijo njihovo domišljijo, temveč kot osebe, pri katerih je umetnost del njihovega jaza, sredstvo za izražanje čustev in pogleda na svet, zato jih navdaja tudi z dvomom o smiselnosti lastnega ustvarjanja in svoji umetniški zapuščini, kakor slikarko Jelko v pripovedi *Pogovor* (1907):

»Naši časopisi bodo prilikom moje smrti objavili notice, da je umrla ta in ta priznana, talentirana –“ no, in tako dalje! Morda napiše kdo celo feljton kakšna vsega zavidanja vredna čast! Da, še več, čez petdeset let morda napiše ena bodočih naših doktoric filozofije, ali profesorica slikarstva na naši bodoči umetniški akademiji, – ”pardon, to bo morda ne čez petdeset, ampak čez dvesto petdeset let, – ” da je takrat in takrat živela neka gospa Jelka, ki je tudi slikala, slabo slikala sicer ...«³⁰¹

Umetnice so še bolj senzibilne kot drugi ženski liki (takšna je kiparka Kamila v pripovedi *Jarem*, 1909). Njihova umetnost jim odpira pot do ljudi in jih s tem dela samozavestne, kot operno pevko v pripovedi *Najlepše priznanje* (1902), ali pa jim povzroči največje trpljenje, kot se zgodi operni pevki v pripovedi *Cvetje* (1908), ko izgubi svoj čudoviti glas:

»Hodila je okoli, kakor vdova, ki je pokopala mladega, ljubljenega soproga v prvem cvetu zakonske sreče, kakor mati, kateri so umrli vsi otroci. Življenje se ji je zdelo prazno in brez smisla. Nikdar več ne bo stala na odru, nikdar več se ne bo razlegal njen glas in ne bo navduševal tisoče. Nikogar več! Tiho je hodila okrog, vedno sama, vedno zamišljena.«³⁰²

299 Prav tam, str. 249.

300 Prav tam, str. 249.

301 Prav tam.

302 Kveder, *Zbrano delo*, 3, str. 486.

O vsakdanjih dvomih in obremenitvah literarne ustvarjalke pa je Zofka Kveder lahko pisala iz lastne izkušnje:

»Pišem in nikoli nisem zadovoljna. Pišem in zdi se mi, kakor da bi metala vse v globoko brezno. Vse izgine, brez uspeha, brez sledu. Pišem, ker moram. Večkrat potrebujem denarja in pišem, ali brez volje. Čas hiti in jaz ne napišem ničesar, kar želim napisati. Ono najlepše mi propada. Čakam, da mi pride praznik, mir. Včasih si želim k morju ali v gozdove, v gore, v samoto. Sanjam, da sedim pri oknu v tihi hiši. Daleč naokoli ni nikogar, čisto sama sem ves dan. In pišem. Včasih pustim pisanje in gledam skozi okno. Daleč se vidi na vse strani. Na morje vidim in na gozdove. Zunaj je vihar, bliska se, oblaki se pode po nebu. Zunaj je morda jesen, vsa pisana in otožna v svoji lepoti. Zunaj je morda letno popoldne, nebo je modro in visoko in sonce zlati vse hribe in doline. Tiho gledam vse to in vse, kar se je kdaj lepega zganilo v moji duši, pride in oživi, nagnem se nad papir in pišem ... Tako bi rada pisala in napisala bi stvari, ki bi bile lepe meni in drugim. A zdaj? Zdaj sedem k oknu, moj visavis je dolgočasen hotel. Cel dan je spodaj na ulici hrup, šum, drdranje vozov in tramvajov, cinkanje biciklistov in tuljenje avtomobilov. V sobi razgrajata otroka in vsak hip se odpirajo vrata.«³⁰³

Zofka Kveder je z liki zaposlenih žensk vnesla v slovensko književnost nove podobe ženskosti, v publicistični diskurz pa je prispevala dragoceno izkušnjo socialno čuteče in kritične opazovalke razmer na delovnem trgu v obdobju od konca 19. stoletja do velike vojne.

303 Prav tam, str. 566.

Milena Mileva Blažič

**PISATELJICE V
MLADINSKEM
LITERARNEM
SISTEMU – SVETLANA
MAKAROVIČ, BREDA
SMOLNIKAR IN ANJA
ŠTEFAN**

Marijan Dovič je v monografiji *Slovenski pisatelji*³⁰⁴ na osnovi literarnosistemske teorije³⁰⁵ klasificiral tipe slovenskih pisateljev s stališča njihove profesionalizacije. Loči tri tipe pisateljev. Prvi tip predstavlja pisatelj, ki mu je pisanje primarni eksistenčni vir. Gre za različno pisanje, npr. eseje, kritike, literaturo, novice, prevode, razprave, reklame ipd.

304 Dovič, *Slovenski pisatelji*.

305 Even Zohar, *Polysystem studies*.

Takšen tip pisatelja ponavadi opravlja lektorsko, prevajalsko in/ali uredniško delo za medijske hiše (časopise, revije, založbe). Za financiranje lastne pisateljske eksistence ne potrebuje sekundarnih finančnih virov. Drugi tip pisatelja je tisti, ki piše predvsem besedila, povezana z literaturo, torej gre za seštevke različnih vrst pisanja (eseji, kritike, potopisi, recenzije). Tak tip pisatelja je lahko honorarno ali redno zaposlen kot urednik pri literarni reviji in/ali založbi. Tretji tip pisatelja je tisti, ki piše izključno literarna besedila in mu je literatura vir življenjskega financiranja. V literarni zgodovini so to bili J. Jurčič, I. Cankar, Z. Kveder, v sodobnem času D. Jančar in K. Pisk. Nekateri izmed teh literarnih pisateljev pa imajo drug vir preživljanja, npr. F. Dev, A. T. Linhart, V. Vodnik, F. Prešeren, J. Trdina, A. Podbevšek, S. Kosovel, E. Kocbek.

BEŽEN POGLED V ZGODOVINO

Da so ženske postale subjekt v literarnem sistemu, je bila potrebna dolga pot od časa pismenstva naprej. V tisočletni zgodovini slovenske kulture je vstop žensk v javni prostor potekal postopoma z nekaterimi prelomnicami. Iz bežnih omemb (device, Marije, svetnice ...) so končno začele nastopati z lastnimi imeni in predvsem premoženjem, ki jim je omogočalo subjektivizacijo.

Vstop Slovenk v literarni prostor je potekal nekaj stoletij. Že od začetkov pismenosti, v Brižinskih spomenikih 972–1035, so ženske omenjene le kot device, sveta Marija in služabnice. Tudi v Celovškem rokopisu (1362–1390) je omenjena Marija (device, žena), v Stiškem rokopisu (1428–1440) pa je že več omemb žensk, in sicer device, Eva, Marija, mati, svetica in zavetnica. V Černjenskem rokopisu (1497) so ženske omenjene kot gospodinje, hčerke, matere, rajnice, vdove in žene. Poleg omemb (svete) Marije so ženske omenjene poimensko šele, ko so postale ekonomski subjekt. Poimensko so omenjene zato, ker so zapustile Bratovščini svete Marije iz Černjeje (dinarje, dukate, kmetijo, marko, njivo, posestvo, pšenico, solde, tele, vino, vola, zemljišče, zlate), in sicer Brigida, Dona Križna, Fuska, Joanna, Katerina, Katarina, Margareta, Marija, Marina, Melan(j)ina, Menia, Menija, Mikela, Neža, Paskula, Sabina, Suzana, Tomažina.

*Meniamati rajnika Grigura Blažuta iz Viktorše je zapustila Bratovščini svete Marije iz Zgornje Černjeje 1 star pšenice kot ustanovo pod pogojem da mora Bratovščina vsako leto 2 maši za dušo in (duše) njenih mrtvih.*³⁰⁶

Preskok pri pojmovanju žensk predstavlja posvetilo Primoža Trubarja v knjigi Sveta Pavla listuvi, 1567:

³⁰⁶ Rojstni list slovenske kulture.

“POSVETILO

Visokorodnim in blagorodnim, plemenitim, poštenim, častitim in pobožnim ženam, vdovam in mladenkam, ki prebivajo v kneževinah Kranjski, Spodnještajerski, Koroški, v grofiji Goriški itd., milost in mir od Boga Očeta po Jezusu Kristusu, našem Gospodu in Odrešeniku.

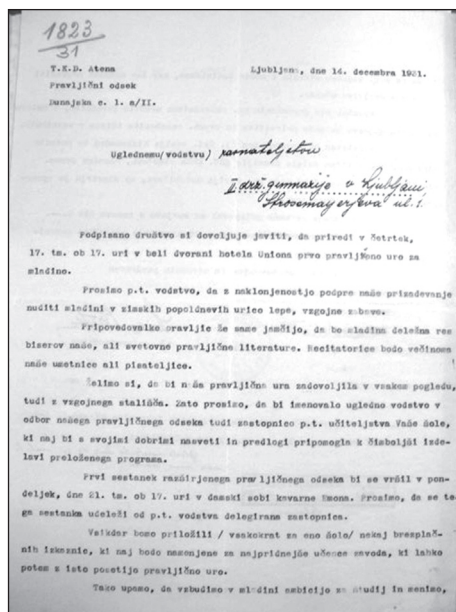
*V sedanjih skrajnih revah in nadlogah, ki jih prizadevajo naši ljubi domovini bolj kot drugim narodom Turki in njim slični sovražniki, ki ji tie — Bog se usmili — dragim ženam, sestrām, hčeram in vsem bogoljubnim pripadnikom našega slovenskega jezika, kakor za te liste sv. Pavla, ki doslej niso bili prevedeni v naš jezik.*³⁰⁷

Vsekakor velja opozoriti na pomembno prelomnico, ki jo predstavlja Rozalija Eger. V mislih imamo njeno tvorno vlogo pri konstituiranju slovenske mladinske književnosti. Začetek te književnosti predstavlja prva posvetna revija za mlade Vedež (Časopis za mladost sploh, pa tudi za odrasčene proste ljudi, 1848/50). Nastanek revije je povezan z vstopom prve ženske v slovensko mladinsko literarno vedo, založnice Rozalije Eger (1778–1871). Rozalija Eger ni bila le naslednica tiskarja Janeza Leopolda Egerja, ampak je natisnila okrog 350 tiskov (drobni tisk, glasbeni tiski, letna poročila društev, monografije, periodična glasila, pratike). Pomembno je, da je kot tiskarka in založnica od leta 1829 do 1871 podprla okrog 30 mladinskih avtorjev. Ena izmed njenih največjih zaslug je nedvomno založništvo revije Vedež, ki je motivirala nastanek prve mesečne literarne revije Vrtec (1871–1945), priloge Angeljček: otrokom učitelj in prijatelj (1887–1934) in Zvonček: list s podobami za slovensko mladino. O pomembni vlogi Rozalije Eger, ki je na stečaj odprla vrata mladinski književnosti z revijo Vedež (1848/50), je pisala Anja Dular in o njej utemeljeno meni, da je pomembna, vendar premalo znana ljubljanska tiskarka.³⁰⁸

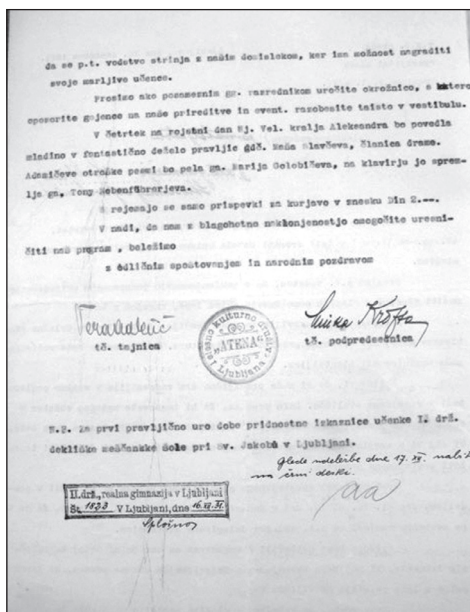
307 Rupel, *Slovenski protestantski pisci*.

308 Dular, Rozalija Eger.

K razvoju slovenske mladinske književnosti sta pomembno prispevali instituciji TDK (Telovadno-kulturno društvo) Atena in Belo-modra knjižnica kot prva ženska založba. Ne samo, da sta pripomogli k razvoju področja, spodbudili sta tudi senzibilizacijo za mladega naslovnika, s knjigami in literarnimi dogodki. Po doslej znanih podatkih gre za prvi Pravljčni odsek (17. 12. 1931) v Ljubljani in niz literarnih dogodkov z naslovom Slovenska pisateljica pripoveduje (12. 5. 1932). Sodelovale so naslednje pisateljice: Dora Gruden, Marija Jezernik, Ruža Lucija Peterlin, Marija Grošelj, Manica Koman, Marijana Kokalj Željeznov.

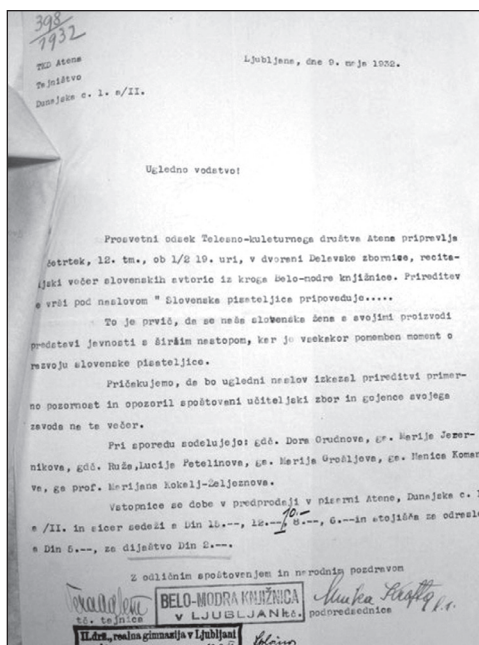

17. 12. 1931 TKD Atena Pravljčni odsek Pravljčne ure za mladino (Minka Krofta)

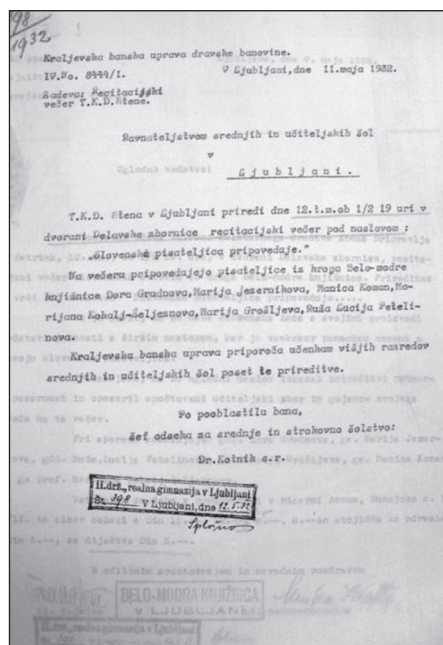

»V četrtek na rojstni dan Nj. Vel. Kralja Aleksandra bo povedla mladino v fantastično deželo pravljic gđc. Maša Slavčeva, članica drame.«

V zgodovinskem kontekstu konstituiranja mladinske književnosti je nujno izpostaviti tudi Kristino Brenk kot sistemsko avtorico. Objavljati je začela kot Kristina Vrhovec v reviji Vrtec (1932/33) s pravljico Deklica z vresja in Ivje (1936/37). Takoj po drugi svetovni vojni je leta 1945 ustanovila revijo Ciciban, leta 1953 zbirko Čebelica, leta 1967 pa zbirko pravljic Zlata ptica. Kristina Brenk je bila urednica v Mladinski knjigi od leta 1949 do 1973. Po upokojitvi je v letih 1979–2009 tvorno sodelovala v slovenskem mladinskem literarnem sistemu, ker je imela tri pomembne vloge. Bila je avtorica, prevajalka in urednica. V literarni sistem je prispevala eseje, kritike, potopise, prevode in recenzije. Dodatna vrednost njenega sistemskega delovanja je njen prispevek k internacionalizaciji

12. 5. 1932 Slovenska pisateljica
priporoveduje

Podpisnice pisma: Dora Gruden, Marija
Jezernik, Ruža Lucija Peterlin, Marija Grošel,
Manica Koman, Marijana Kokalj Željeznov

slovenske mladinske književnosti. Še eno pomembno dejstvo: kot mlada avtorica ji je Svetlana Makarovič poslala Kosovirja na leteči žlici, ki jih je izdala 1974. Sistemska avtorica je v Svetlani Makarovič prepoznala nadarjeno avtorico, ki je začela svoje mladinsko pisanje.

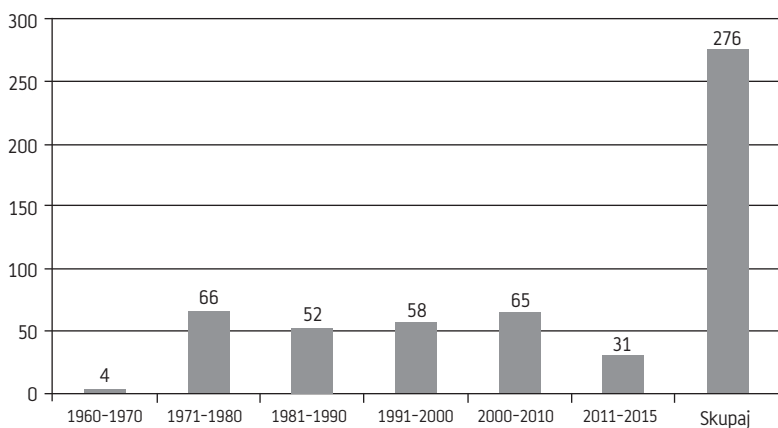
PROFESIONALIZACIJA MLADINSKIH PISATELJIC

V nadaljevanju predstavljamo tri avtorice, ki imajo tudi lastni literarni sistem. Prva je samostojna umetnica Svetlana Makarovič (1939), diplomirana igralka, ki je v literarnem sistemu za mladino začela objavljati desetletje kasneje kot za odrasle (Kam pa kam, kosovirja?, 1972; Kosovirja na leteči žlici, 1973). Druga avtorica je samostojna obrtnica Breda Smolnikar (1941), diplomirana tekstilna tehnologinja, tretja pa Anja Štefan (1969), prof. slovenščine in angleščine. Prvi dve pišeta za odrasle in za mlade naslovnike oz. za t. i. dvojnega naslovnika in obe sta vrhunski avtorici. Svetlana Makarovič je v središču literarnega sistema kot najbolj reprezentativna samostojna umetnica, ki se preživlja z umetnostjo in je odvisna od subvencij, nagrad idr. elementov literarnega sistema. Zaradi kritičnosti do slovenske družbe je deležna pozitivnih in negativnih odzivov.

Površni bralec bo pozoren le na kritiko katoliške cerkve, poglobljeni bralec pa bo v njenih mladinskih delih našel kritiko vseh sistemov, tudi socializma.

Svetlana Makarovič zasluži posebno pozornost ne le zato, ker je najbolj reprezentativna slovenska mladinska avtorica, ki sodi v obdobje sodobne klasike, temveč tudi zato, ker je prva in verjetno edina slovenska mladinska pisateljica, za katero je značilen drugi tip profesionalizacije – pisanje besedil, povezanih z literaturo. Eksistenčni vir preživetja avtorici predstavlja pisanje besedil, povezanih z literaturo (esejistika, glasba, igra, ilustriranje, petje, pisanje (za dvojnega naslovnika), prevajanje, scenariji, režija). Njena lutkovna igra Saprarniška (1986) je imela okrog 2000 uprizoritev po vsem svetu. Tudi druge njene igre so pogosto uprizarjane in objavljene v vseh antologijah, berilih, delovnih zvezkih, priročnikih ipd. Njena besedila oz. njen repertoar je v avdio (radijske igre), tiskani, video in e-obliki. Objavljena so tudi v znakovnem jeziku, za slepe in slabovidne, in prevedena v številne jezike ipd. Leta 2000 je prejela Prešernovo nagrado za pisateljski opus, ki ji omogoča mesečno sofinanciranje profesionalnega pisanja.

Literarna ustvarjalnost Svetlane Makarovič

Svetlana Makarovič v učnem načrtu za slovenščino, 2011

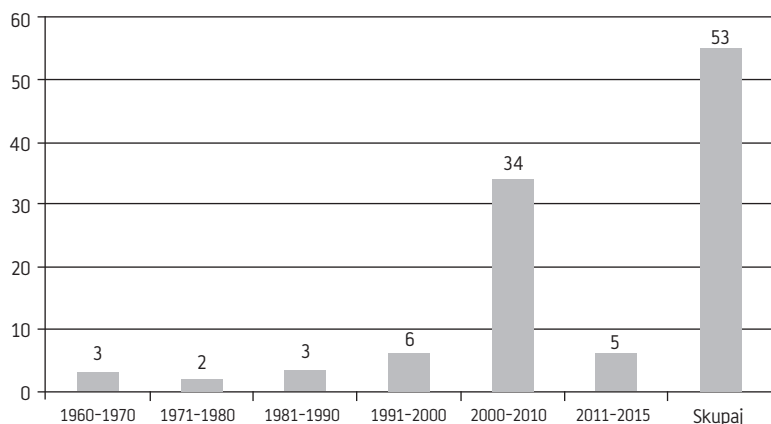
1984	1998	2011
1. Dober dan	1. Coprnica Zofka	1. Coprnica Zofka
2. Gal v galeriji	2. Coprnica Zofka	2. Čuk na palici
3. Jutri	3. Čuk na palici	3. Jaz sem jež
4. Kosovirja na leteči žlici	4. Jaz sem jež	4. Jazbec in ovčka
5. Mačja predilnica	5. Jazbec in ovčka	5. Jutro
6. Miška spi	6. Jutro	6. Jutro
7. Pekarna Mišmaš	7. Kam pa kam, kosovirja?	7. Kam pa kam, kosovirja?
8. Pravljice iz mačje preje	8. Kam pa kam, kosovirja?	8. Kosovirja na leteči žlici
9. Sapramiška	9. Kosovirja na leteči žlici	9. Miška spi
10. Smetiščni muc	10. Volk in sedem kozličkov	10. Papagaj in sir
11. Teta Magda ali vsi smo ustvarjalci	11. Miška spi	11. Pekarna Mišmaš
12. Vodna kokoška	12. Papagaj in sir	12. Pismo
13. Vrček se razbije	13. Pekarna Mišmaš	13. Pod medvedovim dežnikom
14. Živalska olimpijada	14. Pismo	14. Prašičkov koncert
	15. Pod medvedovim dežnikom	15. Razvajeni vrabček
	16. Prašičkov koncert	16. Sovica Oka
	17. Razvajeni vrabček	17. Volk in sedem kozličkov
	18. Show strahow	18. Zajček gre na luno
	19. Sovica Oka	
	20. Volk in sedem kozličkov	
	21. Volk in sedem kozličkov	
	22. Zajček gre na luno	
S. Makarovič	Obvezna avtorica Prvo triletnje – Svetlana Makarovič Tretje triletnje – Svetlana Makarovič	Obvezna avtorica Prvo triletnje – Svetlana Makarovič Drugo triletnje – ni Tretje triletnje – izbrisana

Predmetna komisija za slovenščino na Zavodu RS za šolstvo 1998–2014 je Svetlano Makarovič v novi prenovi učnega načrta za slovenščino (2011) izločila s seznama 32 obveznih in preglednih avtorjev/besedil in v tretjem triletnju od leta 1998 do 2014. Svetlano Makarovič so izključili kot edino avtorico. V tretjem triletnju je ostalo na seznamu obveznih avtorjev in del le 30 avtorjev. Tako učenci dobijo napačen pogled na slovensko književnost. Nastaja vtis, da je mladinska književnost le domena avtorjev. Odgovornost za neodgovorno ravnanje nosita Zavod RS za šolstvo in Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport RS.

Breda Smolnikar je v slovenskem literarnem sistemu na margini, preživlja se kot samostojna podjetnica. Svoje knjige izdaja predvsem v samozaložbah, jih sama sofinancira in ni deležna subvencij iz javnih sredstev. S Svetlano Makarovič jo družijo kritičnost do slovenske družbe. Z Bredo Smolnikar, ki je začela kot mladinska avtorica (Otročki, življenje teče dalje, 1963, Popki, 1973), je povezana tudi velika medijska zadeva, ki je trajala petnajst let in je leta 2014 dobila epilog

na Evropskem sodišču za človekove pravice v Strasbourgu. Evropsko sodišče za človekove pravice je končno zaključilo proces zoper njen roman *Ko se tam gori olistajo breze* (1998). Obe avtorici sta domnevno nehali pisati za odrasle (in otroke), obe le še objavljata avtorske pravljice³⁰⁹ in/ali pripovedke³¹⁰ v slikaniški knjižni obliki, ki so namenjene dvojnemu naslovniku. Odprto ostaja vprašanje, ali je Breda Smolnikar mladinska avtorica oz. ali so štiri navedena besedila mladinsko branje ali slikanice za odrasle. Breda Smolnikar piše izključno literarna besedila, kdaj napiše tudi kakšno literarno novico, predvsem v zvezi z dolgoletnim procesom na evropskem sodišču (1999–2014), vendar ima popolnoma drug vir preživljanja – kemično čistilnico. Status samostojne obrtnice daje dvoje: avtorica zaradi ukvarjanja s popolnoma drugim poklicem (kemično čistilnico) ni v literarnih tokovih, redko se udeležuje literarnih dogodkov, obenem je tudi rahlo prezrta iz glavnih tokov literarne vede, četudi se je Slovensko društvo za primerjalno književnost eksplicitno zavzelo za njeno pisanje in ga označilo kot vrhunskega. Obenem ji status samostojne podjetnice in status na relativni margini omogočata pisateljsko svobodo in neodvisnost od javnega subvencioniranja.

Literarna ustvarjalnost Brede Smolnikar

Breda Smolnikar v učnem načrtu za slovenščino, 2011

1984	1998	2011
0	Deklice Deklice Popki	Deklice Deklice Popki

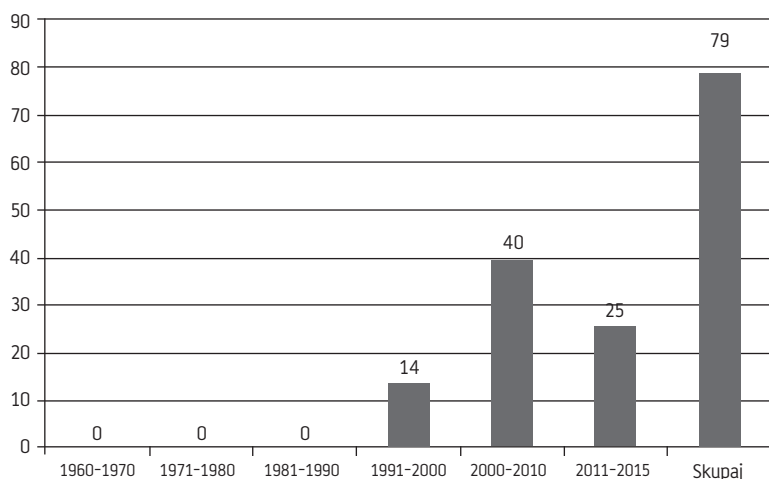
309 *Rdeče jabolko* (2008), *Saga o Hallgerd* (2009), *Katalena* (2009), *Sneguročka* (2012) idr.

310 *Pripovedka o Ábrnci*, *Pripovedka o Dursumi*, *Pripovedka o Maci* (2014), *Pripovedka o Albinci* (2014).

Anja Štefan je sodobna slovenska mladinska avtorica, ki jo literarnozgodovinsko uvrščamo v sodobno slovensko književnost (1980–2010 dalje). Rojena je 2. aprila 1969 – na rojstni dan Hansa Christiana Andersena, ki ga vse od leta 1956 praznujemo kot mednarodni dan mladinske književnosti. Po poklicu je profesorica slovenščine in angleščine ter magistra znanosti s področja etnologije (1999). Anja Štefan je avtorica, ki piše le za otroke oz. avtorske pesmi in pravljice. Ustvarja avtorske pesmi in kratke sodobne pravljice, ki so objavljene v slikaniški knjižni obliki. Njena avtorska pot je progresivna; sprva je objavljala v otroških revijah (Ciciban in Cicido) od leta 1994, kasneje pa v monografskih publikacijah zbirke ljudskih in avtorskih pesmi in pravljič. Literarni sistem Anje Štefan je mladinski (avtorica, pripovedalka in prevajalka). Zanimivo je, da v nasprotju s prvima dvema avtoricama kakovostno avtorico izrazito promovira osrednja založba Mladinska knjiga. Anja Štefan je uradno samostojna ustvarjalka na področju kulture, pisanje ji je primarni eksistenčni vir. Za razliko od Svetlane Makarovič in Brede Smolnikar je le otroška oziroma mladinska pisateljica, četudi jo berejo tudi odrasli. Pravljice pripoveduje mladim in odraslim. Uredila je tudi zapuščino Antona Dremmlja Resnika (2010). Leta 2010 je skupaj z Ireno Matko Lukan ustanovila Pripovedovalski inštitut.

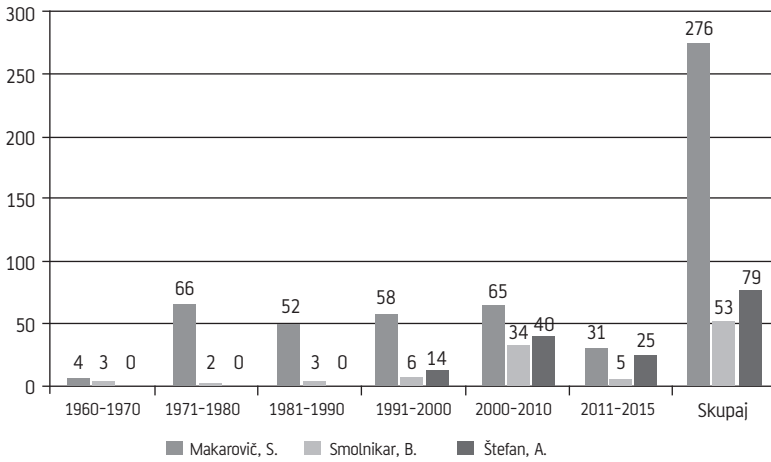
Protislovno je, da najbolj kakovostne otroške oz. mladinske avtorice ni v učnem načrtu za slovenščino iz leta 2011, čeprav je po vseh parametrih, knjižnih izposojah, nominacijah in nagradah, odzivih v sekundarni literaturi zagotovo najbolj kakovostna otroška avtorica za mlade bralce od 3. do 6. in od 6. do 9. leta. Ne glede na to opredelitev jo radi berejo tudi odrasli bralci. Anja Štefan se poleg pisanja za otroke ukvarja tudi s pripovedovanjem pravljič, ljudskih in avtorskih.

Literarna ustvarjalnost Anje Štefan

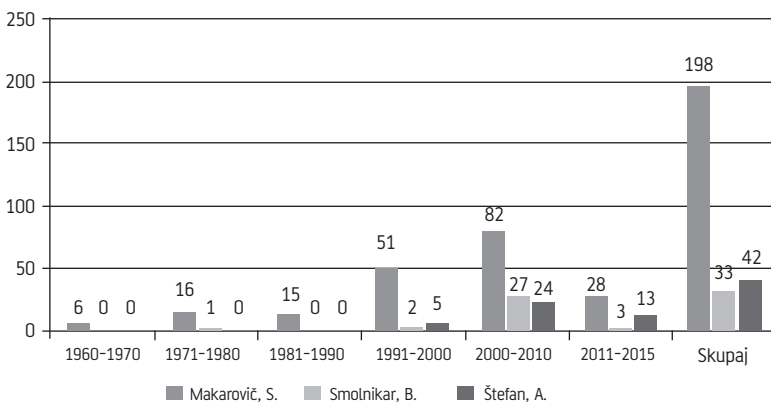

Čeprav S. Makarovič (1939), B. Smolnikar (1941) in A. Štefan (1969) sodijo v sodobno slovensko mladinsko književnost, je ilustrativen prikaz njihovega primarnega in sekundarnega literarnega ustvarjanja.

Primarna literatura

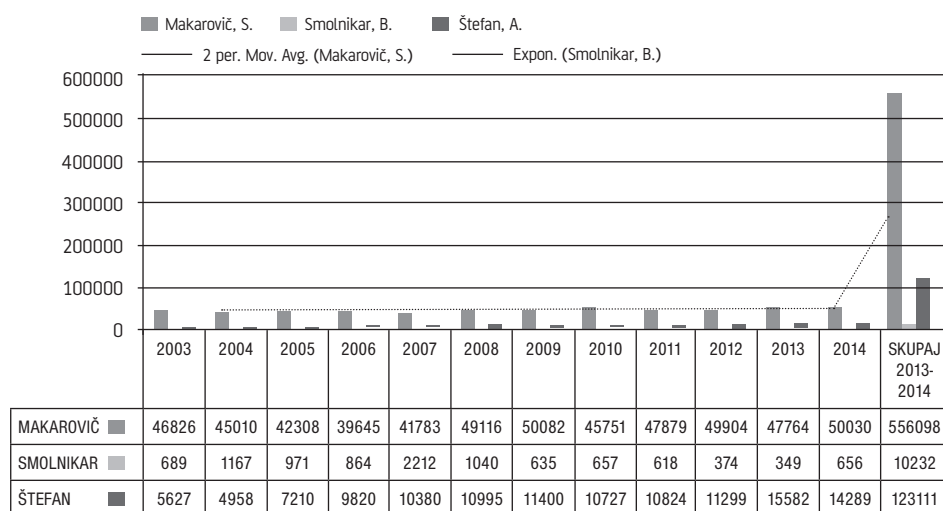

Sekundarna literatura (članki, razprave, recenzije) na primarno literaturo izbranih avtoric, ki je relevantna za kanonizacijo mladinskih avtoric

Statistika knjižnične izposoje (Cobiss), na osnovi katere izbrane slovenske avtorice prejemajo finančno nadomestilo, je ilustrativen prikaz. Ob treh različnih literarnih sistemskih (mladinskih) avtoricah je na osnovi analize dejavnikov literarnega sistema jasno, da je simbolni kapital, podprt z ekonomskim kapitalom kulturnih ustanov (S. Makarovič), samostojno obrtjo (B. Smolnikar) in ene založbe (A. Štefan), tisti, ki avtoricam omogoča umetniško svobodo. V slovenski mladinski književnosti so tudi primeri, ko je literarni sistem podprt z ekonomskim kapitalom (npr. samozaložbe, samopromocija, distribucija ipd.). Njihove knjige so, na osnovi statistike knjižnične izposoje in t. i. knjižničnega nadomestila, na vrhu seznama, ker imajo ekonomski kapital ali lastni literarni sistem. Svetlana Makarovič je na samem vrhu med desetimi avtorji, Brede Smolnikar ni med relevantnimi, Anja Štefan je med dvajsetimi avtorji, katerih knjige so najbolj izposojane na osnovi statistike knjižničnega nadomestila, ki temelji na knjižnični izposoji.³¹¹

Knjižnična izposoja

ZAKLJUČEK

Profesionalizacija slovenskih (mladinskih) pisateljic je razdeljena na tri tipe. Anja Štefan je najmlajša izbrana avtorica v študiju primera, ki ji je pisanje primarni in edini eksistenčni vir. Za financiranje lastne eksistence ji ni treba imeti

311 COBISS.SI - Knjižnično nadomestilo.

sekundarnih virov. Drugi model profesionalizacije, pisanje besedil, povezanih z literaturo, ki je seštevek različnega z literaturo povezanega pisanja, je značilen za Svetlano Makarovič. Avtorico odlikuje, da deluje na področju umetniškega in intelektualnega. S svojo kritično držo in kritiko slovenske družbe je simbolni garant in opozicija golemu kapitalu. Tretji model profesionalizacije je pisanje izključno literarnih besedil, kar omogoča drugi vir preživetja. Breda Smolnikar kot predstavnica tega modela je samostojna podjetnica in ta model ji omogoča ohranjanje relativne neodvisnosti in avtonomnosti. Avtorica je po Marijanu Doviću zdržala pritiske po deavtonomizaciji oziroma pritiske, da bi opustila pisanje. Njeno kulturno polje je zaradi njenega neliterarnega poklica (samostojna podjetnica!) neodvisno od sistema javnega sofinanciranja. Vse tri avtorice so zelo uspešne. Niti ena od njih nima komercialnega uspeha, ki bi bil nezdržljiv s simbolnim kapitalom, ki ga skupaj in vsaka posebej imajo.

Nina Vodopivec

OD NITI IN MAJICE DO DRUŽBENEGA STANDARDA: POGLED V SOCIALISTIČNO TOVARNO

Ob pregledovanju zapisnikov sej delavskih svetov tekstilne tovarne Pletenina v Zgodovinskem arhivu Ljubljana poleti 2014 je moja pozornost vzbudila vloga socialne delavke v tovarni³¹². Ob koncu šestdesetih let 20. stoletja je na podlagi sistematično zasnovanih raziskav podjetju razkrivala problematiko kolektiva in oblikovala smernice za njihovo reševanje. Na osnovi njenih analiz je vodstvo skupaj z delavskim svetom sprejemalo nadaljnje ukrepe, načrtovalo socialno politiko ter vzpostavljalo družbeno infrastrukturo.

³¹² V prispevku se sklicujem na gradivo zapisnikov sej delavskih svetov, ki je vključeno v fond tekstilne tovarne Pletenina (ZAL, LJU 572).

Socialna delavka se je poleg skupnostnih problemov zavzela za posameznike, izpadle iz sistema vnaprej določenih kategorizacij, ki je po točkah razvrščal zaposlene kot npr. pri reševanju stanovanjskega vprašanja – tistih, ki niso prišli na prioriteto listo. Urejala je medosebne odnose in skrbela za usklajevanje družinskega ter delovnega življenja. Presenetil me je celosten pristop njenega dela, razumevanje organizacije dela in podjetja v socialističnem gospodarstvu, kot tudi pozornost, ki jo je bila deležna na sestankih delavskih svetov. Poiskala sem njeno ime in jo obiskala. Ponosna mi je povedala, da je bila prva socialna delavka, ki je najprej v Polzeli, leta 1969 pa v Pletenini to službo šele vzpostavljala: *»Ko pridete v kolektiv, ga morate najprej testirati, spoznati. Ta podatek je vsebina, s čim se ukvarjati. Takrat se je zelo gledalo na družbeni standard, zelo poglobljalo. Zdaj pa v kaj vlagati? Pletenina je materialno dobro stala, so rekli, stanovanja, pa vrtce. Vprašali so, kaj mislim. Rekla sem, moram najprej videti sestavo kolektiva, izvedeti razmere posameznih ljudi, da se potem ve, kako planirati. Pregledala sem osebne kartone, naredila vprašalnik. To je bilo ogromno mladih ljudi, ki so pričakovali posojila. Jaz to obdelam in poročilo naredim. In! ...«* Ob tem je kratko pomolčala in nato nadaljevala, *»dokažem, da se ti problemi šele začenjajo. To se je videlo iz starostne strukture, po stanu. Bilo je ogromno mladih deklet, to bo zakon, to bodo otroci, vse to sem komentirala, in smo videli, da so potrebe po stanovanjskem vprašanju, po ureditvi varstva otrok ogromne, da smo šele na začetku.«* Tako je pripovedovala Marina Oštir, ob tem pa pomenljivo pokomentirala: *»To je neobičajno za gospodarstvo, ne, ta anketa?«*³¹³ Prav to je presenetilo tudi mene. V nadaljevanju mi je povedala, da je pri delu skrbela za oboje: celostno reševanje problemov je bilo na prvem mestu, *»ker na tak način pokažeš kolektivu, da si potreben«*, hkrati pa individualno delo in reševanje specifičnih primerov.

V knjižnici Fakultete za socialno delo sem našla seminarske naloge, diplome in magisterije, v katerih so študentje – pogosto so bili v podjetjih že zaposleni kot strokovni ali tehnični kader – razkrivali probleme, s katerimi so se srečevale delavke in delavci v socializmu, ter tako opozarjali na potrebo po vzpostavljanju socialnega dela v podjetjih. Najprej sem izhajala iz problemov tekstilnih delavk, predvsem žensk. To je bila tema, ki sem jo že poznala. V raziskavah sem se v zadnjih trinajstih letih ukvarjala s spomini tekstilnih delavk in delavcev ter z njihovimi izkušnjami dela. Ob tem sem posredno spoznavala probleme, s katerimi so se delavke spopadale izven delovnega okolja; to so bili predvsem stanovanjski problemi (delavke so živele v slabih stanovanjih, pogosto družina ni živela skupaj), varstvo otrok, fizična in psihična preobremenjenost, številna obolenja ipd. To vprašanje sem želela poglobiti. V nadaljevanju me je zanimala participacija delavk na sestankih delavskih svetov. Presenečena sem bila nad

313 Intervju, Oštir.

živahnimi razpravami in nad pomenom, ki se ga je pripisovalo kvaliteti življenja, t. i. družbenemu standardu. Pri tem ni šlo zgolj za usklajevanje z ideološkimi normativi, temveč za konkretna življenja, za preplet družbene in ekonomske funkcije v gospodarstvu oz. socialne ter ekonomske politike.

V prispevku obravnavam problematiko socialnega dela v socialističnih tovarnah. Izpostavim osrednja vprašanja, ki jih je obravnavala služba, predvsem v navezavi na konkretne probleme tekstilnih delavk. V zaključnem delu načnem vprašanje vrednotenja dela tekstilnih in socialnih delavk kot ženskega dela. Teme povežem z metodološkim vprašanjem preučevanja žensk v gospodarstvu oz. dela žensk.

SOCIALNO DELO V PODJETJIH

Izhajajoč iz druge kulture, kot bi raziskovalno situacijo opisala v antropološkem jeziku, tako generacijske, kognitivne, ideološke in družbene, me je pri pregledovanju arhiva sej delavskih svetov najprej presenetila pozornost, ki so jo na sestankih posvečali socialni politiki in usklajevanju družinskega ter delovnega okolja zaposlenih. V okviru takšnega razumevanja socialna politika ni (bila utemeljena) »*zgolj kot zaščitniška politika marginaliziranih skupin, temveč življenjskih in delovnih pogojev celotnega prebivalstva, zlasti gospodarstva*«. ³¹⁴ V primerjavi s sodobnim časom gre torej za precej drugačno razumevanje socialne politike ter gospodarstva. ³¹⁵

Socialno delo se je v podjetjih vzpostavljalo v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Do osemdesetih let se je število socialnih delavcev v gospodarstvu sicer povečevalo, njihova vloga pa marginalizirala. ³¹⁶ V začetku je socialno delo rabilo temeljni reorganizaciji podjetja, skupnim problemom celotne delovne organizacije (močna je bila povezava z lokalno skupnostjo) in sistematičnemu raziskovanju. V tem se je razlikovalo od zgolj administrativnega kadrovanja po evidenčnih karticah, kakršna je bila v podjetjih politika pred tem. Analize naj bi sistematično zaznavale probleme, se osredotočale na konkretne razlage ravnanja ljudi, odkrивale ozadja problemov, kot na primer bivanjsko, zdravstveno in tudi družinsko problematiko zaposlenih, zato so temeljile na anketah in pogovorih z njimi. Metodološko bi lahko rekli, da je šlo za emsko perspektivo, za težnjo po pogledu na problem od znotraj, zato da bi učinkoviteje in v sodelovanju s tehnično strokovnimi službami načrtovali načine njihovega reševanja. ³¹⁷

³¹⁴ Vodopivec, Organizacija socialnega dela, str. 6.

³¹⁵ Več o tem, kako opredeljujem sodobno preoblikovanje in razumevanje gospodarstva ter socialne politike, gl. Vodopivec, Država, trg, podjetje.

³¹⁶ Leta 1972 je bilo v gospodarstvu zaposlenih 143 socialnih delavcev, ki so večinoma delali v socialno kadrovskih službah, sredi osemdesetih let pa po neuradnih podatkih okoli 400 (Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 122).

³¹⁷ Takšni so tudi poudarki metodike socialnega dela v prvem učbeniku leta 1959 (Vodopivec, *Priročnik*).

Tehnološki modernizaciji v industriji je sledilo uvajanje novih znanj v podjetja. Prihajalo je do specializacij, več je bilo potreb po družboslovno humanističnih poklicih. V petdesetih letih je kadrovska politika v podjetjih postajala bolj načrtna, v okviru le-te se je (na pobudo sindikatov) razvijalo socialno delo.³¹⁸ V gradivu, v katerem so strokovnjaki utemeljevali vzpostavljanje socialnega dela v podjetjih in ga je med drugim sooblikovala moja babica, prof. Katja Vodopivec, je bil poudarek prav na kompleksni obravnavi človeka v gospodarstvu.³¹⁹ Socialni delavci v podjetjih naj bi sodelovali pri izgradnji stanovanjskih blokov za zaposlene (celo dajali predloge v zvezi s projektiranjem), pomagali pri odločanju o dodelitvi stanovanj, pri organizaciji prostega časa, počitnic, opozarjali na socialno pogojene zdravstvene probleme ipd. Med njihovi primarnimi nalogami je bilo tudi urejanje medsebojnih odnosov ter spremljanje ozračja v kolektivu. Ob temeljnih nalogah je bilo (leta 1958) poudarjeno, da je treba opozarjati na posebne probleme žensk, na organizacijo odmora doječih mater (skrajšan delovnik), razmišljati o možnosti uvedbe polovičnega delovnega časa (za matere z več otroki), organizirati tečaje o negi, vzgoji otrok. Naloge socialnih delavcev naj bi bile tudi v izbiri primernih delovnih mest za noseče in doječe matere, problematika nočnega dela, fizične izčrpanosti, obolevnosti, skrb za udobnost pri delu, za prevoz na delo ter skrb za prehrano (kar je zajelo tudi ceno in kvaliteto³²⁰).

Arhivsko gradivo, pogovori s štirimi socialnimi delavkami in naloge študentk ter študentov kažejo, da je v mnogih primerih v šestdesetih in deloma tudi v sedemdesetih letih delo socialnih delavcev v podjetjih potekalo tako. Veliko časa in pozornosti so med drugim posvetili vprašanju usklajevanja dela in družinskega življenja delavk in delavcev, kar kaže na kompleksno razumevanje delovnega in družinskega okolja v medsebojni povezanosti. Profesorica v pokoju s Fakultete za socialno delo Pavla Rapoša Tajnšek se spominja ene prvih socialnih delavk v Muri, Marije Vild, še iz otroških let. »Na nedeljsko popoldne smo sedeli zunaj, odrasli so se pogovarjali, otroci igrali in pride mlajša ženska z dvema otrokoma v naročju, objokana. Marija je ostala, odšla k njej, se z njo pogovarjala, potem sta

318 Profesorica Pavla Rapoša Tajnšek je po pregledu industrijske socialne delavke Marie Louise Ginete (*A Short History*, str. 49-50) začetke socialnega dela v podjetjih povezala z zaposlovanjem žensk v tovarnah med prvo svetovno vojno. V Angliji so za potrebe velikega števila novozaposlenih žensk skrbele nadzornice. Angleške izkušnje so po prvi svetovni vojni preučili v Franciji, kjer so tudi zakonsko določili, da mora vodstvo podjetja z več kot sto zaposlenimi delavkami najeti posebno nadzornico. Njene naloge so bile sprejem in razporejanje delavk, skrb za higienske razmere, socialno varstvo zaposlenih delavk in obravnavanje pritožb nad delovnimi razmerami (Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 97).

319 *Socialne službe*.

320 Po priporočilu mednarodne organizacije dela je akcijo za razširitev družbene prehrane sprožil republiški Svet ZSS leta 1956. Dve leti kasneje naj bi se od približno 400.000 zaposlenih v menzah prehranjevalo le 22.000 ljudi. Razlogi naj bi bili predvsem v slabi kvaliteti ter v previsoki ceni. – *Socialne službe*, str. 40, 41.

skupaj odšli. Ko se je vrnila, je mami pripovedovala, da je delavka njihovega podjetja, ima hude težave doma, da jo je mož pretepel, jo vrغل iz stanovanja in da je šla uredit za nekaj dni prenočišče v hotelu, za otroke, potem bo pa iskala druge rešitve. Tako sem se prvič srečala s socialnim delom v delovnem okolju. Ampak ta gospa ni samo pomagala posameznikom, imela je visok položaj v tedanji vodilni strukturi, bila je zelo spoštovana, sodelovala je tudi pri odločitvah, kam bodo vlagali denar, kaj bodo delali, ne pri čisto ekonomsko tehnoloških, ampak drugih vprašanjih podjetja.»

Na tem mestu ne bom razglabljala o tem, kakšno vlogo je imelo socialno delo v okviru socialistične ideologije, ne o problemih njenih pobudnikov. Konkretni problemi, s katerimi so se soočali socialni delavci v podjetjih v šestdesetih letih in kasneje, so bili namreč drugačni: izhajali so iz ekonomske logike. *»Že takrat nekateri niso hoteli slišati, da je podjetje dolžno za ljudi tudi poskrbeti, ne pa samo (od njih) zahtevati,«* je komentirala nekdanja profesorica Rapoša Tajnšek.³²¹ Socialna problematika je imela v podjetjih pomembno mesto, a je bila vendar obravnavana ločeno od ekonomske; sicer v prepletu, a ločeno. Po mnenju profesorice Rapoše Tajnšek je socialno delo v delovnih organizacijah spremljal odklonilen odnos, ker *»je bilo vedno vprašanje, kako dokazati ekonomske koristi socialnega dela, s čimer bi socialni delavci upravičili svoj prispevek delovni organizaciji«*.

Pri tem pa je treba vendarle poudariti pomen, ki so ga v okviru družbenega samoupravljanja pripisovali socialnim nalogam ter razumevanju gospodarstva v družbeni vpetosti. Pri razvoju po socialističnem modernizacijskem scenariju ni šlo zgolj za številke ter rast kapitala in proizvodnje, temveč poleg povečanja produktivnosti za modernizacijo družbe in vzpostavitev osnovne infrastrukture, katere neločljiv del je bil poleg cest, elektrifikacije, kanalizacije ipd. osebni in družbeni standard ljudi.³²² Družbeni standard je po tedanjem razumevanju obsegal kolektivno zadovoljevanje potreb, zdravstveno in socialno varnost, urejene delovne in življenjske razmere zaposlenih. Arhivsko gradivo tovarne Pletenina in naloge študentk oz. študentov na to temo kažejo, da je bilo največ pozornosti namenjeno stanovanjski problematiki (stanovanjski problem je bil ogromen), ureditvi prehrane, varstvu otrok, premestitvi na druga delovna mesta v podjetju itd.³²³ *»Takšne službe so bile potrebne za občutek sigurnosti posameznega delavca in pripadnost podjetju, za vzdušje kolektivne odgovornosti med delavci,«* je pokomentirala upokojena profesorica.

³²¹ Intervju, Rapoša Tajnšek.

³²² Družbeni standard je, kot sem že zapisala, zajel ureditev prehrane, prevozov, gradnjo stanovanj, otroško varstvo, zdravstveno službo, letovanje, usklajevanje z družinskim življenjem, delo na področju invalidnosti, v konkretnih tovarnah tudi drugo, npr. rekreacijo kot preventivo pred obolenji.

³²³ Pri premeščanju na druga delovna mesta je šlo predvsem za matere, nosečnice in obolele. Potrebno je bilo poskrbeti, da se pri premestitvi ni spremenil plačilni razred.

Socialistične tovarne so načrtno vzpostavljale občutja pripadnosti in gradile delavske identitete.³²⁴ V tedanjih predstavah so bili delavci družbena bitja, ki v skupinskih odnosih zadovoljujejo svoje družbene potrebe (po varnosti.) Razvoj in družbeno varnost danes razumemo drugače, v socialističnem obdobju pa je bila utemeljena kot jedro, ob katerem se oblikujeta delavska pripadnost in identiteta. Pripadnost gre v tem kontekstu razumeti kot mrežo družbenih odnosov, pravic, obvez, dolžnosti in reprocitet, ki ne obsegajo le delovne, in z delovnim okoljem povezane družbene mreže, temveč tudi socialne in družbene odnose zunaj tovarniških zidov in povezujejo tovarno z lokalno skupnostjo. Socialno delo v podjetjih naj bi izgubljalo pomen, ko so se začeli strokovnjaki intenzivneje ukvarjati s posameznimi primeri oz. se poglobljati v individualne težave ljudi. »*Za posamezne delavce je bilo to dobro,*« je pokomentirala upokojena profesorica Rapoša, »*za status socialnih delavcev v podjetjih pa slabo, ker so jih identificirali z najbolj problematičnimi delavci.*« Obravnava in skrb za marginalizirane skupine med zaposlenimi je, kot je opozorila, marginaliziralo sam poklic oz. službo. Na začetku, ko se je socialno delo v podjetjih vzpostavljalo, je namreč služba poleg skrbi za družbeni standard (ki je vključil vse zaposlene v organizaciji), kadrovanja in administrativnih opravil zajela predvsem socialnovarstvene naloge na ravni organizacije (skrb za medosebne odnose, higiensko tehnično varstvo, službo socialnega zavarovanja). V nadaljevanju pa se je vedno bolj osredotočala na skrb za posameznika oz. konkretnih skupin, predvsem invalidov, delavcev migrantov (od sedemdesetih let naprej), mladih, žensk ter alkoholikov (od konca sedemdesetih let in v osemdesetih letih).³²⁵ Proti koncu osemdesetih let je bilo pri socialnem delu v podjetjih več kurative, manj pa preventivnega ter timskega dela. Raziskovalka, ki je konec osemdesetih let orisala delo socialnih služb v gospodarstvu, je zapisala, da je navzočnost ter razvitost socialnih služb odvisna od subjektivnih dejavnikov, ne od objektivne situacije v podjetju.³²⁶

Socialni delavci so se v podjetjih (sicer resda odvisno od vodstva tovarne) vseh trideset let soočali z različnimi ovirami, njihovo delo so spremljali dvomi. Posebej so se pritoževali zaradi nerazumevanja vodstev podjetij in tehničnih strokovnjakov. Iz nalog študentk in študentov Fakultete za socialno delo³²⁷ v sedemdesetih letih je razvidno, da so se socialne delavke v podjetjih (večinoma so bile ženske) pogosto srečevale s preobilico administrativnega dela, s številnimi

324 Več o tem gl. Vodopivec, Družbene solidarnosti.

325 Alkoholizem je bil sicer glede na evidentirane primere na četrtem mestu (za družinskimi in osebnimi problemi), glede na čas, ki so ga za njegovo reševanje porabili socialni delavci, pa na tretjem. – Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 123.

326 Ovsenik, *Socialna politika in socialno delo*, str. 10, cit. po: Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 126.

327 Fakulteta za socialno delo je bila je ustanovljena kot šola za socialne delavce (z dveletnim programom) leta 1955. V sedemdesetih letih je bila vključena v Univerzo v Ljubljani kot višja šola. Fakulteta je postala leta 2003.

reorganizacijami, se jezile nad pomanjkanjem stika z delavci, nad vedno več birokracije. Opozorila številnih študentk in študentov, da socialna služba v delovnih organizacijah ni administrativna, temveč strokovna služba, kažejo na prevladujoče razumevanje in odnos do socialnega dela v podjetjih in družbi. Kljub temu je poveden podatek, da je bilo v kranjski Savi leta 1988 zaposlenih 4600 ljudi, v oddelku za socialno varstvo in družbeni standard pa kar 14.³²⁸

Po letu 1990 se je socialno delo usmerilo predvsem v zmanjševanje in blaženje posledic socialne negotovosti, število socialnih delavcev se je zmanjševalo. Ob redefiniranem razumevanju ekonomije in gospodarstva se je poglobila ločnica med ekonomsko in socialno politiko, redefinirala delavska subjektiviteta, preoblikovali so se režimi kadrovanja (v okviru upravljanja človekovih virov) in tehnike discipliniranja.

Izjava, ki jo je v devetdesetih letih ob priložnosti izjavil novodobni politik (a se jo je slišalo v vsakdanu tudi na drugih mestih) – »sociala ven iz podjetij«,³²⁹ je dokončno reducirala razumevanje socialnega dela na vlogo socialnega ventila. Besede niso bile mišljene kot kritika oz. obsodba te službe, temveč kot poziv k drugačnemu obnašanju gospodarskih subjektov v novih tržnih razmerah.³³⁰

Službe socialnega dela v podjetjih danes ni več. Problemov na delovnem mestu, pri usklajevanju dela z družinskim življenjem ali zaradi (življenjskih) socialno ekonomskih okoliščin zaposlenih pa je dejansko vedno več.³³¹ Z redefinirano socialno politiko in politiko zaposlovanja v postsocialističnem tržnem sistemu (predvsem po pristopu v EU) se pozornosti v družbi ne posveča usklajevanju družinskega in delovnega okolja. Sodobna aktivna politika zaposlovanja dejansko pomeni individualizacijo, politiko aktivacije posameznika; za svojo zaposljivost naj bi namreč poskrbel kar posameznik sam, država naj bi mu pri tem zgolj asistirala. Poleg spremenjenih politik zaposlovanja je politika fleksibilizacije trga dela povezana z racionalizacijo stroškov socialne zaščite v EU. Modernizacija sistemov socialne zaščite je utemeljena v uveljavljanju (večje) odgovornosti posameznika. Posameznik naj bi sam poskrbel za svoj socialni položaj, država naj bi dosegla učinkovitost na račun odgovornih in ozaveščenih državljanov ter pogodbenih izvajalcev socialnih storitev. Socialna vprašanja zaposlenih prav tako niso več predmet posebne pozornosti vodstva podjetij, njihovega načrtnega spremljanja in raziskovanja.³³²

328 Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 122.

329 Sama sem na takšno izjavo naletela v pogovoru z zaposleno kadrovsko uslužbenko v tekstilni tovarni pri terenskem delu.

330 Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 3.

331 Na to poleg socioloških študij in študij obolenosti zaradi prestrukturiranja (rast kardiovaskularnih bolezni, depresivnih motenj) kaže tudi povečano število pisem varuhinji za človekove pravice. Vedno več je anonimnih pritožb zaradi detektivskih nadzorov v času bolniške in mobinga na delovnem mestu.

332 Več o tem gl. Vodopivec, Samoodgovornost.

PROBLEMI TEKSTILNIH DELAVK

V obdobju socializma so bili posebne skrbi deležni stanovanjska vprašanja, prehranske diete ter ugotavljanje vzrokov bolezni zaposlenih. Vsa ta področja družbene skrbi so bila izredno pomembna za tekstilno delavstvo. Tekstilne delavke so se poleg že omenjenih neurejenih bivanjskih razmer spopadale predvsem z revmatičnimi obolenji (hrbtenica) in s kroničnimi obolenji dihal, kar pomeni z delovnimi in življenjskimi okoliščinami pogojenimi boleznimi. Ko proizvodna delavka zaradi obolenja ni mogla več delati, so jo v Svilanitu premestili: *»Smo pogledali, kaj ni bilo ustrezno, in smo potem reševali vse probleme v okviru njene delovne sredine, ne da bi šla zdaj delavka na odpad. Če je šivilja dobra, a ni škoda, da gre iz šivalnice ven? Prilagodili smo ji mašino, ji uredili delo, da je dve uri zlagala brisače, dve uri šivala.«*³³³

»Sem poznala vsak primer posamezno, pa četudi je tovarna štela devetsto ljudi, poznala sem njihovo konkretno situacijo v delovnem okolju in doma,« je pokomentirala Marina iz Pletenine.³³⁴ Medosebne odnose je bilo treba reševati sproti, transparentno in z občutkom, so opozorile vse sogovornice. *»Največ problemov je bilo zaradi odnosov na delovnem mestu in v družini. Ljudi je bilo treba usposobiti za drugačno gledanje in za razreševanje,«* je povedala Ivana iz Svilanita. *»Industrija se je spreminjala, širila. Ogromno je bilo prilagoditvenih problemov, ne samo zakonskih, tudi odnosa do otrok. Treba je bilo vključiti obveznosti izven doma, to ljudem povzroča veliko težav, pa bolezni. To je bil velik problem. Ugotoviti je bilo treba, včasih tragične stvari, obupne stanovanjske razmere, velika je bila obremenjenost, nerazumevanje, nerazumevanje, nerazumevanje, hude nevroze. Če je imel nekdo problem v službi, smo šli tudi domov.«*³³⁵

»Jaz kot otrok samohranilke sem videla, da je bila tovarna tista, ki je otroke pomagala gor spraviti,« je pokomentirala nekdanja uslužbenka Predilnice Litija. *»Koliko je fabrika takih izgubljenih otrok vzela pod okrilje in jih tako rešila!«*³³⁶ Takšni skrbi se je poleg štipendiranja in poletnega honorarnega dela otrok zaposlenih pridružila »očetovska skrb« direktorja, ki je otroke osebno poznal (jih vključeval tudi v nogometno reprezentanco ipd.). Opisane odnose med direktorji, delavkami in tovarno lahko razumemo tudi kot socialistični paternalizem, pri čemer je paternalistično ravnanje vodstev podjetij lahko marsikdaj reproduciralo mizogine vzorce, a je vendar hkrati zagotavljalo tudi številne možnosti, ki so sebi lastno življenjsko dinamiko krepile avtonomijo zaposlenih žensk.

³³³ Intervju, Skamen.

³³⁴ Intervju, Oštir.

³³⁵ Intervju, Skamen.

³³⁶ Intervju, Kralj.

Razpetost med delom in domom je sestavni del zgodbe o industrijski modernizaciji ženske matere kot tudi njene socialistične različice. Jane Schneider³³⁷ je dileme in dvomnja deklet ob zgodnji industrializaciji moderne Evrope povezala z zgodbo o Špircparklju. V zgodbi mora v stolp zaprta mlinarjeva hči iz slame splesti zlato nit. Za pomoč zaprosi Špircparklja, ta pa v zameno zahteva njenega prvorojenca. Zgodba predstavlja dilemo odločitve: v zameno za boljšo prihodnost in bogastvo so dekleta žrtvovala otroke. Zgodbe o tekstilnih delavkah, ki so zapuščale svoje otroke, ko so odhajale na delo, so dobro znane tudi v Sloveniji. Po pripovedovanju nekaterih sogovornikov naj bi iz stanovanj tekstilnih delavk slišali jokati otroke.³³⁸ Ne glede na resničnost takšnih zgodb je iz vsakdanjega časopisja v socializmu in pogovorov očitno, da so tekstilne delavke (in druge zaposlene matere) ob odhodu na delo spremljali občutki krivde.

Kadrovska uslužbenka v Predilnici Litija Lea Rappl se je pri delu neprestano srečevala s problemi proizvodnih delavk. Leta 1967 se je zato, »zaradi potrebe«, kot je poudarila v intervjuju, odločila izdelati nalogo, kjer je probleme analizirala in pokazala na potrebo po socialni delavki v podjetju.³³⁹ Takrat je bilo v Predilnici zaposlenih 874 ljudi, od tega je bilo 632 žensk. 53 %³⁴⁰ žensk je imelo otroke, njihova povprečna starost je bila 34,8 leta. Lea se je v analizi osredotočila na matere, zaposlene v proizvodnji. Anketirala je 192 mater s 353 otroki. Ugotovila je, da so otroke najpogosteje varovali stari starši (v 54 primerih). Varstvo v otroškem vrtcu je imelo le 14 mater. V 47 primerih otroci niso bili varovani, 17 jih ni niti živelo – zaradi neprimerne stanovanja ali pomanjkanja varstva – skupaj z materjo.³⁴¹ V Litiji je bil v tistem času en vrtec, kjer je bilo nekaj več kot sto otrok. Vrtec v popoldanskem in nočnem času ni imel organiziranega varstva, delavke pa so delale v treh izmenah, tudi ponoči.³⁴² Cilj njene naloge je bil pokazati, da kadrovska služba petih ljudi ne zmore reševati raznolike problematike 900 zaposlenih in da bi morali zaposliti socialnega delavca, ki bi poleg pomoči pri reševanju stanovanjske problematike in otroškega varstva ponudil pomoč samskim materam, jim pomagal pri konkretnih težavah z otroki in pri reševanju njihove zdravstvene problematike (38 % mater je odgovorilo, da ima probleme z obolenji), da bi skupaj z zdravnikom iskal primerne rešitve za delo in posledično preoblikoval delovna mesta.

337 Schneider, *Rumpelstiltskin's Bargain*, str. 7, 8, cit. po: Collins, *Threads*, str. Xi.

338 Ob tem se sklicujem na terensko gradivo, ki sem ga zbirala v času doktorskega študija med letoma 2002 in 2005.

339 Intervju, Rappl; Rappl, *Problematika*.

340 Intervjuvala je matere, proizvodne delavke, ki so delale v nočni izmeni.

341 V ostalih primerih so otroke čuvali tuji ljudje, gospodinska pomočnica ipd.

342 Vse intervjuvane so poleg dela v tovarni opravljale tudi gospodinska dela. 176 jih je delalo tudi na kmetiji. 110 delavk je počitnikovalo v letovišču tovarne, 67 delavk pa jih je ostalo doma, 61 od slednjih je za vzrok navedlo pomanjkanje finančnih sredstev. – Rappl, *Problematika*.

Lea je bila mati dveh otrok. Sama je razmišljala, da bi zaposlitev v Predilnici pustila, saj ji je bilo težko usklajevati družino, dom in delo v tovarni,³⁴³ a so jo sodelavke prepričale, naj tega (zaradi pokojnine) ne stori. Mož jo je podpiral, ji stal ob strani, privoščila si je gospodinjsko pomočnico. Verjetno je tudi njena lastna izkušnja vplivala na izbor teme naloge. V predilnici so na podlagi njene naloge zaposlili socialno delavko.

Analize kažejo, da Predilnica Litija ni bila osamljen primer. Varstvo otrok je bil ogromen problem, ki so ga najpogosteje reševali z »babica servisom«, s »sihtanjem« (menjaje mož in žena), s širšo družino ali tako, da so otroci živeli pri starih starših ali pri kakem drugem sorodniku. Redkeje so varovanje otrok poskušali urediti s pomočjo sosed oz. tujih oseb. Problem je bil toliko bolj pereč, saj so se pri širitvi industrije in odpiranju podružnic (manjših tovarniških obratov) na podeželju zaposlovala predvsem mlada dekleta.

Slika iz rudarskega Zagorja sredi šestdesetih let je pokazala, kako se je načrtno vzpostavljala gospodarska infrastruktura, ki naj bi zaposlovala ženske.³⁴⁴ V rudarski regiji namreč tradicionalno ni bilo zaposlenih veliko žensk. Z odpiranjem šivalnice Lisca in tovarne elektroporcelana pa so se ženske (poleg v servisnem sektorju) začele zaposlovati v industriji. Ob tem pa so se pojavljali novi problemi, in to ne zgolj zaradi pomanjkanja vrtcev. *»Premajhna skrb za ženske se kaže v izredno pomanjkljivi evidenci med zaposlenimi ženskami, materami in njihovimi otroci v občini in delovnimi organizacijami,«* je opozoril študent socialnega dela Rudi Prašnikar v magistrski nalogi leta 1966.³⁴⁵ *»Podjetja nimajo analiz o pojavih med zaposlenimi in o njihovih problemih. Ker ne poznajo osebnih problemov, tudi ne skrbijo za posamezne kategorije zaposlenih.«*³⁴⁶ Med problemi je navedel neorganizirano prehrano in manko servisnih služb (ki bi pomagale zaposlenim materam), zato naj bi nekatere matere zapustile delo po rojstvu prvega otroka. Izjema naj bi bila konfekcijska tovarna Lisca, *»kjer imajo dobro skrb za ženske.«* Prašnikar je spraševal, kakšne so sploh bile možnosti zaposlovanja žensk. Problem je bil, kot je izpostavil, da se z vprašanjem ni nihče sistematično ukvarjal; *»nimamo pregleda, kako živijo zaposlene matere, kako skrbе za svoje otroke, nihče ne skrbi za matere samohranilke in za njihove otroke.«*³⁴⁷ Prašnikar je poudaril

343 Ob tem naj spomnim, da gre za čas, ko je le postopoma prihajalo do tehnološke modernizacije gospodinjstva, in četudi je do te prišlo, so ostala določena pričakovanja vezana na spol pri delitvi dela doma. – Vodopivec, Sem delavka, mati in gospodinja, str. 76, 77.

344 Tri četrtnine vseh zaposlenih žensk je zaposlila konfekcija (skoraj izključno ženske), pletilsko podjetje, tovarna elektroporcelana, TEV Varnost (Prašnikar, *Problematika zaposlovanja žensk*, str. 19). Od vseh zaposlenih je bilo 35,8 % žensk, v gospodarstvu 32 %.

345 Prašnikar, *Problematika zaposlovanja žensk*, str. 51.

346 Prav tam, str. 52.

347 Prav tam, str. 28.

pomen sistematičnega spremljanja zaposlovanja žensk, poznavanje socialnih in drugih problemov za načrtovanje bodočega gospodarskega razvoja.³⁴⁸

Paradigma delavke matere je bila sestavni del socialistične ideologije in vsakdanjega življenja. Moška »pomoč« je v redkih primerih spreminjala odnose med spoloma v domačem okolju, spremembe so bile bolj povezane z menjavo generacij. Mizogini vzorci so bili tudi v idealih dobre matere in gospodinje, ki so ga ponotranjile in širile ženske.³⁴⁹ Ne glede na to pa zaposlitev v tovarni ženskam ni prinesla le ekonomske samostojnosti, povečevala je njihovo samozavest; ženske se z zaposlovanjem niso začele le materialno, temveč tudi socialno emancipirati. V tovarnah so se zaposlene spoznavale z drugačnim načinom življenja, si pridobivale izkušnje in druga znanja. Zaposlitev v tovarnah je spreminjala družbeni položaj žensk, njihove vloge v lokalnem prostoru, v družinskem življenju in hkrati razmerja med različnimi generacijami žensk.

ŽENSKA INDUSTRIJA, FEMINIZIRANO DELO

Reprezentacije tekstilne industrije se navezujejo na širšo industrijsko krajino (ki ima seveda v socialistični modernizaciji zelo drugačno vlogo kot v post-socialistični različici), a so vendar hkrati tesno prepletene s spolnimi ideologijami in predstavami. Tekstilna industrija je kot lahka oz. ženska industrija (tako v socialistični kot postsocialistični dobi) postavljena v nasprotje z moško oz. težko industrijo. V kontekstu tehnološke paradigme, ki utemeljuje sodobno ekonomsko paradigmo razvoja in modernizacije, tekstilna industrija ne kotira visoko (saj naj bi šlo za delovno intenzivno panogo, kjer dela priučena in ne visoko kvalificirana delovna sila). Takšne opredelitve niso nevtralne, temveč vsebujejo niz družbenih predstav in neposredno kreirajo (politično ekonomski) razvoj te industrijske panoge.

V okviru socialistične modernizacije se je zaposlovanje žensk utemeljevalo prav z delom v tekstilni industriji. O tem, kako močno je socialistična modernizacija, tako z ideologijo, z družbenimi institucijami, z vsakdanjimi formalnimi in neformalnimi oblikami, zaznamovala vlogo, položaj in izkušnje tekstilnih delavk v družbi, sem pisala že drugod. Naj pa na tem mestu vendar poudarim, da je bilo v tekstilnih tovarnah po drugi svetovni vojni zaposlenih okoli 80 % žensk.³⁵⁰ Tekstilna industrija je postala močna feminizirana veja industrije. Delav-

348 V vrtcu v Zagorju je bilo takrat 173 otrok. Razlog za majhno število naj bi bil v slabi organizaciji vrta: »Čas zaposlovanja zavodov se ne ujema s časom zaposlenih mater, urejeni prostori so zelo skromni, oprema je slaba, nimajo jedilnic in prostorov za pripravo hrane, ogrevanje je neenakomerno, otroci so pogosto prehlajeni.« (Prav tam).

349 Vodopivec, Sem delavka, mati in gospodinja, str. 77.

350 V tekstilni industriji je bilo v medvojni Jugoslaviji 60 % žensk, največ v Sloveniji (68 %) in na

ke in delavci so bili v tekstilnih tovarnah plačani manj kot delavci v drugih vejah industrije,³⁵¹ med plačami v različnih tekstilnih tovarnah in delovnimi mesti v tovarnah pa so bile nemajhne razlike. Ženske so bile zaposlene predvsem v proizvodnji, administraciji in kadrovskih službah, redko pa na vodilnih položajih ali v tehničnih službah.

Poleg delitve dela je spol prinašal in prinaša tudi druge attribute, ki so določali in določajo vrednost dela. Kot osrednja tema se v retoriki o tekstilni industriji neprestano pojavlja »ženska narava,« ki je predstavljena kot neproblematična povezava med žensko fiziologijo in njeno družbeno vlogo. Delo tekstilne delavke je naturalizirano, povezano je z njenimi naravnimi lastnostmi spretnih prstov, z njeno potrpežljivostjo, vztrajnostjo in trpežnostjo.³⁵² »V vsakem primeru so ženske bolj spretnе, to je sigurno, drugič so bolj delovne, to je pač tako narejeno, in mislim, da je narava zaenkrat tako narejena, da so ženske bolj pridne,« je leta 2004 komentiral vodja oddelka Predilnice Litija. Sklicevanje na esencijalizacijo ženske spretnosti je bilo prisotno v razlagah vseh, s katerimi sem se pogovarjala v času svoje raziskave (med letoma 2002 in 2005). T. i. ženske spretnosti so se kazale in se še kažejo kot naravne zato na delovnem trgu niso kotirale visoko niti po socialističnem industrijskem scenariju niti po sodobni t. i. postindustrijski paradigmi.

Naravna in samoumevna se kaže tudi delitev dela znotraj tekstilne tovarne: fizično težko delo in delo z moderno tehnologijo naj bi opravljali moški. Zgodovinski pregled v razmerja med tehnologijo in spoloma ne kaže, da bi ženskam pripisovali razumevanje tehnološko izpopolnjenih in zahtevnejših strojev. Ženske so pač pritiskale na gumbе, moški pa so znali stroje ponovno zagnati, s čimer so obdržali nadzor nad stroji, nad delom in posredno tudi nad delavkami.³⁵³ To je do neke mere točno: če se je stroj v proizvodnji pokvaril, je morala delavka, da ga je pognala, počakati na strokovnjaka oz. na nadrejenega, da je to odredil. Dlje ko je čakala, manjšo normo je dosegla. A vendar vpogled v mikrookolje vsakdanjega življenja v proizvodnji hale tovarne pokaže, da so delavke starejše stroje marsikdaj zagnale same. Prav tako so njihove spretnosti marsikje cenili vzdrževalci in mojstri v proizvodnji. Le ti so jih večkrat vprašali tudi za nasvet.³⁵⁴ Spretnost tekstilne delavke, njena hitrost, iznajdljivost, pozna-

Hrvaškem. Poleg tobačne industrije je bilo v tej panogi največ žensk. – Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 188.

351 Konec sedemdesetih let so bili osebni dohodki v tekstilni industriji najnižji od vseh industrijskih panog, 13 % so zaostajali za povprečjem v industriji. Dejansko so bili še nižji, saj je bil v povprečje zajet tudi del izplačil za nočno delo. – Debevc, *Slovensko tekstilstvo*, str. 108.

352 Intervju, vodja oddelka Predilnice.

353 Simonton, *A history of European women's work*, str. 265.

354 Priučeno znanje je v proizvodnji tekstilne tovarne obdržalo določeno moč kljub vstopu drugih kvalifikacij in znanj, s tem tudi izkušnje in telesno znanje. Takšno situacijo sem zaznavala tudi v času postsocialističnega preoblikovanja pri terenskem delu v še delujoči Predilnici Litija leta 2005.

vanje stroja so utemeljevali njen pomen v tovarni. Izkušnje so se torej oblikovale v konkretnih odnosih in situacijah ter so se navezovala na različne vrednostne predstave, ne zgolj v širši družbi, temveč tudi v lokalni skupnosti in proizvodnji tovarne.

Kot sem že zapisala, je bilo v času socialistične modernizacije socialno delo v gospodarstvu opredeljeno v institucionalizaciji (in s tem v pomenu) družbene skrbi za zaposlene. A tudi službo socialnega dela v socialistični preteklosti so sooblikovale ideologije o spolu. Poleg tekstilne industrije je bilo in ostaja feminizirano socialno delo. Socialno delo se na trgu dela tudi podobno vrednoti; povezuje se s konceptom skrbi in nege, je naturalizirano, pogosto se ga razume in razlaga kot sestavni del ženske narave. Po mnenju upokojene profesorice Rapoša so bile ženske pogostejše uporabnice socialnega dela v podjetjih in tudi socialne delavke so bile v večini ženske, kar je prispevalo »*k slabšemu statusu oz. vrednotenju socialnega dela v delovnem okolju*«. ³⁵⁵ Pri tem gre za vidik vrednotenja socialnega dela v širši družbi. Kot sem izpostavila že pri vrednotenju dela tekstilnih delavk, pa je dobro pogledati na več vidikov, ne zgolj v pomenske pripise širše družbe.

Drug vidik zajame vpogled v mikroprostor. Vprašanje namreč je, kaj je pomenilo dejstvo, da je bila socialna delavka ženska v ženskem kolektivu tekstilne industrije. Marina iz Pletenine je bila prepričana, da ji je »*v ženskem kolektivu pomagalo, da je ženska; drugače ne bi bilo takih uvidov*«. ³⁵⁶ Ženske so se ženski lažje odprle, zaupale, druga drugo naj bi bolje razumele prav zato, ker so bile ženske. Prepoznale so se v svoji družbeni pozicioniranosti kot ženske ³⁵⁷. Svoje identitete so konstruirale oz. vzpostavljale prav v interakciji, v odnosu zaupnosti, intimne, v skupnem socialnem prostoru, ki ga gre razumeti kot socialni, simbolni in kulturni kapital.

Ivana iz Sivilanita Kamen je dodala: »*Smo se kar dobro ob bok postavile moškim. Tudi z organizirano rekreacijo po delovnem času so se ženske dvigale, pa združevale in tako enakopravno parirale moškim. Ker moški so bili vsi v nekaj vključeni, vsaj ta glavni. V Sivilanitu smo imele še sekcijo, Ženske na kolo, moški za štedilnik. Pa smo šle po svetu*«. ³⁵⁸ Navedenega seveda ne kaže razumeti zgolj kot povečano žensko družabnost, temveč tudi kot odpiranje prostora z emancipatornim potencialom, z možnostjo mobiliziranja žensk. Gre za pomembnega oblikovalca sebstva in identitete posameznice, ki se oblikuje v skupnem prostoru in v medsebojnih vezeh ter ima lahko motivacijsko moč (lahko deluje kot podpora, spodbuda ali pa konkretno v dejanju) tudi v drugih okoljih in odnosih.

355 Intervju, Rapoša Tajnšek.

356 Intervju, Oštir.

357 Pri tem ne mislim, da niso prepoznavale socialnih razlik. Vendar pa trdim, da je imelo prav oblikovanje skupnega ženskega prostora pomen.

358 Intervju, Skamen.

ZA ZAKLJUČEK

Namen tega članka ni celoviteje orisati zgodovino socialnega dela v socialističnih tovarnah na Slovenskem. Toda gradivo o delu izbranih socialnih delavk v tovarnah v času, ko se je ta služba vzpostavljala, opozarja na več še danes pomembnih vprašanj: prvič, osvetljuje gledanje na gospodarstvo in socialno politiko v socializmu (vsaj v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja), na tedanje razumevanje gospodarskega in družbenega razvoja ter pomena, ki so ga pripisovali varnosti in pripadnosti. Nikakor ne trdim, da so razvojne gospodarske in družbene naloge povsod razumeli enako in na opisan način. Nedvomno je bilo tudi v obdobju socializma veliko anomalij, pomanjkanja posluha za socialno problematiko delavcev in delavk in celo nasprotovanj aktivnejši socialni politiki v podjetjih. Toda kot kažejo pogovori s socialnimi delavkami, arhivsko gradivo tekstilne tovarne Pletenina in seminarske naloge študentk in študentov, so bila kljub številnim oviram in problemom socialna vprašanja zaposlenih v industriji deležna tudi sistematične pozornosti in preučevanja. Pri tem še posebej izpostavljam pozornost, ki so jo v obravnavanih podjetjih – pa tudi širše – posvečali delovnim in družinskim razmeram. Kot je opozoril že omenjeni magistrski študent Prašnikar, v ospredju razprav niso bila zgolj vprašanja družbene infrastrukture (vrtcev in drugih družbenih servisov), temveč tudi prepoznanje problemov in poskusi njihovega sistematičnega reševanja. To poudarjam predvsem zaradi sodobnih procesov intenzivne individualizacije družbe in odrivanja perečih socialnih tem pod krinko navidezne depolitizacije nekaterih prostorov in privatizacije drugih.

Vprašanje je relevantno tudi v metodološkem smislu, saj nas opominja, da gre na vlogo žensk, njihovega dela in vloge v gospodarstvu gledati širše. Kot so opozarjale številne feministične teoretičarke, raziskovalkam in raziskovalcem vpogled v zgodovinske in kulturne specifične ne prinaša le empirično gradivo, temveč naččenja tudi metodološka vprašanja. Drugi aspekt je torej prav ta, kako nam (zgodovinsko antropološki) vpogled v službo socialnega dela v tekstilnih tovarnah (ali v tovarnah na splošno) v socializmu pomaga pri preučevanju izkušenj in vloge žensk v gospodarstvu (kot tudi v kritiki sodobnih družbenih pogledov na problematiko). Kako nam specifično zgodovinsko razumevanje gospodarstva, pozornost, ki so jo v preteklosti posvečali vprašanju usklajevanja družinskega in delovnega okolja, odpira analitično perspektivo? Če sem še bolj konkretna, kako preučevati žensko na trgu dela, če ne razumemo njene vloge, izkušenj izven njene zaposlitve? Kako dejansko razumeti gospodarstvo, če ne pogledamo izven (sodobnih) ekonomskih kategorij?

Na pomen ženskega neplačanega dela pri preučevanju plačanega dela so opozarjale številne feministične raziskovalke. Izpostavile so pomen nevidnega

dela – dela, ki ostaja izven ekonomskih kategorij ter razlag tržnih odnosov. Poleg feminističnih teoretičark so v tej smeri vedno glasnejše tudi kritike ekonomske antropologije: problematična je dihotomija plačanega in neplačanega dela; dela, ki je statusno priznано, in tistega, ki ni. To ni le domače delo, ampak tudi druge neformalne oblike kot tudi širše razumevanje ekonomskih praks, ne zgolj po ekonomsko priznanih kategorijah in konceptih. Takšna opozorila poudarjajo, da pri analitičnem raziskovanju ne gledamo zgolj v produkcijo, temveč v družbeno reprodukcijo, v moralno ekonomijo, v mrežo odnosov, neformalnih transakcij, recipročnosti, zaupanja, skrbstvenih praks. Ekonomski antropologi izpostavljajo družbena razmerja, na katerih temeljijo procesi produkcije, izmenjave, distribucije in potrošnje, kulturna razumevanja teh procesov, družbene odnose in hierarhije, ki procese vzpostavljajo oz. jih omogočajo. Pristopi poskušajo preseči sodobno ekonomizacijo družbe, odpirati vpogled v drugačno razumevanje ekonomskih procesov, kot jih predstavlja logika ekonomije, osredotočajo se na primerjavo različnih modelov, tudi vsakdanjih praks navadnih ljudi.

Sodobne kritike kličejo k razumevanju gospodarstva, ki bi bilo širše od preračunavanja, financ, profita, kot sestavnega dela širšega človeškega obstoja in delovanja. Sklicujejo se na širši pogled od zgolj konkretne namenskosti dejanja (ki naj bi temeljil na dobičku in koristi), na raznolike definicije vrednosti, na odnose zaupanja in skrbi, na ekonomijo afekta, mreže recipročnosti, oprijemljive in neoprijemljive vire, materialne in čustvene transferje, ki jih podpirajo moralne dolžnosti.³⁵⁹

Zato tudi sama pozivam, da o ženskah v gospodarstvu razmišljamo širše, izven ekonomsko zastavljenih kategorij, ideoloških politizacij (realnega in nerealnega sektorja),³⁶⁰ da ob sodobni ekonomizaciji družbe ter znanosti tudi v preučevanje ne vpeljujemo podjetniških in menedžerskih diskurzov ter konceptov. Če vprašanja navežem na temo, o kateri govorim v prispevku; torej ne gre le za preučevanje delovnih prostorov in tovarniških režimov, temveč tudi različnih oblik državne distribucije, organiziranega socialnega varstva, razumevanja le-tega predvsem v odnosu do reform socialne politike ter družbeno ekonomskih preoblikovanj. Na to metodološko vprašanje nas opominja prav vpogled v socialno službo v podjetjih v socializmu, ki kaže na specifična razumevanja in posledično tudi organiziranja življenja delavke ter delavca, na razumevanje gospodarstva v družbeni vpetosti in

359 Tem vprašanjem je namenjen izvod devete številke revije *Current Anthropology*, pregled kritike pa sta v uvodu zapisala Susana Narotzky in Niko Besnier (*Crisis, Value, and Hope*).

360 V zadnjem času so javni uslužbenci postali tarče intenzivne ideološke ofenzive, ki javni sektor diskreditira kot neproduktiven, neučinkovit in parazitski, ljudi, ki delajo na tem področju, pa kot lene in odvečne (Krašovec, *Razredni boj po novi ekonomiji*, str. 63). Nekatera znanja in dela se v sodobnem času kažejo kot nepotrebna, tudi v akademskem svetu je gospodarski faktor (sodelovanja s podjetniškim sektorjem) postal eden močnejših faktorjev pri ocenjevanju strokovnega (uspešnega) delovanja posameznice oz. posameznika.

v povezavi s socialnimi interesi, na institucionalizacijo družbene skrbi, katere del je tudi sistematično spremljanje oz. preučevanje problemov.

Pri preučevanju spola in dela ne gre zgolj za vprašanje prisotnosti žensk na trgu dela, tudi ne le za vprašanje organizacije dela po spolu. Pomembno je tudi vprašanje, kako je delo, ki ga ženska opravlja, vrednoteno v družbi. Feminizacija določenih sektorjev dela se kaže kot samoumevna in naravna. Žensko delo, kot na primer spretni prsti tekstilne delavke in družbena skrb socialne delavke, se kažejo kot njune naravne značilnosti, gre za dejavnosti, ki naj bi zajele njuno »naravno« delo oz. osebno karakteristiko. Pri obeh sektorjih torej prihaja do družbene naturalizacije, kar vpliva na specifična vrednotenja na trgu dela in v družbi. A vendar je treba pri tem pogledati tudi v mikroprostore in odkrivati konkretne spretnosti, znanja, akcije, socialne mreže, odnose zaupanja, v načine, kako oblikujejo socialni prostor in ga polnijo z možnostjo delovanja.

Ideologije o spolu strukturirajo delovna mesta, na delovnem mestu se spol rekreira. Delo organizira družbene odnose in vezi, na delu se krepijo predstave in pričakovanja o spolu. A hkrati se v delovnih prostorih in z izkušnjami dela vzpostavljajo identitete posameznic, krepijo samozavest, avtonomija, občutja pripadnosti, povezanosti, prepoznanja, ženske se združujejo, povezujejo tudi v subverzivnih akcijah, v osebnih realizacijah, v medsebojni pomoči, vzpostavljajo vezi in odnose s svojo življenjsko energijo.

Naj se na koncu vrnem k sogovornicam. »*Socialno delo je bilo v tekstilni tovarni pomembno tudi zaradi spodbude, stimulacije, podpore ženska ženski,*« je izpostavila Ivana iz Svilanita. In zaključila: »*Na glas smo začeli* (o nekaterih stvareh) *govoriti.*«³⁶¹ Kot sem že zapisala, je to zajelo procese družbenega vključevanja in prepoznanja, ki pa niso učinkovali zgolj na kognitivni, temveč tudi na telesni, čustveni in čutni ravni.

Izkušnje dela različnih žensk kažejo na prepad in pogajanja med pričakovanim, želenim, na eni strani ter realnimi možnostmi na drugi, hkrati pa tudi na številna protislovja in dvoumja, na kompleksen preplet različnih ravni in diskurzov, ki segajo tudi izven meja namenov ljudi in racionalnega, kar vse je del vsakdanjega življenja.

361 Intervju, Skamen.

Petra Svoljšak

ŽENSKE V GOSPODARSTVU 1. SVETOVNE VOJNE

» **V**ojna je strašansko raznovrsten podvig, delujoč v mnogih kontekstih z različnimi nameni, pravili in pomeni. Spolne norme izven vojne kažejo na podobno raznovrstnost. Vprašanje pa je, /.../, zakaj ta raznolikost izgine, ko se vojna poveže s spolom. Ta povezava je bolj trdna, preko kultur in skozi čas, kot so spolne vloge zunaj vojne ali oblike in pogostnost same vojne. Na kratko bi odgovorili, da ubijanje v vojni ni nekaj naravnega obema spoloma, toda potencial za vojne je univerzalen v človeških družbah. V pomoč premagovanju vojakove neodločnosti za bojevanje so kulture oblikovale spolne vloge, ki naj bi uskladile »moškost« s trdnostjo bojevanja. Skozi kulture in čas sta izbira moških kot potencialnih bojevnikov (in žensk kot ženskih vojnih podpornih vlog) pomagali oblikovati vojni sistem,«³⁶² je v uvodu h knjigi o vojni in spolu zapisal J. Goldstein, predstavlja pa tudi pravšnje izhodišče za predstavitev vloge žensk v gospodarstvu 1. svetovne vojne.

Ena od temeljnih razprav zgodovinopisja stoletja dveh svetovnih vojn, ki pa ji tudi 21. stoletje še ni dalo odgovora, je bila razprava o vplivu vojne na družbene

362 Goldstein, *War and Gender*, str. 9.

spremembe, še posebno o vplivu vojne na ženske. Kot je poudaril A. Marwick, vojna ni edini kakor tudi ne najpomembnejši instrument sprememb,³⁶³ obenem pa je izrazil trdno prepričanje, da »karkoli bi se ali se ne bi zgodilo, če bi ne bilo vojne, je prav vojna lahko pripravila zgoščene izkušnje, ki so dale ženskam tako novo samozaupanje in pokazale na absurdnost številnih predsodkov glede njihovih sposobnosti«. Tako sta se oblikovali dve ločeni in nasprotujoči si mnenji; na eni strani prepričanje, da je vojna odločilna prelomnica in inkubator (družbenih) sprememb, na drugi strani pa poudarjanje kontinuitete v procesih, ki jih je vojna zgolj prekinila ali jim spremenila tok. Kot poudarja D. Simonton, so se meje med zagovorniki obeh polov, vsaj v zgodovinskih obravnavah razmerja med vojno in družbenimi spremembami, deloma zabrisale in vsebujejo tako elemente kontinuitete kot hipne spremembe.³⁶⁴ Povzeto po A. Marwicku se socialne spremembe nanašajo na spremembe v socialni geografiji (populacija, urbanizacija, distribucija industrije), v ekonomiji in tehnologiji, v socialni strukturi, v socialni koheziji, še posebno glede na manjšine, v socialni politiki, v gmotnih razmerah, v običajih in vzorcih obnašanja, v umetniških in intelektualnih idejah in praksah ter v popularni kulturi, v družinskih razmerjih in ženskih vlogah ter v socialnih in političnih vrednotah, institucijah in idejah.³⁶⁵ Prepletenost dolgotrajnih procesov in enkratnih dogodkov ali posledic je zato primerna formula za razumevanje dinamike socialnih sprememb, pri čemer se pojavlja še en nezanemarljiv dejavnik, to je »*timing*« udejanjanja sprememb, na katerega ima vojna pomemben vpliv. Naslednje pomembno vprašanje glede razmerja med vojno in socialnimi spremembami je, zakaj (totalna) vojna prinaša spremembe oziroma katere so tiste dimenzije vojne, ki morejo spremembe pospešiti, povzročiti ali jih upočasniti. Najbolj neposredna je uničevalna/razdiralna dimenzija vojne, ki se neposredno nanaša na regresijo kot spremembo v še sprejemljivem pomenu besede, pri čemer pa ne velja zanemariti dejstva, da uničenje sproži tudi samodejen impulz po obnovi in s tem (največkrat) k spremembi na bolje. Prelomnost vojne se lahko pokaže tudi v spremembi vzorcev obnašanja ali v »usmerjanju« ljudi v nove situacije, ki jih mirnodobni čas ni poznal. Druga je dimenzija preizkusa, brez vrednostnih sodb, kar pomeni, da se morajo institucije države v vojni prilagajati novim razmeram, da lahko država preživi. Ta dimenzija vojne razkriva tudi vezi med državo in njenimi državljani ter zmožnost prve, da vzpostavi orodja, s katerimi bo omogočila preživetje, lahko pa seveda vzpostavi sisteme, ki državljanom ne olajšajo vojnih bremen in vodijo v represivne ukrepe ali celo diktaturo. Tretjo razsežnost vojne predstavlja participacija, ki zelo

363 Marwick, *Total War*, str. XIII.

364 Prav tam.

365 Prav tam, str. XIV.

neposredno odseva tudi totalnost vojne, ker ta zahteva udeležbo in prispevek tako fronte kot zaledja, tako privilegiranih in še bolj nepriviligiranih skupin državljanov, med katere štejejo delavstvo, ženske, manjšine. V tem elementu vojne so zaznavni tudi njeni morebitni pozitivni učinki, saj je vojna postala gibalo nove (samo)zavesti, povezane tudi z (ženskim) delom v vojni. Zadnja je psihološka razsežnost vojne, ki se je odrazila psihološkem preizkušanju človekovih meja, v lojalnosti na različnih ravneh in skupin ter v prepričanju, da je skupni napor usmerjen v doseganje skupnega cilja. V razčlenjevanju (morebitnih) z vojno spodbujenih sprememb vojne ne smemo razumeti kot dogajanja, ki se je odvijalo »tam zunaj« in je imelo določen vpliv le v določenem obdobju, temveč kot proces, prav tako pa je treba upoštevati dejstvo, da družba v vojni doživlja procese in pojave, ki jih v mirnodobni družbi ni zaznati, ker vojni procesi povzročijo posredne in neposredne mehanizme sprememb, ki so redko povsem nove, a je bil njihov razvoj pospešen, popačen ali celo upočasnen. Osrednja os odnosa med vojno in spremembo se torej vrti okoli dejstva, da kar se zgodi v »družbi v vojni«, se praviloma ne zgodi v mirnodobni družbi. Prav tako pa velja, da ni gotovosti, koliko ali sploh se bodo po vzpostavitvi mirnodobne družbe preoblikovanja, spremembe ohranile in zadržale absoluten povratak v predvojni čas.

Področje dela, zaposlenosti, je doživljalo pomembne spremembe. Od 80. let 19. stoletja dalje je število žensk v formalni ekonomiji naraščalo, obenem pa ne kaže zanemariti dejstev, da je pojem dela večplasten (zaposlitev, delo ipd.), da statistične obdelave niso zajemale neformalne ekonomije (gospodinjske pomočnice, nezavarovane delavke) ter je bilo žensko delo bolj vidno v t. i. politični ekonomiji³⁶⁶ in da je bil to čas, ko so se v strukturi dela zgodile velike spremembe. Te so se kazale v postopnem umikanju gospodinjskega dela, mehanizacija tekstilne proizvodnje je vplivala na upadanje šiviljske in krojaške dejavnosti, povečevalo se je neplačano delo v kmetijstvu. Znatna je bila udeležba žensk v družinskih podjetjih in trgovinah, predvsem v Veliki Britaniji in Franciji – v slednji je nastajanje trgovskih hiš dodatno vplivalo na žensko zaposljivost in zaposlenost ter ponujalo nove možnosti za odmik od dela v gospodinjstvu.³⁶⁷

Pri vprašanju ženskih vlog v vojni se je med 1. svetovno vojno in po njej med sodobniki utrdilo mnenje, da je tedaj za ženske napočila nova doba. Prav vojna je tudi čas, ko so se vloge med spoloma razdelile po morda najbolj »naravni« poti, ko so moški odšli na bojno fronto, ženske pa so ostale v zaledju in ustvarile t. i. »domačo« fronto (*homefront*). Prva svetovna vojna je vplivala tudi na vojaški termin *fronte* ter pomembno vplivala na spoznanje o vlogah in prispevku civilistov, posebno žensk, k »delovanju« vojne.

366 Simonton, *A History of European Women's work*, str. 181.

367 Prav tam, str. 183.

Britanski minister za municije je leta 1916 izjavil, da so ženske na delovnih mestih, ki so jih prej zasedali samo moški in so jim pred vojno izključno pripadala, dokazale, da ta dela zmorejo in jih lahko opravljajo. Predvsem pa je poudaril, da noben moški ne bi mogel več zanikati ženskam državljanskih pravic, ki so si jih zaslužile s svojim medvojnimi delom. Leta 1923 je francoski sociolog Celestin Bouglé zatrdil, da je med vojno v trenutku za ženske padlo tisoče ovir.³⁶⁸ Zagotovo sta imela prav oba in je bila 1. svetovna vojna s povojno dodelitvijo volilne pravice v nekaterih državah in s socialnimi pomočmi znanilka pomembnih sprememb v položaju žensk. Obenem pa se je zgodovinarjem vendarle postavilo dvojno vprašanje: ali se je položaj žensk po 1. svetovni vojni izboljšal in rezultiral v »emancipaciji« in zakaj ne, saj se je kmalu pokazalo, da je odgovor na prvo vprašanje negativen in da se nove vojne zaposlitve in ponekod volilna pravica še niso prevedle v realno socialno, politično in gospodarsko moč oziroma enakopravnost. Primerjava med koncema obeh svetovnih vojn je tudi pokazala, da so večje spremembe v ženskih vlogah nastale po 1945, saj je bilo leta 1918 treba opraviti še s »konsenzom« 19. stoletja o mestu žensk v družbi.

V preučevanju vlog žensk med vojno je pomembno tudi dejstvo, da so k participaciji žensk v vojni pozivali državni in militaristični krogi, katerih diskurz je temeljil na utrjevanju patriarhalnih vrednot v razmerjih med spoloma in so ženske spodbujali k pomoči, a le za *določen čas in* dokler jih *potrebuje domovina*. Prigovarjali so jim, naj se obnašajo kot moški in v vlogah, ki ženskam niso bile povsem naravne.³⁶⁹ Tako je na primer že konec julija 1914 po avstro-ogrski delni mobilizaciji v dunajskem tisku krožil poziv »*Avstrijskim ženskam*« in jih pozival k *izpolnjevanju službe v vojnem času*, obenem pa jih je opozoril, da morajo ženske v času, ko je država v stiski, zatreti medsebojne razlike in delovati solidarno. Glavno geslo je zato bilo, da bodo ženska enotnost, ženska energija in žensko delo ključni za preživetje Avstrije. Geslo, ki je vključevalo dolžnost, službo, žrtvovanje in notranjo povezanost, je predvidevalo, da naj bi v služnosti »*Avstrijske ženske*« vse razlike, socialne, etnične, verske, izginile.³⁷⁰ Apel ženskam v monarhiji jih je postavil v medsebojni odnos in v odnos do države (državljanstvo) ter odražal razumevanje vloge ženske v tedanji monarhiji, predvsem v političnem življenju in v procesu pridobivanja državljanskih pravic, slednjih v razponu od »*nominalnih* (stalno bivališče) do *participatornih* (politične pravice)«. ³⁷¹ Kot ugotavlja M. Healy, pa se že v izrazu »*Avstrijske ženske*« skriva vprašanje, kaj je v letu začetka 1. svetovne vojne pomenilo biti Avstrijec/Avstrijka, kakšne so bile tedanje identitete in z njimi povezane državljanske pravice in služnosti.

³⁶⁸ Prav tam, str. 185.

³⁶⁹ Prav tam.

³⁷⁰ Healy, *Vienna and the Fall*, str. 163.

³⁷¹ Prav tam, str. 164.

Z izbruhom vojne je kategorija »avstrijskega« postala izredno pomembna združevalna »krlatica«, pogojena s centralizacijo države in z dejstvom, da so dotlej z vidika države nepomembne vsakdanjosti (govorice, preskrba, žalovanje) postale »državna zadeva«. ³⁷² Navkljub temu pa je imela večnacionalna monarhija pri mobilizaciji žensk (in otrok) večje težave kot evropske nacionalne države pri državni identifikaciji in pripadnosti. Neizpodbitno dejstvo je, da so ženske v monarhiji med 1. svetovno vojno bile prisiljene stopiti v neposreden stik z državo, predvsem v zahtevah za preskrbo, medtem ko so v predvojnem času to vlogo imeli moški, v zameno za njihov civilni napor pa so ženske iz brezoblične brezimne mase proti koncu vojne postajale pomemben in prepoznaven politični subjekt.

Med raznovrstnimi vlogami, ki so jih bile ženske primorane prevzeti v 1. svetovni vojni, je tudi tista, ki je žensko postavila v odnos do dela in kot močan dejavnik gospodarske dejavnosti v vojni. Pri tem je treba upoštevati dejstvo, da je izraz *delo* zelo raztegljiva kategorija, ki ni sopomenka zaposlovanja ali gospodarske dejavnosti in so zato statistične obdelave stvar izbire kategorije in običajno ne zajemajo t. i. neformalne ekonomije (npr. dela v družinski skupnosti). ³⁷³ Med 1. svetovno vojno je korenit, a postopen padec doživelo delo v gospodinjstvu; na padec je vplivalo dejstvo, da je vojna mnogim dekletom predstavljala nov izziv ali izhod iz predvidene vsakdanjosti, predvsem pa je nanj vplival upad tekstilnega in šiviljskega/krojaškega dela doma zaradi porasta mehanizacije v tekstilni industriji in tudi izjemnega zmanjšanja povpraševanja po luksuzu. V Zahodni Evropi so ženske nadaljevale delo v družinskih podjetjih in trgovinah, a je nastanek velikih skladišč oziroma veleblagovnic povzročal postopno zmanjšanje števila manjših trgovin. ³⁷⁴ Zmanjšalo se je tudi plačano delo žensk v kmetijstvu. Čeprav so se pred vojno in tudi med njo odprle nove karijerne možnosti, predvsem v akademskem svetu, pa je osrednje vprašanje dela žensk ostajala višina plačila za enako delo, »a tudi ko je bilo to doseženo, so delovale druge oblike diskriminacije, ki so preprečevale žensko delo«. ³⁷⁵

Prva svetovna vojna je vplivala na strukturo delovne sile po spolu in predvsem na številčen vstop žensk na polje delovne sile. V Veliki Britaniji je na primer v delovni proces vstopila kar polovica žensk več kot v obdobju pred vojno in je delež ženske delovne sile porastel s 24 na 38 %; francoske delavke so leta 1918 predstavljale 40 % delovne sile, pred vojno je bil ta delež 32 %. ³⁷⁶ Pred 1. svetovno vojno je bila v avstrijskem delu monarhije približno polovica

³⁷² Prav tam.

³⁷³ Simonton, *A History of European Women's Work*, str. 181

³⁷⁴ Prav tam, str. 183.

³⁷⁵ Prav tam, str. 184.

³⁷⁶ Prav tam, str. 186.

zaposlenih v kmetijskih in gozdnih dejavnostih žensk (4.294.003 od 8.506.000), v industriji in obrti jih je bilo zaposlenih 24,74 % (897.403 od 3.627.816), v trgovini in prometu 34,27 % (540.272 od 1.576.623), v samostojnih poklicih, javnih in vojaških službah ter med brezposelnimi pa je bilo 44,95 % žensk (1.038.085 od 2.309.500).³⁷⁷

Najbolj razširjena podoba ženske v industriji 1. svetovne vojne je bila delavka v tovarnah razstreliva, ne zgolj zaradi množičnosti ženskega dela, temveč tudi zaradi večslojnega psihološkega učinka, ki ga je moglo imeti tovrstno delo in upodabljanje na sodobnike in bodoče generacije. Ne nazadnje je prav delo v tovarnah razstreliva pomenljiv pokazatelj sobivanja velikih nasprotij, ki jih je vojna proizvedla – tudi tega, da je ženska, ki je v vsakodnevnem boju za obstanek trepetala za življenje svojega moškega na vojni, sočasno proizvajala smrtonosno orožje, ki je ubijalo vojake na fronti. Med 1. svetovno vojno je v tovarnah razstreliva delalo 684.000 francoskih in 920.000 britanskih žensk.³⁷⁸ V Franciji so delavke v vojni industriji predstavljale četrtno osebja, v Parizu z okolico, ki je predstavljal 40 % francoske industrijske proizvodnje, je bila kar tretjina delovne sile ženske.³⁷⁹ Po podatkih o bolniškem staležu, vsebovanih v statistikah o delavskem zavarovanju v avstrijski polovici avstro-ogrske monarhije, je bilo v gospodarskih panogah, ki so bile posebnega pomena za vojsko, to je v industriji, obrti in transportu, konec leta 1916 v celotni Avstriji zaposlenih 363.970 žensk in 920.702 moških, v industriji orožja in razstreliva pa je bilo zaposlenih 61.573 žensk in 160.900 moških.³⁸⁰

Dediščina 1. svetovne vojne je bila tudi vzpostavitev novih delovnih praks in novih delitev dela. To je bilo predvsem posledica dejstva, da mnoge ženske niso bile usposobljene za dela, ki so jih morale opravljati, zato so delovne procese razdelili na manjše enote, ki so jih ženske lažje obvladovale in tako dobro ter učinkovito opravile svoje delo. Njihova zaposlitev je torej bila odvisna predvsem od uvajanja strojev, saj so ti ustvarili nekvalificirana ali polkvalificirana delovna mesta, ki so bila lahko dodeljena manj izurjenim delavkam. Zato pa niso imele priložnosti, da bi pridobile nove veščine. Kot je zapisala D. Simonton, bi takšna sprememba v mirnodobnem času naletela na odpor, uresničitev pa je bila mogoča le v množični proizvodnji in v vojnem času.³⁸¹ V industriji razstreliva in inženirskih poklicih se je med vojno zaradi mobilizacije pojavil problem razredčenja, čemur je sledila zamenjava moške delovne sile z žensko, tudi na bolj zahtevnih delovnih mestih, ki so zahtevala kvalificirano delovno silo, a je le zamenjava omogočila moškim odhod na vojno. Tako je npr. v Franciji leta

377 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 55.

378 Prav tam, str. 186.

379 McMillan, *World War I*, str. 4–5.

380 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 89.

381 Simonton, *A History of European Women's Work*, str. 187

1916 obveljala uradna politika zamenjave moških na delovnih mestih z žensko delovno silo. Še bolj pa se je uveljavila praksa, da so ženske zamenjale moške predvsem na manj zahtevnih delovnih mestih in so morale delati pod nadzorom moških (so)delavcev.

Iz tega položaja so izhajale tudi razlike v plačilu, ki so se sicer med vojno zmanjševale, a npr. v Franciji leta 1921 ponovno dosegle predvojna razmerja.³⁸² Neposredna posledica tako manjše usposobljenosti žensk za nekatere poklice kot opuščanja varnostnih ukrepov zaradi velikih zahtev »trga« po proizvodih iz tovarn razstreliva so bile pogoste delovne nesreče. Prav težke delovne razmere postavljajo pod vprašaj trditve o osvobajajoči delovni izkušnji žensk med 1. svetovno vojno. Med delovnimi nesrečami s po spolu sicer mešano delovno silo izstopajo naslednje:

- l. 1915 Havre, Belgija, 100 mrtvih, 1000 ranjenih;
- l. 1916 Plzen, Češka, 195 mrtvih;
- l. 1916 Kent, Velika Britanija, 106 mrtvih;
- l. 1916 La Pallice, Francija, 170 mrtvih;
- l. 1916 Mandžurija, vlak, poln razstreliva, 200 mrtvih in ranjenih;
- l. 1916 Arkhangelsk, Rusija, ladja, polna razstreliva, 650 mrtvih;
- l. 1917 Bolevec, Češka, 400 mrtvih, 625 ranjenih;
- l. 1917 Henningsdorf, Nemčija, 300 mrtvih in ranjenih;
- l. 1917 Halifax, Kanada, ladja, polna razstreliva, 1800 mrtvih in ranjenih;
- l. 1918 Oakdale, Pennsylvannia, ZDA, 100 mrtvih, 300 ranjenih;
- l. 1918 Nottingham, Velika Britanija, 134 mrtvih, 250 ranjenih;
- l. 1918 Hamont Station, Belgija, vlak z razstrelivom, 1800 mrtvih nemških vojakov;
- l. 1918 Wöllesdorf, Avstrija, uradno 277 mrtvih;
- l. 1918 Morgan, New Jersey, ZDA, 94 mrtvih.³⁸³

Na podlagi študije o ženskah v francoski vojni industriji je J. F. McMillan lahko sklepal o veliki pretočnosti ženske delovne sile v vojni industriji. Mnoge niso zdržale niti teden dni. V tovarni v 15. pariškem okrožju je le deset delavk od prvotnih nekaj sto zdržalo osem mesecev, kar je v svojem članku potrdil tudi francoski feministični novinar Marcelle Capy in na podlagi osebnih opažanj zapisal, da so od žensk v tovarnah razstreliva zahtevali dela, ki jih preprosto niso mogle opraviti zaradi svoje narave.³⁸⁴

Nova delitev dela in učinkovito prisvajanje novih veščin ženske delovne sile, ki

³⁸² Prav tam.

³⁸³ *Donne nella Grande Guerra*, str. 73.

³⁸⁴ McMillan, *World War I*, str. 9.

so dokazovali njen potencial, je morda bolj kot na zunanjo prepoznavnost imelo večji učinek na ženske same – v spoznanju, da zmorejo večšine, do katerih dotlej niso bile niti pripuščene, a to se je pokazalo skozi čas in se zrcalilo v pridobivanju uradnega statusa delavk. Zaposlitev v novih industrijskih panogah ženskam namreč ni samodejno prinesla tudi novih delovnih sporazumov; porazdelitev dela med spoloma je ostala in delavke so se znašle v podrejenem položaju do svojih moških kolegov. V Franciji se je tudi pokazalo, da so ženske prevzele dela svojih mož podobno kot v obdobjih, ko so se moški zaradi dela izselili, ob njihovi vrnitvi pa so se vrnile k svojim običajnim opravilom.³⁸⁵ Večje spremembe dolgotrajnejših procesov je v razmerjih med spoloma, predvsem v kmetijstvu, po mnenju Jamesa F. McMillana povzročila tehnologija, zlasti mehanizacija kmetijstva.³⁸⁶ Predvsem pa so družbene spremembe vplivale na predstavnice srednjega razreda, ki so se morale soočiti z vojnim delom, saj so imele industrijske delavke glede tega že izkušnje iz preteklosti.

Rdeča nit vojnega zaposlovanja je bila zagotovo začasnost ženske zaposlitve, predvsem na delovnih mestih, kjer so nadomestile svoje može. V francoskih tradicionalnih krščanskosocialnih krogih je bila takoj po vojni celo izražena bojazen, da bo dotlej začasno stanje postalo stalno in bo potreben program prevzgoje, ki bo ženske prepričal, da je njihova osnovna dolžnost do družbe vloga žena in mater.³⁸⁷

O začasnosti ženskega medvojnega dela pričajo tudi podatki o demobilizaciji, ki je povzročila veliko žensko brezposelnost po tem, ko so se moški vrnili s fronte. Francoski primer kaže, kako so se oblasti in delodajalci skušali »znebiti« ženske delovne sile, če te ne bi samoiniciativno dale odpovedi: oblasti so npr. ponujale odpravnine ali bonuse, zasebnim industrialcem so celo ponujali odpravnine za njihove ženske delavke. Do konca novembra 1918 naj bi tako le tretjina od 450.000 žensk, zaposlenih v vojni industriji, obdržala delovno mesto, medtem ko so pričakovali, da jih bo tretjina sama prostovoljno zapustila delovno mesto, 150.000, ki bi izgubile delo, pa so šteli med brezposelne.³⁸⁸ Tako je demobilizacija ženske delovne sile potrdila dejstvo, da so bile ženske le »*rezervna delovna vojska*«³⁸⁹ in je bilo žensko vojno delo le stvar preživetja družine, kakor so jo ženske tudi razumele, in ne države, kar je bilo jedro pozivov države za mobilizacijo ženske delovne sile. To trditev potrjuje prepričanje avstrijskih vojaških oblasti leta 1918, ki so za kolaps bojne fronte krivile prav zlom notranje fronte. To je bilo seveda zelo posplošeno prelaganje odgovornosti na notranjo fronto, ki se je dejansko

385 Prav tam, str. 4.

386 Prav tam.

387 Prav tam, str. 6.

388 Prav tam, str. 8.

389 Prav tam.

lomila od leta 1916 dalje, ko je začel propadati preskrbovalni sistem v monarhiji in je z njegovim zlomom dokončno padla tudi notranja fronta in ob seštevku drugih razlogov nazadnje tudi monarhija.

Kakor poudarja McMillan na primeru Francije, to najbolj dokazuje primerjava števila zaposlenih žensk v industriji iz let 1906, 1921 in 1926: v tekstilni industriji je bilo leta 1921 zaposlenih 250.000 žensk manj kot leta 1906, v oblačilni industriji je število žensk upadlo za 210.000, prav tako je močno upadlo število žensk, zaposlenih v gospodinjskih delih. Sočasno pa je avtor poudaril tudi spremembe v novih panogah, ki so začele zaposlovati žensko delovno silo (kemična industrija, elektroindustrija) in terciarni sektor.³⁹⁰ Toda tudi ti procesi so se začeli že pred 1. svetovno vojno, vsekakor pa je vojna povzročila redistribucijo ženske delovne sile.

Tudi Avstro-Ogrska je med 1. svetovno vojno doživljala pomembne spremembe na trgu delovne sile in pri zaposlovanju žensk v vojni industriji, k čemur je prispevala 60 % mobilizacija moške delovne sile med 18. in 35. letom starosti (4.360.000).³⁹¹ Po zadnjem avstrijskem državnem ljudskem štetju je v monarhiji živela približno polovica ženskega prebivalstva, 49,6 milijona ljudi, od tega v avstrijskem delu monarhije je 28,57 milijona prebivalcev, žensk je bilo 14,53 milijona. Od celotnega avstrijskega prebivalstva jih je bilo okoli 16,6 milijona v aktivni delovni starosti (od 14 do 59 let) in slaba polovica je bila žensk oziroma je bilo slabih 60 % žensk v aktivni delovni starosti. V slovenskih deželah oziroma na slovenskem ozemlju avstrijskega dela monarhije je živelo 1.795.376 ljudi, v ogrskem pa 90.670, skupaj 1.886.046, od tega je bila približno polovica žensk; na sedanjem slovenskem ozemlju pa je živelo 1.321.098 ljudi, od tega 677.200 žensk. Po gospodarski usmerjenosti so bili vzhodni in jugovzhodni deli monarhije pretežno kmetijski (slovenske dežele so bile v 2/3 agrarne), območji Alp in Sudetov sta bili bolj obrtni in industrijski.

Nova oblika gospodarstva, vojno gospodarstvo, katerega pravno podlago v monarhiji, ki ob vstopu v vojno gospodarsko nanjo ni bila pripravljena, je predstavljal zakon o služenju vojaške dolžnosti z dne 26. decembra 1912 (RgBl. 236), je »proniknila navzdol vse do gospodarjenja občinskih uprav obrtnih delavnic, kmečkih posestev ...«³⁹² Zakon je določil, da sta bila celotno prebivalstvo in gospodarstvo na razpolago vojaškim potrebam. V mobiliziranih gospodarskih panogah, ki so delale izključno za vojsko (železnice, pošta, telegraf ipd.), in v militariziranih delovnih mestih so bile moške civilne osebe med 18. in 50. letom starosti, za delovni čas in na delovnem mestu, zavezane k vojaški disciplini, kar

390 Prav tam, str. 10.

391 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 82.

392 Šorn, *Slovenci in gospodarski položaj*, str. 57.

pa ni veljalo za ženske in mladostnike, medtem ko je v Nemčiji od leta 1916 taka odredba veljala tudi za militarizirana ženska delovna mesta. Leta 1918 je bil tudi v dvojni monarhiji napisan koncept zakona, ki je predvidel žensko delovno obveznost za starostno skupino med 19. in 40. letom starosti, a zakon ni utegnil stopiti v veljavo. V mobiliziranih vojaških podjetjih je bila iz vodenja pogosto izključena civilna uprava, izključna vojaška uprava pa je bila uvedena le v tovarnah razstreliva.³⁹³ Avstro-ogrsko gospodarstvo je pred začetkom vojne opredeljevala visoka brezposelnost, ženske so izgubljale delovna mesta tudi v tradicionalnih »ženskih« industrijskih panogah (tekstilna, sladkorna, delo na domu, uradniška dela) in v gospodinjstvih delih. Oktobra 1914 je bilo npr. ukinjenih 15.154 podjetij, 7728 jih je delo omejilo, 211.677 delavk in delavcev ter nameščencev je bilo odpuščenih,³⁹⁴ po drugi strani pa so zacvetela podjetja, ki so proizvajala vojni material. Omeniti velja tovarno usnja Karla Pollaka v Ljubljani, ki je kot dobavitelj vojske med vojno uspešno poslovala.

Pomanjkanje delovne sile so poskušali zapolniti z uvajanjem izrednih ukrepov: z zaposlovanjem žensk, otrok, ujetnikov in beguncev, s podaljšanjem delovnega časa, s preklicem zakona o prepovedi nedeljskega in prazničnega dela konec julija 1914, 5. avgusta 1914 je bilo dovoljeno zaposlovanje nekvalificirane delovne sile pri zahtevnejših delih, npr. pri pralnih strojih, 15. marca 1915 je bil podaljšan delovnik na do 13 ur v podjetjih, ki so delala za vojsko.³⁹⁵ Vsi ukrepi pri organizaciji vojnega dela so pripeljali do »prenehanja delavskih pravic in delavske zaščite«.³⁹⁶ Ženske so imele večinoma nizko stopnjo izobrazbe, zaradi družin pa so bile manj mobilne in zato nekonkurenčne.

Na prelomu leta 1914/1915 se je brezposelnost prevesila v kritično pomanjkanje delovne sile. Preskrba s surovinami, prehrano in trg delovne sile so bili plansko organizirani in nadzorovani, da bi lahko zagotovili material in delovno silo. Posredovanje dela je potekalo prek komisij. Te so delo najprej ponudile samskim ženskam oziroma ženskam brez otrok ali z majhnimi družinami, ki so imele babico, da so lahko skrbele za otroke. Tako je bila proizvodnja v kovinski in strojni industriji zaradi povpraševanja po orožju, vozilih, bodeči žici in vojaških posteljah v velikem porastu. Tekstilna industrija je izdelovala le blago za uniforme, šotorska platna, sanitetni material, odeje, vsa tovrstna industrija pa je bila usmerjena zgolj v izdelovanje izdelkov za »vojaški trg«.

V monarhiji so, podobno kot drugod v bojujoči se Evropi, ženske zaposlovali na treh temeljnih področjih. V javnem spominu so morda najbolj prepoznavne, poleg bolniških sester, ženske v industriji orožja, tako v težki industriji

393 Iglseder-Hesz, *Aspekte der Frauenarbeit*, str. 30.

394 Prav tam, str. 33.

395 Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 83.

396 Prav tam, str. 82.

(Österreichische Waffengesellschaft, Österreichische Alpine-Montan Gesellschaft in Skoda-Werke) kot v kovinskopredelovalni industriji, ki je zaposlovala največji delež žensk v tej industrijski panogi, po drugi strani pa je bil prav v težki industriji porast ženske zaposlenosti skokovit. V Österreichische Waffengesellschaft je delež ženske delovne sile naraščal z 2,1 % na začetku leta 1915 na 10,8 % konec istega leta, marca 1916 dosegel že 13,2 %, ko se je delež delavk ustalil. 3. novembra 1918 je v tovarni delalo le še 5310 delavcev, od tega 566 žensk in 4744 moških, medtem ko je vrhunec v zaposlenosti tovarna dosegla poleti 1916 z 22.000 zaposlenimi. Tako je v tovarnah razstreliva število delavk zraslo med vojno z 0 na 2000 in ženski delež je v povprečju dosegel 10 % zaposlenih.³⁹⁷ Tovrstne tovarne so potrebovale čedalje več delovne sile. Tovarna razstreliva v Wöllesdorfu v Spodnji Avstriji, ki je zaposlovala 30.000 delavcev, od tega je bila polovica žensk, je npr. začela »uvažati« odpuščene češke tekstilne delavke. V prehrambni industriji je bil delež žensk in moških skoraj enak (40.840 žensk in 42.531 moških), v tekstilni industriji pa je bil delež žensk veliko višji od moškega (142.569 žensk in 63.686 moških). Strojna industrija je zaposlovala 10.457 žensk in 79.042 moških, v elektroindustriji je bilo 13.374 žensk in 27.558 moških. Med vojno je bil zabeležen zanimiv porast zaposlitev žensk v gradbeništvu, kjer je leta 1913 delalo 3,33 % in leta 1917 že 5,32 % žensk. Tudi v mestnem prometu je bil znaten porast ženskega dela, na dunajskih tramvajih je l. 1914 delalo 2,3 % žensk (287), leta 1918 pa 54,1 % (7490).³⁹⁸

Toda vojna ni zgolj intenzivirala delovnega procesa, temveč se je spremenila narava (ženskega) dela. Ženske so delale v izredno težkih razmerah, ki so vplivale na njihovo zdravje, po eni strani zaradi narave dela npr. v tovarnah kemičnih bojnih sredstev (iperit), po drugi strani zaradi izjemnih delavnikov. Tovarne razstreliva (okolica Dunaja in Wiener Neustadta) so predstavljale konstantno nevarnost, dobesedno sod smodnika, ki ga je lahko razneslo v vsakem trenutku. To se je zgodilo npr. v Wöllesdorfu, kjer je eksplozija 18. 9. 1918 terjala življenje 211 delavk, v tovarni razstreliva v Blumau Neurißhofu, ki je zaposlovala 18.000 delavk in delavcev, pa je tretja od eksplozij 5. aprila 1918 je terjala 100 življenj in 10 ranjenih.

Delovni čas se je med vojno izjemno raztegnil. Zakonsko je bila najvišja dovoljena višina delovnega časa 11 ur, prepoved nočnega dela za ženske zaradi velikih potreb ni več obstajala in delavnik je bil reorganiziran tako, da je delo potekalo od ponedeljka do petka od 6. do 18. ure, ob sobotah od 6. do 24. ure, nedelje so bile do 18. ure proste, tedaj pa se je začelo nočno delo. Kvalificirani delavke in delavci so bili pogosto razporejeni v več izmenah. To je pogosto pomenilo

³⁹⁷ Dietrich, *Mutter, Familienerhalterin*, str. 40.

³⁹⁸ Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit*, str. 89.

kontinuiran 36-urni delavnik, kar je rezultiralo v »zakonski« potrditvi 15-urnega delovnika za čas trajanja vojne. V militarizirani industriji naj bi poročali tudi o 72-urnem delovnem tednu.³⁹⁹ Zaradi dolžine delovnega časa so tovarne sicer poskrbele za prehrano svojih delavk in delavcev, zaradi slabšanja gospodarskih razmer pa se je tudi na tem področju med vojno stanje zelo poslabšalo. V nemško govorečih avstrijskih deželah so povprečno delavsko malico sestavljali repa, fižol, pečen krompir ali kislo zelje. Prehranski trg so z vojnimi leti preplavili nadomestki, npr. avstrijska vojna klobasa – Kriegswurst, ki je bila pripravljena v najboljšem primeru iz svinjske kože, kuhanega ali pretlačenega krompirja in pomešana z vodikovim peroksidom pobarvane goveje krvi, servirana pa s čajem, ki je bil prav tako mešanica vsega listja in trav, ki je bilo na razpolago.⁴⁰⁰

Pri t. i. ženskem delu ne kaže spregledati tudi tradicionalnega ženskega dela v gospodinjstvu, ki se je sešteval z delovnikom v tovarni. Po nekaterih izračunih naj bi potekal povprečen dan v industriji zaposlene delavke v nemško govorečih deželah avstro-ogrske monarhije od 4. ure zjutraj, ko so vstajale, med 5. in 6. uro prišle na delo, delale do 12. ure, počivale slabo uro in z delom nadaljevale do 18. ure, v slabe pol ure naj bi opravile najnujnejše nakupe ter se domov vrnile do pol osmih. Tam pa so jih pričakala hišna opravila, ki naj bi jih opravile do 22. ali 23. ure.⁴⁰¹

Ženski zaslužek za enako moško delo je bil z naskokom nižji, v avstrijskem delu monarhije je znašal nekaj več kot polovico moškega zaslužka, v kemični industriji npr. 30 % manj.⁴⁰² V redkih primerih je prišlo skoraj do izenačenja moškega in ženskega plačila, a kot je bilo ugotovljeno, je konec vojne ponovno vzpostavil veliko razpoko med zaslužki obeh spolov. K poslabšanju življenjskih okoliščin je poleg slabših plačnih pogojev žensk veliko prispevala draginja. Izračun je za Avstrijo pokazal, da je petčlanska delavska družina julija 1914 za preživetje potrebovala 38,95 krone na teden, leto kasneje je za enake potrebe potrebovala 65,95 krone in vsako leto se je stanje zgolj slabšalo. Dejstvo je, da plače niso dohitevale draginje ali se usklajevale z njo.⁴⁰³

Drugo področje ženskega zaposlovanja so predstavljale tradicionalne industrijske panoge. Tekstilna industrija je že od začetka vojne skoraj izključno proizvajala uniforme in drug vojaški material, toda kmalu je bilo občutiti pomanjkanje surovin, saj so bile večinoma uvožene (volna, bombaž, juta), zato se je tekstilna industrija usmerila tudi na proizvodnjo nadomestnih materialov (celo iz kopriv). V avstrijski civilni tekstilni industriji je prišlo do drastičnih

399 Prav tam, str. 91.

400 Prav tam, str. 53–54.

401 Prav tam, str. 49.

402 Iglseder-Hesz, *Aspekte der Frauenarbeit*, str. 42

403 Dittrich, *Mutter, Familienerhalterin*, str. 51.

omejitev, saj je bila prepovedana proizvodnja t. i. luksuznega blaga (prti, perilo, odeje ...); ukrep je prizadel več kot 300.000 delavk in delavcev, od tega je bilo 70 % žensk.⁴⁰⁴ Med tradicionalno žensko zaposlitev je sodilo tudi delo na domu, čeprav je omejenost definicije ženskega dela na zaposlitev v industriji ter izven domačega hišnega okolja iz kategorije »za vojno zaposlenih žensk« samodejno izključila dela, ki so jih ženske opravljale na domu (šivanje, pletenje ipd.). V začetku 20. stoletja je bil dom definiran kot ženski, delovno mesto pa kot moški idiom in delo kot moška definicija ter povezano s plačanim delom. To je podredilo žensko delo in identificiralo ženske kot nedelavke in ženske dejavnosti, vključno s tistimi doma, kot nedelo. Pomen doma in družine za žensko, ki je delala, je pomenilo definirati njen status, hierarhijo, naloge in vlogo. Ženske so bile najprej definirane z domačimi gospodinjskimi odgovornostmi. Torej so bile to ženske, ki so delale, in ne delavke. Prva svetovna vojna je zagotovo pomenila prelomnico med delom na domu in v domačih delavnicah ter industrijsko dejavnostjo, saj je prinesla veliko povečanje dela na domu; nemška vojska je celo uvedla minimalno plačo za šivanje po naročilu doma.⁴⁰⁵ Delo na domu je bilo soznačnica za slabo plačano delo, z neomejenimi urniki in v majhnih, zatohlih in slabo osvetljenih prostorih. Kljub vsem tem pomanjkljivostim pa je bilo delo na domu za ženske zelo pomembno, saj je mnogim omogočilo preživetje. Socialni izvor delavk na domu in razlogi za odločitev za tovrstno delo so bili zelo različni; mnoge se niso želele zaposliti v vojni industriji, lahko so bile brezposelne/odpuščene delavke ali pa so bile obubožane pripadnice srednjega sloja, ki se niso hotele poistovetiti z delavstvom, oziroma so bile matere z majhnimi otroki. Med tradicionalnimi ženskimi zaposlitvami so bile tudi gospodinjske pomočnice, ki pa so se med vojno spopadale z zelo veliko brezposelnostjo.

V tretjo skupino ženskega vojnega dela so sodili t. i. izpostavljeni ženski poklici, saj se je s potekom vojne pokazalo, da malodane ni moškega poklica, ki bi ga ženske ne zamenjale – izjema so bila rudarska dela, ki so ostala izključna domena moških. Ženske so nakladale tovor na ladje, postale so prevoznice premoga, prižigalke uličnih svetilk, zapisničarke, zaposlovali so jih v kovinski, grafični industriji ter v različnih obrteh. Zelo pogosta in sčasoma vsakdanja je postala podoba sprevodnic in voznic tramvajev. Sprevodnice so se najprej v monarhiji pojavile v Gradcu, Budimpešti in v Bratislavi 1915. leta ter kasneje istega leta še na Dunaju, prve voznice tramvaja pa so se pojavile leta 1916 v Linzu, Salzburgu in Innsbrucku. V Ljubljani so se pojavile železniške sprevodnice v hlačah (1918), saj se je morala delovnemu mestu prirediti tudi dotlej manj praktična obleka. Hlačna krila so bila npr. tolerirana do 1. svetovne vojne le v

404 Prav tam, str. 60.

405 Prav tam, str. 62.

športnih dejavnostih (jahanje). Do vojne so bile ženske na železnici zaposlene le kot tajnice, v telegrafskih oddelkih ali na blagajniškem okencu.

V drugi polovici vojne so tako ženske v avstrijski polovici monarhije v industriji zasedale že 40 % delovnih mest, njihovo število pa je strmo naraščalo tudi v drugih službah. Z nadaljevanjem vojne so morali zaradi pomanjkanja delovne sile ženske zaposlovati tudi v državnih službah, ki so zahtevale višjo tehnično usposobljenost osebja, celo na pošti, kjer so ženske povsem izpodrinile moške. V avstrijskem delu monarhije je bilo leta 1917 razmerje med ženskami in moškimi kar 15:7 z 9:7 leta 1915, kar so po vojni želeli spremeniti oziroma povrniti v predvojno stanje, kot npr. v mariborski poštni podružnici, kjer so februarja 1923 zahtevali, naj se pri zaposlovanju v prvi vrsti upošteva moške prosilce.⁴⁰⁶

Na Slovenskem sicer nimamo raziskav o zaposlovanju žensk v industriji med vojno kakor tudi ne splošno o slovenskem gospodarstvu med 1. svetovno vojno.⁴⁰⁷ Kar zadeva zaposlovanje, razglasi ljubljanskih mestnih oblasti o zaposlovanju brezposelnih delavk in delavcev zagotovo pričajo o tem, da je bila delovna sila potrebna in zaželena. Glede na strukturo slovenske predvojne industrije (kovinska, lesna, živilska industrija in obrt ter gradbeništvo), ki je zaposlovala okoli 80 % celotnega delavstva, moremo sklepati na manjšo zaposlenost žensk na Slovenskem v industriji, razen seveda v t. i. ženskih panogah (tekstilna, tobačna), žal pa raziskave o delovanju posameznih tovarn med vojno čakajo primerno priložnost.

Zelo težke vojne in vojaške okoliščine, v katerih se je leta 1917 znašla avstro-ogrska vojska, so vrhovnemu poveljstvu narekovala, naj ženske pripusti tudi v delo v vojski kot delavke, uradnice ali telefonistke. Ustanovljene so bile Ženske pomožne delovne enote na bojišču (weibliche Hilfskräfte im Felde), v katerih je bilo zaposlenih med 36.000 in 50.000 žensk.⁴⁰⁸ Nosile so uniforme in dobivale plačo. To zaposlovanje je predstavljalo neke vrste sivo cono med obveznim in prostovoljnim delom, vendar ne na način, kot so bile zaposlene v vojski bolniške sestre avstrijskega Rdečega križa, s katerimi je vojska sklepala pogodbe že od leta

⁴⁰⁶ Bezljaj-Krevel, Zaposlovanje žensk, str. 181.

⁴⁰⁷ O gospodarstvu med 1. svetovno vojno obstaja, poleg navedenega Šornovega članka, nekaj krajših preglednih člankov: Žarko Lazarevič, Vojno gospodarstvo. *Slovenska kronika XX. stoletja*. - [Knj.] 1: 1900–1941. Ljubljana: Nova revija, 1997, str. 187; Petra Svoljšak, Gospodarstvo. *Slovenci + prva svetovna vojna 1914–1918*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010, str. 69–70; Barbara Rozoničnik, *Vsakdanje življenje na Slovenskem med prvo svetovno vojno: s posebnim ozirom na gospodarsko in socialno problematiko*: diplomsko delo. Sp. Kraše: [B. Rozoničnik], 2006; Nataša Kolar, *Prispevek k zgodovini Središča ob Dravi: promet in gospodarski ukrepi med prvo svetovno vojno* = [Beitrag zur Geschichte von Središče ob Dravi: Verkehr und Wirtschaftsmassnahmen während des erste Weltkrieges]. *Središče ob Dravi: kronika 1910–2010*. Središče ob Dravi: Občina, 2011, str. 237–249.

⁴⁰⁸ Healy, *Vienna and the Fall*, str. 204.

1915. Toda velika razlika med tema skupinama »militariziranih« žensk je bila njuna podoba v javnosti. Sestre Rdečega križa so bile v javnosti spoštovane, čislane zaradi posebnih ženskih vrlin njihove službe, medtem ko so se prostovoljke v pomožnih delovnih enotah spopadale z uradnim, zelo zadržanim odnosom, celo javnim posmehom. Njihovo delovanje je bilo, geografsko gledano, zaledje bojišča (npr. v primeru soške fronte celotno današnje slovensko ozemlje), delovale so kot pomočnice v laboratorijih, pisarniške delavke, tehnice, telefonistke in telegrafistke. Glede na to, da so nosile uniforme, so sebe imenovalе »vpoklicane«, ker so delale v frontnem zaledju in skupaj z moškimi. Navkljub pritisku z vrhovnega poveljstva je to delo vojska razumela z zadržkom, obenem so se sprožala tudi vprašanja glede ogroženosti ženskih vrlin v teh službah. Javnost je nanje gledala kot na iskalke avantur, ker so do teh služb prihajale na podlagi usode njihovih moških: prednost naj bi imele vdove in sirote v vojni aktivnih in v času zaposlovanja njihovih žena padlih vojakov, prednost so imele tudi vdove in sirote umrlih vojakov v prejšnjih vojnah. Vojska je iskala ženske med 18. in 40. letom starosti, ki naj bi izkazovale »politično zanesljivost«, za katero naj bi jamčile oblasti iz njihovega domačega kraja. Tudi ta delovna mesta so bila označena kot začasne zaposlitve, saj so tako oblasti poskušale utišati strahove, da bi tovrstna služba lahko ogrozila to, kar je v ženski najbolj ženskega – zmožnost rojevanja. Zato naj bi v higiensko oporečnih okoliščinah delale predvsem starejše ženske. Nasploh si je javnost, pa tudi vojska postavljala vprašanje ogroženosti ženskih lastnosti. Kot ugotavlja M. Healey, so se npr. moški sodelavci na prostovoljke redko obračali kot na ženske; raje so jih poimenovali kot »ženske pomožne delavce« (weibliche Hilfskräfte) oziroma skrajšano »w.HK«, prav tako je vojska pojasnjevala nošnjo uniform s poenostavitvijo izdelovanja delovnih oblačil.⁴⁰⁹ Oblasti je ne nazadnje skrbelo, da bo izkušnja služenja v pomožnih delovnih enotah uničila njihovo prihodnost v gospodinjstvu. To so utemeljevali z ugotovitvami, da ženske niso primerno vzdrževale njihovih začasnih bivališč in da bodo ob vrnitvi v normalne okoliščine na koncu vojne izgubile svoj ženski slog. Zato so v začasnih bivališčih, strogo ločenih od moških, uvedli stroga pravila vzdrževanja reda. Toda prostovoljke niso imele nasprotnikov le v vojski, temveč so nanje postrani gledale tudi sodobnice, predvsem zaradi relativno visokega plačila, brezplačnega bivališča, preskrbe, potovanj na mesta služenja in celo letnega dodatka za obleko.⁴¹⁰ Glede na siceršnje razmere v monarhiji, zlasti v velikih mestih, so bili takšni pomisleki povsem razumljivi, saj so ženske stale ure in ure v vrstah za hrano na živilske karte, ki so strogo odmerjale količino kruha, mesa, sladkorja, moke, masti, ko so morale uvesti brezmesne dneve, se boriti s črnim trgom in oderuški cenami, če so

409 Prav tam, str. 205.

410 Prav tam.

hotele preživeti sebe in svoje družine. Pomisleki glede visokih plač so povzročali tudi širjenje govoric, da so bile ženske prostovoljke prostitutke. To je šlo celo tako daleč, da je anonimni pisec na cesarja Karla naslovil pismo v imenu »malih ljudi«, naj vendarle intervenira v škandaloznih »delovnih« razmerjih, v katerih se častniki družijo s 30.000 ženskami, ki niso kvalificirane za delo in so bile poslane, da bi služile vlačugastim častnikom. »Opozoril« je cesarja, da ženskam država plačuje, da služijo pokvarjenim moškim, kar seveda škodi ugledu vojske. Zaradi takšnih govoric so se pritoževale tudi prostovoljke, saj so dejansko škodile njihovem ugledu. V to »debato« se je nazadnje vključilo tudi vrhovno poveljstvo, ki je vztrajno dopovedovalo, da je pomožno žensko delo nujno in v veliko pomoč avstro-ogrski vojski, ki ji primanjkuje moške sile, vendar pa to ni pomagalo utišati govoric in dvomov o tem, da ne gre za seksualno in lahkomišno, temveč za patriotično in povsem profesionalno delo.⁴¹¹ Prostovoljno pomožno žensko delo je bilo v konceptu »Avstrijske ženske« najbližje služenju domovini in na neki način najbližje moškemu služenju. Po drugi strani pa so te ženske v tedanjem konceptu ženskega predstavljale motnjo, ker so bile razumljene kot lahkožive, ker se niso oblačile po žensko, temveč so nosile uniforme, zavračale so celo ženska opravila, kot je bilo gospodinjenje. Te ženske svojih ženskih dolžnosti mater, sester in hčera niso izvajale javno priznано in sprejemljivo. Zapustile so celo domačo (žensko) fronto ter se preselile na bojno (moško) fronto. Kot kaže, avstrijska družba v letih 1917/1918 še ni bila pripravljena sprejeti ženskega služenja domovini izven tradicionalnih družinskih okvirov.

Konec vojne je sicer v zaposlovanju žensk pomenil ponovno spremembo, saj je preobrazba industrije v mirnodobno, vrnitev moških, zahtevala tudi spremembo v zaposlovalni strukturi. Vzpostavitev »ravnovesja« je bila izvedena na račun v vojni zaposlenih žensk in prve so takoj po koncu vojne dobile odpoved ravno ženske. Med vojno je bilo temeljno vodilo zaposlovanja žensk nadomeščanje moške delovne sile, delovno mesto je dobilo obvezni oznaki »žensko« in začasno. Čeprav sta se ves čas vojne domača in bojevana fronta prepletali in medsebojno vplivali druga na drugo, sta v tedanjem vojnem in še v povojnem ter spominskem imaginariju ostali po spolu ločeni. Toda ženske so, ne glede na vloge, ki so jih v vojni prevzele, bile v vojno dogajanje vpletene tako na domači kot bojevani fronti. Zaradi »nezmožnosti«, da bi vojno razumele kot veliko avanturo, so po vojni v veliki večini stremele k temu, da bi se njihovo življenje vrnilo v predvojne okvirje – želja, ki se je na večini javnih in družbenih ravneh tudi uresničila.

411 Prav tam, str. 207.

Željko Oset

SLOVENSKE ZNANSTVENICE IN NJIHOVE MOŽNOSTI ZA AKADEMSKO KARIERO V OBDOBJU KRALJEVINE SHS/ JUGOSLAVIJE

Doba modernizacije v 19. stoletju je prinesla bistvene spremembe v gospodarskem in družbenem življenju, zato so nastala nova delovna mesta z višjo dodano vrednostjo, za katera je bila praviloma zahtevana (višja ali visoka) formalna izobrazba. Zaradi polarizacije družbenih vlog glede na spol in meščanske miselnosti so ženske imele malo možnosti za formalno izobraževanje, s tem pa tudi za zasedbo boljših delovnih mest. Pomemben del

ženskih prizadevanj je bil usmerjen v boj za redno poklicno in srednješolsko izobraževanje z možnostjo študija pod enakimi pogoji kot za moške. Ključen je bil njihov boj s predsodki o njihovi manjši talentiranosti, o večji čustvenosti in proti ukoreninjenemu pogledu, da je ženska v skladu z naravnimi zakonitostmi v prvi vrsti poklicana za gospodinjo.⁴¹²

V meščanski družbi je imela znanost zaradi svoje vloge pri modernizaciji in vpetosti v boj razuma nad magijo in vraževernostjo posebno imeniten položaj. Znanstveniki so postali glasniki in simbol nezadržnega napredka, zmage človeštva nad naravo.⁴¹³ Povsem nepredstavljivo je bilo, da bi znanstvenice lahko postale ženske, tudi potem, ko so si v habsburški monarhiji konec dvajsetega stoletja postopoma izbojevale pravico do študija na univerzah in visokih šolah.⁴¹⁴

Na položaj žensk je pomembno vplivala prva svetovna vojna, ki je omajala človeško slepo navdušenje nad tehničnimi pridobitvami in zasejala dvom v neodvisnost znanosti od etičnih, kulturnih in civilizacijskih postulatov. Zaradi pomanjkanja moške delovne sile so se na tradicionalna moška delovna mesta zaposlile ženske, kar je nekoliko zabrisalo mejo med tipičnimi moškimi in ženskimi poklici. Med vojno in po njej je kljub temu ostala osrednja naloga omožene ženske skrb za družino, zaposlitev je bila zgolj ekonomska nuja.⁴¹⁵

Uspehi ženskih prizadevanj za enakopravnost so postopoma iz javnega diskurza izrinili trditve o manjših intelektualnih zmožnostih žensk v odnosu do moških, ki so se umaknile na področje zabavljanja in pikrih komentarjev. Pojavili so tudi zapisi; v slovenskem časopisju je to prvi leta 1929 zapisal Karel Ozvald, da lahko ženske zasedejo vodilna družbena mesta, torej so jim odprta vrata v vse delovne sredine, tudi na univerzo.⁴¹⁶ Ledino na tem področju je v Jugoslaviji orala filozofinja Ksenija Atanasijević, ki se je leta 1924 habilitirala na beograjski univerzi.⁴¹⁷ Prva slovenska znanstvenica s habilitacijo je bila leta 1933 Alma Sodnik, rojena Zupanec. Za njo je to pred drugo svetovno vojno uspelo še dvema, Ljudmili Dolar Mantuani in Marti Blinc. Ko omenjam znanstvenice, ki so orale ledino, moram omeniti še Ano (Anko) Mayer Kansky, prvo doktorandko ljubljanske univerze in raziskovalko, ki je v sodelovanju z Maksom Samcem izvedla prvo raziskovalno delo v zgodovini prve slovenske univerze. Po izdelavi

412 O problematiki obstaja obširna literatura, zato naj na tem mestu navedem zgolj dela, ki sem jih uporabil pri pisanju razprave: Milharčič Hladnik, Klavžar (ur.), *Zbrana dela; Vode, Skriti spomin; Wobbe, Wahlverwandschaften*; Hauerkamp, *Bildungsbürgerinnen*; Tomšič, *Ženska*; Šelih et al. (ur.), *Pozabljena polovica*; Mihurko Poniž, *Zapisano z njenim peresom*; Žižek (ur.), *Ženske skozi zgodovino*; Samec st., *Možgani*, str. 101–103; Vodopivec, *Kako so ženske*, str. 30–44.

413 Stromberger, *Stadt, Kultur, Wissenschaft*, str. 10–43.

414 Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 249–257.

415 Stupanova, *Biološka tragedija žene*, str. 213; Bezljaj Krevel, *Zaposlovanje žensk*, str. 178–184.

416 Ozvald, *Vodilne ženske*, str. 19–20.

417 Dr. Ksenija Atanasijević, str. 44–45.

doktorske disertacije je marca 1920 postala asistentka v univerzitetnem kemijskem inštitutu. Želela si je akademsko kariero, vendar prave priložnosti ni dobila. Po izgubi zaposlitve na univerzi leta 1922 se je odločila pot, ki je bila za obdobje po prvi svetovni vojni tvegana – za ustanovitev lastnega podjetja in za družino.⁴¹⁸

Tudi po prvi svetovni vojni je bila globoko ukoreninjena miselnost o nezdružljivosti izpolnjevanja družinskih obveznosti ženske z njenim poklicnim udejstvovanjem, sploh če je bila zaposlitev intelektualno zahtevna. Posebej znana je zahteva po celibatu učiteljic, ki še tudi po vojni ni bila povsem presežena.⁴¹⁹ Ko pogledamo življenjsko usodo zgoraj omenjenih profesorice, vidimo, da so bile ob habilitaciji brez otrok, kar nas lahko navedene na sklep, da je obstajalo neformalno pričakovanje o nezdružljivosti vloge mame in znanstvenice, univerzitetne predavateljice. Posebej zanimiva je življenjska pot Ljudmile Dolar, ki se je za otroka odločila takoj po vnovični izvolitvi za docentko in pridobitvi sorazmerno zanesljive zaposlitve. Ker ne poznam njenega osebnega gradiva, lahko obstajajo motivi, ki niso povezani s kariero; sprava z možem po nekajmesečnem ločenem življenju in skupna odločitev za potomstvo je morda naključje. Gleda na vse okoliščine pa se vendarle zdi, da je dala prednost karieri in se je za otroka odločila šele, ko se je uveljavila kot znanstvenica.⁴²⁰

Skupni imenovalec omenjenih znanstvenic je njihov »meščanski« socialni izvor. Prihajale so iz uradniških in materialno dobro preskrbljenih družin, ki so si lahko privoščile izobraževanje vseh otrok, ne samo moških, in so izobrazbi potomcev namenile veliko pozornosti. Potomcem so lahko omogočile izpolnitev njihovih stremeljenj. Že srednja šola, gimnazija, ki je bila elitna izobraževalna ustanova, je bila hudo finančno breme. Še večji finančni zalogaj je bil študij, ki je bil povezan z bivanjem v tujem in dragem velemestu.⁴²¹ Po prvi svetovni vojni in po ustanovitvi ljubljanske univerze je sicer srednješolsko in še bolj visokošolsko izobraževanje postalo dostopnejše.⁴²²

Neprimerno večji finančni zalogaj pa je bilo pripravljanje na akademsko kariero. Kot je novembra 1917 poudaril Max Weber, mora mlade znanstvenike gnati močna strast, neizmerno veselje do znanosti, saj morajo v finančno zahtevnih razmerah več let raziskovati in potrpežljivo čakati na priložnost za habilitacijo in pozneje na zaposlitev. Zaradi tega so iz te konkurenčne tekme izpadli mladi, ki niso bili sposobni več let raziskovati in opravljati brezplačnega ali slabo plačanega dela na univerzi ali inštitutih, sočasno pa se še aktivno udeleževati javnega življenja. Poleg tega je neurejen položaj mladim znanstvenikom močno okrnil

418 Oset, Zgled uspešne ženske, str. 16.

419 Milharčič Hladnik, Klavžar (ur.), *Zbrana dela*, str. 236–257.

420 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 2977.

421 Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 150–154.

422 Dolenc, *Med kulturo in politiko*, str. 51–69.

njihove možnosti za poroko in za družinsko življenje.⁴²³ Če so bile možnosti moških doktorjev v znanosti skromne, so bile za ženske zgolj teoretične, torej skoraj nične.⁴²⁴

Že pred prvo svetovno vojno je v časnikih in revijah obilo (dramatičnih) vesti o ženski emancipaciji, o njihovem zaposlovanju na novih delovnih mestih v tradicionalnih moških službah, od sodišč do policije, od politike do univerze. Zelo redki so žensko emancipacijo javno pozdravili. Med temi velja izpostaviti univerzitetnega profesorja Karla Ozvalda, ki je menil, da so ženske sposobne za »Spitzenleistung«, če imajo za to potrebne talente.⁴²⁵ Možno je ugotoviti, da se v povezavi z odločitvijo žensk glede študija in zaposlovanja pogosteje omenja talent. Pogosto se poudarja, da študij ni nadaljevalna šola, kar je posebej veljalo za ženske iz uradniških družin, kjer so se praviloma najpogosteje odločale za študij.⁴²⁶

OD ŠTUDENTK DO UNIVERZITETNIH PROFESORIC

Pomemben simbolni korak v ženskem prizadevanju za enakopravnost je bilo imenovanje dr. Alme Sodnik za privatno docentko na ljubljanski univerzi leta 1933. Marijana Kokalj Željeznova je ob tem navdušeno zapisala: »Počasi, toda vztrajno se odpira hram znanosti ženam tudi pri nas, že stopajo vanj najboljše med najboljšimi. So izvoljenke iz občestva nadpovprečnih umov, ki si z marljivim delom pribore prvenstvo v tekmi za poglobljanje duhovnih vrednot.«⁴²⁷

Kljub temu uspehu, porastu števila študentk, se pogled, kot je ugotavljala Dora Vodnik Pegam, »vodilnih pa tudi nevodilnih plasti družbe nanje bore malo spremenil. Ženska v delovnem okolju izven družine se dojema kot neko potrebno zlo, katerega bi se prej ko slej radi znebili, pa sami ne vedo kako. Izobraženko v poklicu današnja družba še vedno smatra za nekako življenjsko protislovje, za izkoreninjenko, ki je v napotje možu in nasilno moti naraven tek družabnega življenja in njegove ureditve. Težnja žene po duhovni, zlasti pa po gospodarski neodvisnosti je večini še danes le izraz muhaste, protinaravne, nedopustljive »ženske emancipacije«. Neprestano mora sprejemati očitke, da izobražena žena noče biti več žena. Izobraženka je v neprestanem bolj ali manj glasnem konfliktu z javnim mnenjem precejšnje večine sodobne družbe. Uspehi njenega prizadevanja so vedno le izjeme, pravilo je in ostane: nesposobnost.«⁴²⁸

423 Weber, *Schriften*, str. 474–511.

424 Prav tam; prim.: Jessen, Vogel (ur.), *Wissenschaft und Nation*.

425 Ozvald, Vodilne ženske, str. 19–20.

426 Prim.: Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 266–268.

427 Kokalj Željeznova, Dr. Alma Sodnik, str. 209–211.

428 Vodnik Pegam, Poklicno izobražena žena, str. 11–16.

Da so v slovenskem akademskem okolju obstajali močni predsodki do študentk, nakazuje škandal na ljubljanski univerzi iz druge polovice tridesetih let, vsaj z vidika današnjih meril. Takrat je bil to neljubi dogodek, ki je postal zaplet šele po uradni pritožbi na prosvetno ministrstvo. Profesor Josip Plemelj se je odločil, da ne bo predaval študentom, ker jih je bilo po njegovi oceni preveč. Zahteval je, da se med sabo dogovorijo, kdo bo obiskoval njegova predavanja. Starejši študentje so iz svoje skupine »izgnali« dve študentki. Oče ene od prizadetih študentk se je pritožil na prosvetno ministrstvo, dosegel pa ni ničesar.⁴²⁹

Do podobnega sklepanja, da je akademsko okolje moški svet, je generacijo pozneje prišla Bibijana Čujec. Kot mlada maturantka si je želela tako družine kot kariere. S svojim talentom in predanostjo je navdušila Antona Peterlina, rednega profesorja in upravnika Inštituta Jožef Stefan, ki je veljal za izjemno strogega profesorja. Kot mlado diplomantko jo je leta 1950 povabil na Inštitut Jožef Stefan na mesto vodje knjižnice in kot raziskovalko. V svojih spominih piše, da ni bila prijazno sprejeta in je bila pod natančnim nadzorom kolegov. Ker je imela podporo mentorja, ki jo je usmerjal v raziskovalno delo, se je lažje spopadala s pogostim preverjanjem njenih sposobnosti.⁴³⁰

Zanjo so se razmere bistveno poslabšale, ko je Anton Peterlin ob reorganizaciji na inštitutu izgubil mesto upravnika. Ker je želela čim prej obraniti disertacijo, je hitela z oddajo in s pripravo na zagovor. Osredotočila se je samo na svojo raziskavo, zanemarila pa širši vidik nuklearne fizike, kar pa je posebej zanimalo komisijo. V spominih krivde za neuspeh na zagovoru ne vali na komisijo, temveč ugotavlja, da je bil to formativen dogodek v njeni karieri, kot pravočasna ročna zavora v zgodnji fazi akademske kariere, ki ji je omogočil, da je temeljito preštudirala in premislila vse vidike v povezavi z njeno raziskavo.⁴³¹

Po uspešno opravljenem zagovoru se je odločila, da se umakne z Inštituta Jožef Stefan, kjer je zavladal nov, zanjo manj prijazen veter, saj je veljala za Peterlinov kader. Pred odhodom na podoktorski študij v ZDA je na zahtevo vodstva inštituta vložila prošnjo za habilitacijo na ljubljanski univerzi. Ker odgovora ni prejela, se je odločila, tudi zaradi stališča moža, da se ne bo vrnila nazaj v Slovenijo in da nadaljuje kariero v ZDA.⁴³² Potem ko je zamenjala več raziskovalnih sredin, se je ustalila na Univerzi Laval v Quebecu. Kot prva ženska na univerzi je postala redna profesorica. Ni pa bila srečna, kajti njen mož se ni mogel sprijazniti z dejstvom, da je bolj uspešna od njega.⁴³³

Odnos do znanstvenic kot kolegic se je v slovenskem akademskem okolju spreminjal počasi, z menjavo generacij in njihovimi uspehi. Niso pa predsodki

429 Suhadolc, *Življenje in delo*, str. 56–57.

430 Čujec, *Beyond*, str. 60–63.

431 Prav tam, str. 60–69.

432 Prav tam, str. 89–90.

433 Prav tam, str. 89–146.

utonili v pozabo. Ob tem velja opozoriti na trditev Janeza Milčinskega, predsednika Slovenske akademije znanosti in umetnosti, iz leta 1982, ko so snemali oddajo ob njegovi 70-letnici. Takrat je bil vprašan o majhnem številu žensk v Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Povod za vprašanje o zastopanosti žensk v SAZU je bila njegova izjava, da za ženske ni mogoče uporabiti enakih pogojev kot za moške. Na vprašanje, ali bi lahko pojasnil svojo izjavo, je kot iz topa izstrelil: »Ja, kaj ste že slišali za kakšno resno kompozicijo, ki bi prišla izpod ženskih rok?«⁴³⁴

Ob petdesetletnici Splošnega ženskega društva leta 1926 je v spominskem zborniku Slovenska žena predsednica društva Alojzija Štebi izrazila pričakovanje, da bo Alma Sodnik-Zupanec postala »prva slovenska profesorica univerze«. Njeno pričakovanje se je pozneje uresničilo kljub pretresom in izrednim razmeram med drugo svetovno vojno in po njej, ki so bistveno spremenili kadrovsko sestavo na ljubljanski univerzi. Sodnikova, ki je orala ledino, je leta 1933 postala privatna docentka, leta 1946 postala izredna, 1951 pa še redna profesorica. Njeno vzpenjanje po akademski lestvici je bilo vse prej kot tekoče, kar nakazuje na latentno in globoko ukoreninjenost predstav o znanosti oziroma univerzi kot moškemu svetu in predsodkov do žensk kot znanstvenic.⁴³⁵

Kljub porastu študentk v absolutnem številu in v relativnem obsegu, kot je razvidno iz priloženega grafikona, so bile možnosti žensk v prvi polovici dvajsetega stoletja za njihovo akademsko kariero majhne, skoraj nične. V obdobju od ustanovitve do druge svetovne vojne so na ljubljanski univerzi le redke postale asistentke in lektorice, torej so dobile najnižjo akademsko zaposlitev, pri kateri so večinoma vztrajale v upanju, da bodo dobile priložnost za napredovanje. To je na ljubljanski univerzi, kot že omenjeno, uspelo Almi Sodnik, Ljudmili Dolar Mantuani in Marti Blinc, ki so bile habilitirane v naziv privatni docent, torej so pridobile venia legendi na Alma mater Labacensis.⁴³⁶ Poleg omenjenih sta namero po akademski karieri javno izrazili Ana Mayer Kansky in Ángela Piskernik. Slednja je svojo namero pisno sporočila dekanu Filozofske fakultete dr. Ivanu Prijatelju, znancu iz študentskega obdobja na Dunaju.⁴³⁷ Uradne prošnje pozneje ni podala, kar bi lahko pomenilo, da ni prejela spodbudnega odziva s strani vodilnih profesorjev Filozofske fakultete.

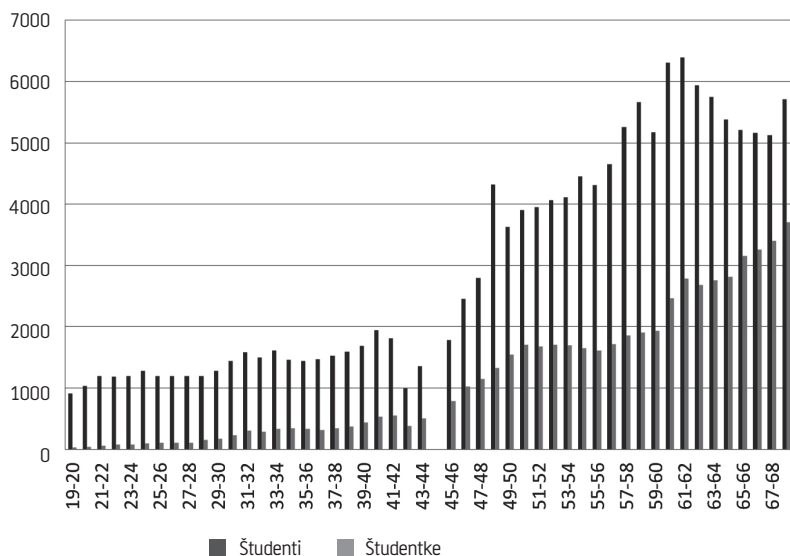
434 ARS, AS 293, š. 10, Scenarij za oddajo o Janezu Milčinskem (1982).

435 Jerman, Žvan, Filozofija, str. 199–200.

436 AMSU, personalne mape omenjenih predavateljic.

437 Stergar, Dr. Ángela Piskernik, str. 244.

Grafični prikaz števila študentov in študentk na ljubljanski univerzi od 1919 do 1968

Vir: Modic (ur.), *Petdeset let*, str. 638–640

Habilitacija je bila prvi nujen pomemben korak v akademski karieri, vendar pa je ni zagotavljala, še manj zaposlitev oziroma redne finančne prilive. Bila je simbolna stopnica, pogosto je bila z njo povezana skromna honorarna zaposlitev.⁴³⁸ Na splošno so bili privatni docenti ne glede na spol v težavnem položaju,⁴³⁹ vendar je mogoče iz protesta študentov leta 1937, ki ga bom analiziral v biografskem orisu Ljudmile Dolar Mantuani, sklepati, da je obstajal latenten dvom oziroma odpor do predavateljic.⁴⁴⁰ Z besedami Kokaljeve, ženske so sprejemali kot nebodijihotreba. Zanje so veljali drugačni standardi, še bolj so morale paziti na svoje javno udejstvovanje, strogo so se morale izogibati političnemu udejstvovanju – torej oblikovanju javnih političnih stališč ali javno opozarjati na spolno neenakopravnost – in dokazovati, da lahko obvladujejo lastno gospodinjstvo. To je pomenilo, da lahko skrbijo za moža ali samo zase. Ženske so morale dokazovati, da lahko združijo dvojno poslanstvo: gospodinjstvo in akademsko kariero. Če je bilo prizadevanje za akademsko kariero ob primerni oskrbi moža še v skladu z družbenimi pogledi, pa sta bila vzgoja lastnih otrok in prizadevanje za akademsko kariero nezdružljiva kot dve ločeni vlogi, ki ju ni

⁴³⁸ Bartol, *Obiski*, str. 91–92.

⁴³⁹ AJ, 66-187-453, 1926, št. 2555/26; AJ, 66-187-453, 1935, št. 25451/35.

⁴⁴⁰ AMSU, VII-78, Dr. Mantuani-Dolar Ljudmila, Akademski kljub montanistov v Ljubljani (19. 5. 1937).

mogoče uskladiti. Odločitev ženske za družino je v času pred drugo svetovno vojno, pa seveda še kakšno desetletje po njej, dejansko pomenila opustitev akademskega sna.

Opozoriti pa je treba na objektivne okoliščine, malo prostih mest in miselnost profesorjev ob zaposlovanju akademskega podmladka – akademski poklic kot poslanstvo. To je pomenilo, da je znanost prva in najpomembnejša stvar znanstvenika, vse ostalo, tudi družina, pa je del socialnega življenja znanstvenika kot meščana, državljana. Slovenski profesorji so to mentaliteto poskušali prenesti iz avstrijskih univerzitetnih središč, vendar jim je to uspelo le delno.⁴⁴¹ Znale so družbe profesorjev, ki so tvorili omizja, v katerih so razpravljali o znanstvenih vprašanjih, o organizacijskih vprašanjih ljubljanske univerze, o kulturnih vprašanjih na splošno, o politiki, skratka o vseh družbeno pomembnih temah.⁴⁴² V nasprotju s srednješolskimi in osnovnošolskimi profesorji se je od univerzitetnih profesorjev pričakovalo, da se bodo ukvarjali samo s temeljnimi znanstvenimi vprašanji, ne pa tudi s pridobitništvom. Pričakovano je bilo, da bodo žene univerzitetnih profesorjev prevzele skrb za družino. Med obema stranema je vladala jasna spolno naravnana razmejitev: skrb za družino kot ženska naloga, raziskovanje kot tipično moška naloga.

Izbojevanje pravice žensk do študija je skupaj z uveljavitvijo v klasičnih moških poklicih imela pomemben vpliv v družbi, zelo skromno pa je vplivalo na miselnost v akademskih vrstah.⁴⁴³ Možnost žensk za akademsko kariero je bila tudi po prvi svetovni vojni tako rekoč nična. V socialno in ekonomsko razvitih okoljih so lahko ženske svoje raziskovalne afinitete zadovoljile v zasebnih raziskovalnih zavodih. Znano je, da so se uveljavile na takrat novih in neuveljavljenih področjih, kot je bila na primer kemijska tehnologija.⁴⁴⁴ Drugače od Nemčije, Češkoslovaške in Avstrije v Jugoslaviji ženske te možnosti niso imele, kajti znanstveno življenje je bilo osredotočeno na univerze in visoke šole. Pogosto so bile izrečene obtožbe o preskromnem financiranju znanosti, o nepravični razdelitvi sredstev med visokošolskimi središči, posebej o zapostavljanju ljubljanske in delno tudi zagrebške univerze v korist beograjske univerze.⁴⁴⁵ Slovenski profesorji so se morali redno ukvarjati z grožnjo o ukinitvi posameznih oddelkov ali fakultet za ohranitev obstoječega stanja, zaradi česar zahtev za dodatne namestitve niso niti postavljali. Zaradi majhne mobilnosti profesorjev in odsotnosti razpisov za nova, dodatna mesta na ljubljanski univerzi so imeli mladi skromne možnosti za akademsko kariero. Če pa so se zanj vseeno odločili, so morali biti pripravljeni

441 ARS, AS 1931, serija II, št. 26, str. 50191-96; AJ, 66-228-230, 1931, št. 4/31.

442 Prim.: Stergar, Dr. Āngela Piskernik, str. 241.

443 Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 249–257.

444 Görs, *Die chemisch-technische Assistenz*, str. 169–195.

445 Hinterlechner, *Prašanje univerz*, str. 321–351; Petre, *Državni proračun*, str. 133–136.

več let financirati lastno raziskovano delo in čakati na priložnost ali pa si poiskati zaposlitev in upati na benevolentno podporo profesorjev. V slednjem primeru so bili v očeh profesorjev bolj ali manj »izgubljeni« za akademsko kariero. Poleg osebne strasti in močne odločenosti sta bila pomembna dejavnika sreča in seveda naklonjenost profesorja ali profesorjev.⁴⁴⁶

ANA MAYER KANSKY, PRVA DOKTORANDKA UNIVERZE V LJUBLJANI

Zaradi orisanih okoliščin se je le malo doktorandov odločalo za akademsko kariero, seveda še manj doktorandk. Tiste, ki pa so se odločile, so vztrajale do uresničitve svojega mladostnega sna o akademski karieri. Kot zgled je mnogim bila Ana Mayer, predvojna študentka kemije na Filozofski fakulteti dunajske univerze, ki je po vojni študij želela končati v Ljubljani. V sorazmerno kratkem času, od septembra 1919 do aprila 1920, je izdelala doktorsko disertacijo.⁴⁴⁷

Ana Mayer je bila rojena leta 1895 v Ložah pri Vipavi, med letoma 1902 in 1907 je obiskovala osnovno šolo v Vipavi, nato je šolanje nadaljevala na šestletnem Dekliškem liceju v Ljubljani. Sedmi in osmi razred ter seveda maturo je kot hospitantka opravila na klasični gimnaziji v Ljubljani. Kljub talentom pa njena mama ni bila navdušena nad njeno željo po študiju, zato ji je moral mož na smrtni postelji obljubiti, da Ane ne bo poslal študirat, kar je predvsem pomenilo, da je ne bo finančno podpiral pri študiju. Iznajdljiva in sposobna Ana si je denar za študij, vsaj za prvi letnik, prislužila z organiziranjem pobiranja marelic in prodajo le-teh v Trst in Gorico.⁴⁴⁸

Študij je po koncu vojne nadaljevala na slovenski univerzi, ki je jeseni 1919 začela delovati v skromnih razmerah, kar posebej velja za discipline, ki potrebujejo tehnične pogoje za raziskovanje in študij, med katere lahko štejemo kemijo. Kemijski inštitut Tehnične fakultete je dobil začasne prostore v kletnih prostorih realke na Vegovi. Opremo in pohištvo je vodja inštituta Maks Samec ml. skupaj s sodelavci, med katere je sodila doktorska kandidatka Ana Mayer, iskal vsepovsod, od vojaških skladišč do zasebnih stanovanj. Uvoz opreme iz tujine je bil praktično onemogočen, pa tudi sredstev ni bilo na voljo. Pri opremljanju se je Ana dokazala kot izjemno iznajdljiva, sposobna in prizadevna mlada dama.⁴⁴⁹

Poleg poučevanja na Dekliškem liceju v Ljubljani je v le nekaj mesecih, od septembra 1919 do pomladi 1920, v improviziranih razmerah – za prvi labora-

446 Petre, Državni proračun, str. 133–136; ARS, AS 1931, serija II, št. 26, str. 50191–50196.

447 Kobal, Razvoj kemijskih študijev, str. 93–95.

448 Benedetič, Portret dr. Anke Mayer-Kansky, str. 13.

449 Kavčič, Modic, Stanovnik, Nučič, Kemija, str. 349–350.

torijski pult je rabilo nekaj lesenih zabojev – pod Samčevim mentorstvom izdelala doktorsko disertacijo »O učinkovanju formaldehida na škrob«. Javnemu zagovoru junija 1920 je 15. julija 1920 sledila slovesna promocija za doktorico filozofije; vpisana je bila namreč na Filozofski fakulteti. Izsledki raziskave so bili objavljeni v ugledni znanstveni reviji *Kolloidchemische Beihefte* v Dresdnu.⁴⁵⁰

Že pred zagovorom je marca 1920 postala asistentka v univerzitetnem kemijskem inštitutu, kjer je pomagala pri vajah in predavanjih iz kemije, ki so se izvajala tako na filozofski kot tehniški fakulteti. Čeprav si je želela akademske kariere in raziskovanja ter imela podporo vodje inštituta, je morala leta 1922 podati odstopno izjavo.⁴⁵¹ Ni povsem jasno, zakaj: ali zaradi finančne stiske inštituta, ali morda zaradi poroke z Evgenom Kanskyjem, ki ga je spoznala na kemijskem inštitutu, ali zato, ker je bila noseča. Ob tem naj dodam, da bodo slovenske kulturne inštitucije morale nameniti več pozornosti urejanju in omogočanju dostopa do arhivskega gradiva, neprecenljive kulturne dediščine.

Ana se ni dala in je ustanovila podjetje A. Kansky.⁴⁵² Njena odločitev je bila zelo drzna, saj se v tistem obdobju znanstveniki, doktorji znanosti, praktično niso ukvarjali s podjetništvom. Podjetniško pobudo so raje prepuščali bankam in zavarovalnicam ter velikim podjetjem, skratka velekapitalu. Zadovoljili so se z dobro plačanimi mesti v upravnem odboru ali občasnim in donosnim svetovanjem. Izjema v tem pogledu je bil Milan Vidmar, ki pa v podjetništvu ni bil najbolj uspešen. Podjetje, ki ga je tudi vodil kot direktor, je po le petih razglasilo stečaj. Ta njegov neuspeh je kar nekako spregledan v njegovih biografskih orisih, zastranjen kot manj pomembna tema.⁴⁵³ Na drugi strani pa je v biografskih orisih Ane Mayer Kansky premalo poudarjena njena vloga pri ustanovitvi podjetja in seveda tudi okoliščine, v katerih ga je ustanovila.⁴⁵⁴

Na podlagi dostopnega gradiva je mogoče ugotoviti, da je bila Ana prva violina podjetja, da je bila podpisnik vseh pogodb, da je sama zbrala ustanovni kapital – del si je izposodila od tašče, drugi del pa je pridobila od očeta kot nekakšno odpravnino oziroma dediščino – in da je vodila podjetje. Mož je imel v podjetju »zgolj« svoj laboratorij. Kot je bila takrat običajna praksa, je podjetje imenovala po sebi, s čimer je podjetje A. Kansky postalo blagovna znamka, sinonim za kakovostne kemijske preparate. Po drugi svetovni vojni je v prošnji za dodelitev starostne pokojnine – njeno podjetje je bilo maja 1948 nacionalizirano – poudarila, da je bilo podjetje bolj »raziskovalno praktičnega značaja, kakor

450 AMSU, Promocijski protokol Univerze v Ljubljani; Peterlin Neumaier, *Življenjepis Maksa Samca*, str. 37–38.

451 ZAL, LJU 374, š. 1, m. 1, št. 439/921; AMSU, VII-140, št. 43-1920.

452 ZAL, LJU 374, š. 1, m. 3–4.

453 Vidmar, *Spomini*, str. 264, 276, 294–306.

454 Milenković, Ana Mayer Kansky (1895-1962), str. 303–307.

dobičkonosna ustanova, ker je v njem izvajala pionirsko delo uvajanja kemikalij na jugoslovanski trg». ⁴⁵⁵

ALMA SODNIK, FILOZOFINJA, PRVA DOCENTKA LJUBLJANSKE UNIVERZE

S podobnimi okoliščinami kot Ana Mayer Kansky se je morala srečevati njena vrstnica Alma Zupanec, pozneje poročena Sodnik. Oče je želel, da bi hčerka študirala farmacijo in pridobila izobrazbo, ki bi ji omogočala varno zaposlitev. ⁴⁵⁶ Alma, ki si je sicer želela nadaljevanje izobraževanja, se je takoj po koncu srednješolskega izobraževanja leta 1915, pred odhodom njenega izbranca na fronto, poročila in ustvarila družino. Zaradi smrti prvorojenca in moževe poškodbe, zaradi katere spočetje potomcev v zakonu ni bilo več mogoče, se je Alma Sodnik pri triindvajsetih letih odločila za študij na novoustanovljeni ljubljanski univerzi. ⁴⁵⁷ Kot je zapisala v življenjepis, ki ga je priložila doktorski disertaciji, se je za študij filozofije kot glavnega predmeta ter pedagogike in slovanske filologije kot stranskih predmetov odločila, ker ji je v času šolanja na višji gimnaziji filozofija pritegnila zanimanje, ki je ob študiju preraslo v nekaj več, v strast. ⁴⁵⁸

Že v času študija je postala pomožna asistentka pri profesorju Francetu Vebru, mentorju doktorske disertacije, ki jo je uspešno zagovarjala decembra 1923, ko je bila tudi promovirana za doktorico filozofije. Zaradi njenih talentov in prizadevnosti ji je njen mentor pomagal pri nadaljevanju raziskovanja s skromno namestitvijo na oddelku za filozofijo na Filozofski fakulteti. ⁴⁵⁹ Na ustrezno priložnost je morala čakati dobro desetletje. Kot je zapisano v spominskem zborniku ob 50. obletnici ljubljanske univerze leta 1969, si je »kot ženska precej težko pridobila svojo znanstveno kariero«. Potem ko je leta 1931 oddala prošnjo za habilitacijo oziroma za privatno docenturo, je morala že na sestavo komisije čakati dobro leto. Ko je bila komisija imenovana, je dobila Turnerjevo potovalno štipendijo za študij zgodovine filozofije na Dunaju, kar je bil pozitiven signal. Januarja 1933 je bil izdan sklep o izvolitvi v naziv privatna docentka. Vodja oddelka za filozofijo France Veber ji je, da se je lahko posvetil lastnemu raziskovalnemu delu, »prepustil« pedagogsko breme, na ta način pa omogočil možnost zaslužka. Privatni docenti so bili kot honorarni sodelavci plačani zgolj za opravljeno (pedagoško) delo. ⁴⁶⁰

455 ZAL, LJU 374, š. 1, m. 3, Dopis 24. 11. 1954.

456 Kokalj Željeznova, Dr. Alma Sodnik, str. 209–211.

457 Žalec, Alma Sodnik (1896–1965), str. 313.

458 Cindrič, *Študenti s Kranjske*, str. 63.

459 Prav tam.

460 Jerman, Žvan, *Filozofija*, str. 199–200.

Kljub uspešnemu pedagoškemu in raziskovalnemu delu je morala na napredovanje čakati 13 let, saj je bila v višji naziv (izredna profesorica) izvoljena šele po drugi svetovni vojni, leta 1946, v sklopu prvih povojnih izvolitev v višji naziv. Zaradi odvzema habilitacije Francetu Vebru avgusta 1945 je bila novembra 1945 izvoljena za predstojnico oddelka.⁴⁶¹ V tej novi funkciji predstojnice oddelka, ki jo zasedla kot prva ženska, je bila Sodnikova pod budnim nadzorom kolegov. Zato je vodenju oddelka posvečala veliko pozornosti, kar je vplivalo na manjši obseg znanstvenih objav. V poročilu Udbe iz leta 1951 je sodelavec »Andrej« (Fran Petre) ugotavljal, da se Sodnikova težko sooča z bremenom odgovornosti. Imela je precej zahtevno nalogo, saj je bila kadrovska zasedba oddelka šibka, poleg Sodnikove še en sodelavec, ki je bil po »Andrejevem« mnenju neprimeren tako po človeški kot pedagoški plati, poleg tega pa je oblast od oddelka pričakovala, da bo na Filozofski fakulteti in širše na univerzi močna opora pri seznanjanju profesorjev z dialektičnim materializmom in na splošno pri širjenju marksistične miselnosti. Alma, ki je bila zelo previdna pri izražanju političnih stališč in se jim je, kolikor je bilo to mogoče, ogibala v širokem loku, ni izpolnila pričakovanj oblasti.⁴⁶² Pritiski nanjo so bili sprva latentno prisotni, po reformi ljubljanske univerze v letih 1957–1959 in zaposlitvi Borisa Ziherla pa so se okrepili.⁴⁶³

Alma Sodnik je na podlagi omenjene »ugodne moralno-politične ocene« sodelavca »Andreja« 1953 napredovala v naziv redna profesorica, s čimer je postala prva slovenska znanstvenica, ki si je pridobila najvišji akademski naziv.⁴⁶⁴ Leta 1959, tako zaradi spremenjenih razmerij v oddelku kot okrnjenega zdravja, je zaprosila za predčasno upokojitev, kajti predavala bi lahko do dopolnjenega 70. leta, torej do leta 1966, še nadalje pa je honorarno predavala na oddelku.⁴⁶⁵

LJUDMILA MANTUANI DOLAR

Med znanstvenicami, ki so ženskam utrle pot na univerzo, moramo omeniti tudi Ljudmilo Mantuani Dolar. O njej je malo znanega, saj je pred koncem druge svetovne vojne odšla iz Slovenije, domnevno na zdravljenje, po vojni pa se ni vrnila, zaradi česar ji je bila avgusta 1945 ob »čistki« domnevnih in dejanskih ideoloških nasprotnikov nove ljudske komunistične oblasti odvzeta habilitacija na ljubljanski univerzi.⁴⁶⁶

461 Jerman, Žvan, *Filozofija*, str. 200–201; Kadrovska služba Filozofske fakultete v Ljubljani, Alma Sodnik Zupanec, personalna mapa; prim. Movrin, *The Anatomy of a Revolution*, str. 141–168.

462 ARS, AS 1931, serija II, št. 26, str. 50195–6.

463 ARS, AS 1529, š. 18, št. 179/59; š. 23, Razprava Borisa Kraigherja na seji univerzitetnega komiteja (20. 3. 1959); prim. ARS, AS 223, š. 642, št. 111/59.

464 Jerman, Žvan, *Filozofija*, str. 200–202.

465 Modic et al. (ur.), *Univerza v Ljubljani, biografije*, str. 29–30.

466 Gabrič, *Odpuščanje profesorjev*, str. 16.

Ljudmila Dolar, poročena Mantuani, rojena leta 1906 v Celju, se je na Univerzo v Ljubljani vpisala na podlagi izpričevala o višjem tečajnem izpitu, ki ga je junija 1925 izdala gimnazija v Mariboru. Izhajala je iz uradniške družine, njen oče je bil gimnazijski profesor, stric pa je bil med drugim tudi ravnatelj gimnazije v Kranju.⁴⁶⁷ Na ljubljanski univerzi je študirala geologijo in junija 1929 diplomirala, junija 1935 pa z uspehom zagovarjala doktorsko disertacijo. Kot pripravnica na gimnaziji je bila zaposlena med marcem 1930 in januarjem 1932 na tretji državni realni gimnaziji v Ljubljani, od januarja do julija 1932 pa na realni gimnaziji v Peči. Julija 1930 se je poročila z Jožefom Mantuanijem, zasebnim uradnikom, trgovskim zastopnikom avstrijskih firm v Ljubljani oziroma v Jugoslaviji. Po poroki je ostala zaposlena tudi po tem, ko je bila v začetku januarja 1932 prestavljena v Srbijo, na realno gimnazijo v Peč. Po izteku šolskega leta je junija 1932 izgubila zaposlitev brez pojasnila ali izdanega pisnega sklepa.⁴⁶⁸ Premestitev in izgubo službe lahko povežemo z ukrepi režima, ki je kaznoval bolj ali manj odkrite nasprotnike režima ali z njim povezane osebe. Kriterij je bil, poleg udeležbe in glasovanja na volitvah novembra 1931, tudi mnenje banske oblasti Dravske banovine. Zato je ban Drago Marušič jeseni 1932 prosvetno ministrstvo pozval, naj upošteva njegove predloge o premestitvah in odpuščanju profesorjev, ker se v javnosti oblikuje vtis o njegovi odgovornosti za spremembe.⁴⁶⁹

Po izgubi zaposlitve se je posvetila izdelavi doktorske disertacije. Kot doktorska kandidatka je do zagovora doktorske disertacije postala »privatna asistentka« predstojnika Mineraloško-petrografskega inštituta ljubljanske univerze. Po zagovoru je za krajši čas pridobila začasno in skromno plačilo za raznovrstno delo na omenjenem inštitutu Tehniške fakultete. Marca 1937 je prosvetno ministrstvo potrdilo njeno izvolitev za privatno docentko pri katedri Tehniška geologija z mineralogijo in petrografijo na ljubljanski univerzi.⁴⁷⁰ Kdaj natančno se je postopek pričel, ni mogoče ugotoviti, je pa dejstvo, da ga niso začeli, dokler je bil njen mož zaposlen na italijanskem konzulatu v Ljubljani, čeprav je bila izdelana ugodna strokovna ocena njenega dela in izdano ugodno npravstveno spričevalo. Če je v bolj mirnih dvajsetih letih zadostovalo ugodno npravstveno spričevalo, v današnjem izrazoslovju potrdilo o nekaznovanosti, se je v napetih tridesetih letih širil nabor pogojev za pridobitev javne službe.⁴⁷¹

V strokovni oceni je junija 1936 komisija v sestavi Marija Rebeka, Vasilija Vasiljeviča Nikitina in Viktorja Gostiše opozorila na njeno popolno obvladovanje

467 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 1678.

468 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 586/45.

469 AJ, 66-25-59, 1932, Zahtev bana Dravske banovine; prim.: Dolenc, *Kulturni boj*, str. 118–131; prim.: Oset, *Prosvetne razmere*, str. 159–160; prim.: Stergar, Dr. Ángela Piskernik, str. 243.

470 AMSU, VIII – 78, Dolar Mantuani Ljudmila, št. 332/1939.

471 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 969/36 pr.

metod petrografskega proučevanja in izjemno uspešnost v zadnjem obdobju – v letu 1936 je napisala tri znanstvene članke. V prid so ji šteli štiriletno brezplačno delo v mineraloškem inštitutu, s čimer naj bi pokazala »veliko vztrajnosti in vnemo za izbrano stroko«. Zato je bila komisija prepričana, da lahko kandidatka zapolni praznino, ki je nastala po smrti Karla Hinterlechnerja. Novembra 1936 jo je fakultetni svet Tehniške fakultete izbral za privatno »docentinjo«, izbor pa je 5. februarja 1937 soglasno potrdil univerzitetni senat in predlagal prosvetnemu ministrstvu, da izvede imenovanje. Prosvetni minister je predlogu sledil in 16. marca 1937 izdal odlok o »postavitvi za privatno docentinjo pri katedri: tehniška geologija z mineralogijo in petrografijo« na Tehniški fakulteti v Ljubljani.⁴⁷²

Kaj reči pri njenem postopku? Habilitacijo in redno zaposlitev je dobila hitreje kot Sodnikova, kar je posledica smrti njenega mentorja oziroma razpisa za prosto delovno mesto. Ali je bila kot ženska deležna drugačne obravnave? No, na to vprašanje zaradi pomanjkanja gradiva težko odgovorimo povsem nedvoumno. So pa se v postopku tudi njej omenjali spol, stan in podatek o potomstvu, česar ne zasledimo v vlogah moških prosilcev. V vlogi je bilo navedeno, da je poročena, vendar nima otrok. V drugem dokumentu iz novembra 1936 pa je zapisano: »poročena in nima premoženja«.⁴⁷³

V njeni personalni mapi je ohranjen dokument, dopis Zveze strokovnih klubov Tehniške fakultete iz maja 1937, v katerem so študenti protestirali proti dodelitvi predavanj prof. Vasilija Nikitina kandidatu brez javnega razpisa. Nikjer sicer ni omenjeno ime novoimenovane privatne docentke, vendar ni dvoma, da gre zanj. Profesor Nikitin ji je očitno s prenosom predavanj želel zagotoviti skromne prihodke, saj je kot privatna docentka bila še zmeraj honorarna sodelavka, torej v celoti odvisna od honorarnega dela. Nikitin, ki je študentom pojasnil, da bo Dolarjeva postala »administrativna moč« na fakulteti, je prejel opravičilo od študentov, ki pa so dosegli svoj cilj – da je njihov predavatelj ostal prof. Nikitin.⁴⁷⁴

Materialno se ji je položaj izboljšal spomladi 1940, natančneje maja, ko je bila imenovana za docentko in je s tem dobila redno zaposlitev. Januarja 1940 je rektorat v uradnem listu objavil razpis za prosto mesto univerzitetnega docenta za mineralogijo in petrografijo, prosto mesto, ki je pripadalo Filozofski fakulteti.⁴⁷⁵ Z novim proračunskim letom, ki se je pričelo 1. aprila 1940, kljub temu da proračun ni bil sprejet in se je izvajalo začasno financiranje po dvanajstinah, so bila odobrena dodatna sredstva za pokritje prostega mesta na Filozofski fakulteti. Maja 1940 je univerzitetni senat soglasno izbral Ljudmilo Dolar Mantuani za univerzitetno docentko za obdobje treh let, in sicer od 1. aprila 1940 dalje. V

472 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 200/37 pr.

473 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 437/1936.

474 AMSU, VII-78, Dr. Mantuani-Dolar Ljudmila, št. 19.

475 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 54/40 pr.

nasprotju z imenovanjem za privatno docentko je s tem imenovanjem pridobila zaposlitev na ljubljanski univerzi in tudi materialno varnost, ekonomsko neodvisnost (od moža) ter pogoje za raziskovalno delo.⁴⁷⁶

Imenovanje je bistveno vplivalo na njeno osebno življenje, saj se je še isti mesec odselila od moža. V dokumentu, v katerem je zahtevala izplačilo osebne draginske doklade, je kot vzrok navedla »rodbinske razprtije«. ⁴⁷⁷ Kaj je to dejansko pomenilo, ni mogoče natančno ugotoviti. Jasno je, da sta se po nekaj mesecih ločenega življenja pobotala, kajti decembra 1941 sta dobila sina Marka.⁴⁷⁸

Oktobra 1940 je dobila dodaten vir zaslužka, ko je prosvetno ministrstvo izdalo odlok, ki ga je v imenu ministra Antona Korošca podpisal Miha Krek, minister brez resorja, s katerim se jo je imenovalo za honorarno predavateljico na Tehniški fakulteti v Ljubljani. V odloku sta bila navedena višina honorarja in stroškovno mesto za kritje honorarja.⁴⁷⁹

Prvi medvojni službeni dokument v njeni personalni mapi je iz novembra 1943, sklep o napredovanju, ki ji je pripadal po treh letih neprekinjene javne službe.⁴⁸⁰ Naslednjič je napredovala 27. aprila 1944, ko je z odlokom šefa Pokrajinske uprave v Ljubljani napredovala v 6. položajno skupino.⁴⁸¹

Po italijanski kapitulaciji in pričetku nemške okupacije na ozemlju Ljubljanske pokrajine je novembra 1943 šef Pokrajinske uprave Leon Rupnik izdal odlok o ustavitvi predavanj na ljubljanski univerzi do nadaljnjega, kar je trajalo do konca vojne oziroma do študijskega leta, ki se je pričelo jeseni 1945.⁴⁸² Med univerzitetnimi profesorji je telo pričakovanje, da se bodo predavanja začela že spomladi 1944, ko so bile prenesene pristojnosti nekdanjega prosvetnega ministrstva od Pokrajinske uprave na nemško okupacijsko oblast. Do obnove normalnega akademskega življenja zaradi finančne stiske, še bolj pa zaradi srditih sklepnih bojov v drugi svetovni vojni in splošno težavnih razmer pozneje ni prišlo.⁴⁸³ Ob prenosu pristojnosti je rektorat sprožil postopke za imenovanje honorarnih predavateljev in izdal sklepe o imenovanju v pedagoške nazive, ki so jih poslali v potrditev okupacijski oblasti, vrhovnemu komisarju za operacijsko cono Jadransko Primorje. Postopek je univerzitetna oblast, rektorat in dekanati, pričela z razpravo o kandidatu v fakultetnem svetu, v primeru pozitivne odločitve se je razprava nadaljevala v univerzitetnem senatu. Pred predlogom za imenovanje je rektorat pridobil stališče o kazenski primernosti kandidata. Tovrst-

476 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 54/40 pr in 170/40 pr.

477 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 368/40 pr.

478 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, ovoj Fil. fak., št. 2977.

479 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, K rekt. št. 1115/40/prez.

480 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 924-1/43.

481 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 405-1/44.

482 Benedetič, Študenti v narodnoosvobodilnem boju, str. 138.

483 Prim. Oset, *Zgodovina Slovenske akademije*, str. 126.

no poizvedovanje, ki se je uveljavilo že pred drugo svetovno vojno, se je med vojno razširilo tudi na javna politična stališča, torej tudi na odnos kandidata do Pokrajinske uprave na eni strani in OF na drugi strani. V primeru negativnega mnenja univerzitetna oblast kandidata ni predlagala v imenovanje.⁴⁸⁴

Ker je bila Ljudmila Dolar Mantuani že aprila 1944 vnovič imenovana za docentko na Filozofski fakulteti, je ob predvideni obnovitvi akademskega življenja na univerzi stekel postopek za njeno honorarno zaposlitev na Tehniški fakulteti, ki je bila zaprta od februarja 1942.⁴⁸⁵ Postopek je v njenem primeru tekел gladko. Junija 1944 jo je za to mesto soglasno predlagal svet Tehniške fakultete, nato je avgusta predlog soglasno potrdil univerzitetni senat, septembra 1944 pa je rektorat v skladu z okrožnico šefa Pokrajinske uprave iz novembra 1943 zaprosil za mnenje o kandidatki. Po prejemu mnenja, ki je bilo očitno pozitivno, je rektorat januarja 1945 predlagal nadrejeni oblasti, vrhovnemu komisarju za operacijsko cono Jadransko Primorje, da izvede imenovanje.⁴⁸⁶

Iz njene personalne mape, ki jo hrani univerzitetni arhiv ljubljanske univerze, ni povsem jasno, ali je bilo imenovanje izvedeno. Ohranjen je zgolj koncept predloga za imenovanje.⁴⁸⁷ V mapi je tudi koncept pisma, datiranega 30. aprila 1945, v katerem je rektor Milko Kos svetovalcu vrhovnega komisarja predlagal odobritev trimesečnega bolezenskega dopusta za Ljudmilo Dolar Mantuani. Pismo je bilo odposlano 1. maja 1945,⁴⁸⁸ vendar pa nanj najverjetneje ni bilo odgovora, saj so se nemške okupacijske oblasti pripravljale na umik iz Slovenije v Nemčijo.

Za ta korak se je odločila tudi Ljudmila Dolar Mantuani. O vzrokih za njeno odločitev lahko samo ugibamo.⁴⁸⁹ Verjetno se je za odhod odločila v strahu pred novimi oblastniki, čeprav se njeno ime ne omenjena v gradivu Varnostno-obveščevalne službe oziroma njene naslednice Organa za zaščito naroda oziroma Udbe.⁴⁹⁰ Zaradi odhoda iz Slovenije oziroma nezmožnosti opravljanja službe je bila z odlokom prosvetnega ministra Narodne vlade za Slovenijo z dne 10. avgusta 1945 »odstavljena« v skupini profesorjev, ki so pobegnili iz »Slovenije v zamejstvo«. Odlok je pomenil odvzem habilitacije in izgubo službe brez pravic ob prenehanju delovnega razmerja.⁴⁹¹

Zaradi omenjenega sklepa in odnosa komunističnih oblasti do po vojni odstranjenih profesorjev, ki jih je obravnavala kot svoje politične in ideološke nasprotnike, Dolar Mantuanijeva ni bila vključena v zgodovinski spomin ženskih

484 Prim. ARS, AS 199, f. 66, št. 4459/1944.

485 Benedetič, Študenti v narodnoosvobodilnem boju, str. 137.

486 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 732/44.

487 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 732/44.

488 AMSU, Rektorat IV, mapa 10/149, št. 274-1/45.

489 Prim. Suhadolc, *Rihard Zupančič*, str. 80–83.

490 ARS, AS 1931.

491 Gabrič, *Odpuščanje profesorjev*, str. 16.

prizadevanj za enakopravnost niti se ni ohranil spomin nanjo kot znanstvenico in predavateljico. Tako ni presenetljivo, da ni bila poimensko navedena v spominskem zborniku, ki je izšel ob 50. obletnici ljubljanske univerze poleti 1969.⁴⁹² O njej je v Enciklopediji Slovenije informativno geslo napisal Jože Duhovnik, ki je črpal informacije iz biografije, objavljene v Handbook of Concrete Aggregates.⁴⁹³

Nekakšno praznino o njeni usodi po drugi svetovni vojni dopolnjuje vest v slovenskem emigrantskem časniku Slovenska država, ki je izhajal v Kanadi, v Torontu. V članku Slovenci v kanadskem tisku iz aprila 1954 je objavljena notica, da je »svoje dni predavala na slovenskem vseučilišču v Ljubljani«. Članek je nastal ob njenem imenovanju v skupino, ki se je ukvarjala z raziskovanjem lastnosti kamnin za gradnjo velike vodne poti po reki Svetega Lovrenca in za gradnjo hidroelektrarn.⁴⁹⁴

MARTA BLINC

Od slovenskih znanstvenic, ki se jim je uspelo habilitirati na ljubljanski univerzi, imamo najmanj podatkov o Marti Blinc. O njej ni gesla niti v Enciklopediji Slovenije niti v Slovenskem biografskem leksikonu, niti ni ohranjena njena personalna mapa v univerzitetnem arhivu ljubljanske univerze. Najbolj obsežen prispevek tako predstavlja priložnostni spominski zapis, nekrolog, njene sodelavke na Kemijskem inštitutu Alekse Cimerman iz leta 2001.⁴⁹⁵ Praznino bo nekoliko zapolnil spominski zbornik Maksa Samca, v katerem bo obravnavana vloga Marte Blinc, študentke Maksa Samca in do njegove smrti tesne sodelavke ter dobre prijateljice.⁴⁹⁶ Zaradi njunega tesnega odnosa so sodobniki po Ljubljani širili govorice o njunem »ljubavnem« razmerju. Osnovni vzrok za širjenje govoric – dejanskega stanja namreč ni mogoče zanesljivo ugotoviti – je bila diskreditacija kolegice, ki je sodobniki niso razumeli in so ji zamerili, da je bogata, samostojna in lepa ženska, ki se ni vezala.⁴⁹⁷ Po drugi svetovni vojni so kolegi »tekmovali«, kdo jo bo bolj očrnil. Kot se je kasneje izkazalo, je bila večina obtožb neosnovanih, neresničnih in zlonamernih.⁴⁹⁸

Kolegi so Marti Blinc kmalu po vojni očitali od »nemškutarstva«, »buržujstva«, koruptivnosti, izjemnega bogastva do »koriščenja« telesa za doseg ciljev, skratka, slikali so jo kot tipično predstavnico ljubljanskega meščanstva, ki ožema

492 Modic (ur.), *Petdeset let*.

493 Duhovnik, Dolar-Mantuani, Ljudmila, str. 284.

494 Slovenci v kanadskem tisku, str. 3.

495 Cimmerman, In commemoration, str. 155–156.

496 Stanovnik et al. (ur.), *Maks Samec*.

497 ARS, AS 1931, serija III, št. 60, str. 94540.

498 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7827–7833.

delovno ljudstvo in izkorišča socialni kapital za svoj življenjski slog.⁴⁹⁹ Zaradi vsega naštetega je bila poleti 1945 na osnovi zlonamernih govoric skupaj z mamo ob izgonu Nemcev iz Jugoslavije izgnana iz Slovenije v Avstrijo.⁵⁰⁰ Kot že omenjeno, je Udba jeseni 1947, ko je bilo izdano dovoljenje za povratek v Ljubljano, ugotovila, da je večina obtožb neresničnih. To pa ni ustavilo kolegov, ki so trdili, da je germanofil in anglofil, torej privrženka dveh nasprotujočih opredelitev. Kriterij je bil znanje jezikov in pozitiven odnos do obeh kultur, kar je pomenilo branje nemške in angleške literature, ogled filmov in podobno.⁵⁰¹

Bolj ugodna poročila o njej so se pojavila od jeseni 1946 dalje, potem ko se je pri slovenski oblasti zanj odločno zavzel Maks Samec.⁵⁰² Novembra 1947 je tako zapisano, da »je mirna, prijazna, ima socialni čut, v gotovih momentih precej energična, vso pažnjo polaga svojemu strokovnemu delu«. ⁵⁰³ Dodatno je k zmedi o njenem medvojnem ravnanju prispevalo poročilo Udbe iz februarja 1950, v katerem so ugotovili, da sploh ni dokazov o njenem članstvu v Kulturbundu. Obstajal je dokaz, da se je uprla nemški okupacijski oblasti, ki je želela zasesti nepremične v njeni lasti. Veliko je bilo dokazov o njeni človekoljubni dejavnosti, ki se ni zamejevala na ostro ideološko-politično razmejitve, saj je podpirala družine internirancev, ob koncu vojne pa je posvojila deklico, ki je izgubila starše ob partizanskem napadu na Dolenjskem.⁵⁰⁴

Marta Blinc, rojena 1904, se je po opravljeni gimnaziji v Ljubljani jeseni 1923 vpisala na Univerzo v Ljubljani oziroma na Filozofsko fakulteto, smer kemija. Po zagovoru doktorske disertacije »Prispevek k kemizmu amylo- in erythroteles« in promociji za doktorico filozofije junija 1930 zanj ni bilo mesta v univerzitetnem kemijskem inštitutu. V inštitutu je bila od leta 1929, ko je začela izvajati raziskavo za doktorsko disertacijo, volonterska asistentka. Po promociji se je zaposlila kot profesorica kemije na Dekliškem liceju v Ljubljani, v prostem času pa je še naprej raziskovala na kemijskem inštitutu.⁵⁰⁵

Po uveljavitvi nove uredbe o Tehniški fakulteti v letu 1938 in reorganizaciji je jeseni 1939 predstojnik kemijskega inštituta Maks Samec dosegel ustanovitev biokemijskega laboratorija, ki je bil namenjen Marti Blinc. Skladno s pričakovanjem je Blincova leta 1940 pridobila habilitacijo in bila izbrana za honorarno predavateljico na Tehniški fakulteti. Vodila je vaje iz tehnične mikrobiologije, po odhodu docenta dr. Riharda Klemna januarja 1942 pa je prevzela njegovo

499 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7620.

500 ARS, AS 1931, Š. 1069, Zaporna knjiga št. 2.

501 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7827; prim. Movrin, Fran Bradač, str. 147–179.

502 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7832.

503 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7823–4.

504 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7827.

505 Peterlin Neumaier, Življenjepis Maksa Samca, str. 45.

mesto.⁵⁰⁶ Po zaprtju kemijskega inštituta spomladi 1943 je shranila kemikalije in inventar.⁵⁰⁷

Po vojni je bila Blinčeva izgnana iz države kot premožna lastnica trgovine s steklovino na Starem trgu v Ljubljani ter zaradi članstva v Sokolu in domnevnega članstva v nemškem Kulturbundu. Pomembno vlogo so imeli njeni moški kolegi, ki so širili govorice, da je bila naklonjena nemški kulturi. Za njeno vrnitev je Maks Samec zastavil ves svoj vpliv. Po dveh letih prošelj je dosegel, da se je lahko vrnila in zaposlila na Kemijskem inštitutu Slovenske akademije znanosti in umetnosti.⁵⁰⁸ Priključila se je osrednji raziskavi inštituta, to je bilo raziskovanje postopka izdelave kakovostnega koksa iz jugoslovanskih premogov, hkrati pa je raziskovala biosintezo za izdelavo penicilina.⁵⁰⁹

Ko je bil Samec leta 1949 in 1950 dolgotrajno bolniško odsoten, je postala njegova namestnica in dejansko vodila Kemijski inštitut SAZU.⁵¹⁰ Sodelavec Udbe je januarja 1949 v uvodnem poročilu – v začetku leta 1949 je Udbe za sodelavko pridobila tajnico Marte Blinc, od katere pa niso dobili kakovostnih informacij, saj naj bi bila »ambiciozna, a lena«⁵¹¹ – ocenjeval, da zaradi pomoči Samcu trpi njeno raziskovalno delo, tudi zaradi pričakovanja, da bo dobila redno zaposlitev.⁵¹² Ob reorganizaciji na Kemijskem inštitutu leta 1952–53 je bilo splošno pričakovanje, da bo Samca po njegovi upokojitvi zamenjala Marta Blinc.⁵¹³ Do spremembe vodstva na inštitutu je prišlo šele ob naslednji reorganizaciji v letih 1958 in 1959, ko je bil Samec upokojen, Slovenska akademija znanosti in umetnosti pa je zanj ustanovila poseben kabinet, ki je deloval v prostorih Kemijskega inštituta. SAZU je na Samčev predlog kot znanstveno sodelavko zaposlila Marto Blinc, njegovo tesno sodelavko in zaupnico.⁵¹⁴

Del sredstev za delovanje kabineta je prispevala SAZU, del pa je bilo treba zagotoviti s projekti. Največji projekt je bil raziskovanje sprememb škroba v žitnih zrnih, ki ga je financiralo poljedelsko ministrstvo ZDA. V času usklajevanja še zadnjih podrobnosti je bila Samcu postavljena diagnoza rak na danki, za katerega takrat še ni bilo uspešnega zdravljenja. Samec je nato pri financerju dosegel soglasje, da lahko v primeru njegove bolezni ali smrti prevzame vodenje projekta njegova najtesnejša sodelavka Marta Blinc, v sodelovanju s katero je objavil vrsto člankov in knjig. Velika Samčeva želja, da bi kabinet za kemijo ostal stalna

506 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 6, str. 7847, prim.: Peterlin Neumaier, Življenjepis Maksa Samca, str. 45.
507 ARS, AS 1931.

508 ARS, AS 1931, serija Lm, št. 105, str. 208927, Poročilo o dr. Maksu Samcu z dne 21. 4. 1949.

509 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7618, Poročilo magistra Sajovica z dne 5. 1. 1949.

510 *Letopis SAZU*, 3, str. 97.

511 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7621.

512 ARS, AS 1931, serija VIII, št. 5, str. 7619.

513 Peterlin Neumaier, Intervju z dr. Jeleno Komar-Kansky, str. 245–246.

514 Oset, Samec postane, str. 174–177.

organizacijska enota SAZU, ki bi jo vodila Marta Blinc, se ni uresničila, kajti predsedstvo SAZU je kabinet po njegovi smrti ukinilo oziroma je bil pripojen h Kemijskemu inštitutu Boris Kidrič. Posledica tega je bila, da je Blinčeva izgubila vodstvo projekta. Ker se v novem delovnem sredini ni počutila dobro, se je upokojila.⁵¹⁵

SKLEP

Znanost je bila v prvi polovici 20. stoletja moški svet, ne samo v Sloveniji, ampak tudi v razvitem svetu. Kljub porastu študentk v absolutnem številu in v relativnem obsegu so bile možnosti žensk za njihovo akademsko kariero majhne, skoraj nične. V obdobju od ustanovitve ljubljanske univerze do druge svetovne vojne so na ljubljanski univerzi le redke postale asistentke in lektorice, torej so dobile najnižjo akademsko zaposlitev, pri kateri so večinoma vztrajale v upanju, da bodo dobile priložnost za napredovanje. To so na ljubljanski univerzi Alma Sodnik, Ljudmila Dolar Mantuani in Marta Blinc, ki so bile habilitirane v naziv privatni docent, torej so pridobile venia legendi na *Alma mater Labacensis*.

Slovenske znanstvenice so prihajale iz sorazmerno dobro situiranih meščanskih družin, ki so dajale poudarek izobraževanju in so podpirale kulturno udejstvovanje svojih potomcev. Torej iz družin, ki so bile pripravljene in so lahko svojim potomcem omogočile izobraževanje. Brez podpore družine je bila akademska kariera že za moške izjemen izziv, za ženske, ki so se morale boriti še s predsodki, zaradi česar je bilo njihovo napredovanje praviloma počasnejše, pa še toliko bolj. Nasploh je veljalo, da so se za akademsko kariero odločili najboljši študenti, ki so imeli močno podporo profesorjev in zagotovljeno vsaj osnovno materialno varnost. Na redno in dokaj varno zaposlitev so namreč kandidati morali čakati več let, ob tem pa raziskovati. Za uresničitev mladostnega sna o akademski karieri so predstavljene slovenske znanstvenice plačale precejšnjo ceno.

⁵¹⁵ Arhiv SAZU, Seje predsedstva 1964–1971, mapa 1, Zapisnik redne seje predsedstva SAZU (20. 11. 1964).

Viri in literatura

ARHIVSKI VIRI

AJ – Arhiv Jugoslavije:

AJ 66 (Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije).

AMSU – Arhivsko-muzejska služba Univerze v Ljubljani:

Fond IV (Rektorat).

Fond VII (Tehniška fakulteta).

Promocijski protokol Univerze v Ljubljani.

Arhiv SAZU – Arhiv Slovenske akademije znanosti in umetnosti:

Seje predsedstva.

Arhivsko gradivo Pomurskega sejma, d. d., Gornja Radgona.

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

AS 199 (Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Prosvetni oddelek).

AS 223 (Vlada Republike Slovenije).

AS 293 (Milčinski Janez).

AS 1529 (Kraigher Boris).

AS 1931 (Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije).

AST CRG – Archivio di Stato di Trieste, Cesareo Regio Governo del Litorale in Trieste (1776–1809).

BCTs AD – Biblioteca Civica di Trieste, Archivio Diplomatico:

Coscrizione fatta del Popolo ch'Abbita nella città di Trieste, 10 gennaio 1765.

Coscrizione Generale Della Città e Porto Franco di Trieste fatta nell'anno 1775 da me G. A. Tognana de Tonnefeld.

Ort / Contrada [ime vasi ali soseske] Beschrieben Im [mesec in leto] von dem Johann Anton Tognana von Tonnefeld. Policy Actuario, 1777/1778.

Kadrovska služba Filozofske fakultete v Ljubljani.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:

LJU 374 (Evgen Kansky).

LJU 572 – Pletenina.

ELEKTRONSKI VIRI

Antić Gaber, Milica, Selišnik, Irena. *Kako razumeti kvote?*. Dostopna na: <http://metinalista.si/kako-razumeti-kvote/>, 10. 2. 2015.

COBISS.SI - *Knjižnično nadomestilo*. Dostopno na: <http://home.izum.si/cobiss/nadomestilo/nadomestilo.asp>, 25. 5. 2015.

Factors and dynamics affecting and explaining female migration and integration in Belgian society, 2010. Dostopno na: *FEMIGRIN*, <http://www.cedem.ulg.ac.be/?recherches=femigrin-facteurs-explicatifs-et-dynamiques-des-processus-de-migration-et-dintegration-des-femmes-en-belgique>, 8. 4. 2015.

Gender relationships in Europe at the turn of the millennium: Women as subjects in migration and marriage, 2004. Dostopno na: *GRINE*, http://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/grine_en.pdf, 8. 4. 2015.

Gender, Migration and Intercultural Interactions in the Mediterranean and South-East Europe, 2010. Dostopno na: *GeMIC*, <http://www.gemic.eu/?p=219>, 8. 4. 2015.

Integration of female immigrants in labor market and society. Policy assessment and policy recommendations, 2008. Dostopno na: *FeMiPoL*, <http://www.femipol.uni-frankfurt.de/>, 8. 4. 2015.

Kraljična prisega... na kraljičino vino, seveda. Dostopno na: http://www.lokalno.si/2009/07/12/53322/aktualno/kraljicna_prisega_na_kraljicino_vino_seveda/, 12. 7. 2009.

Menedžerke v Sloveniji. Statistični urad Republike Slovenije: Ljubljana, 2010. Dostopna na: <http://www.stat.si/doc/pub/Menedzerke.pdf>, 10. 12. 2014.

Needs for female immigrants and their integration in ageing societies, 2006. Dostopno na: *BiB - Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung - FEMAGE*, http://www.bib-demografie.de/EN/Research/Project_Archive/FEMAGE/femage_node.html, 8. 4. 2015.

Nemčija uvaja ženske kvote v nadzornih svetih največjih podjetij. Dostopna na: *MMC RTV SLO*, <http://www.rtvsllo.si/svet/nemcija-uvaja-zenske-kvote-v-nadzornih-svetih-najvecjih-podjetij/352173>, 10. 1. 2015.

Poznanovič, Mojca. Učni načrt. Program osnovna šola. Slovenščina, 2004 [Elektronski vir]. Dostopno na: *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-LTXPP44G_

Robnik, Sonja (pripravila). *Uravnoutežena zastopanost žensk in moških na mestih odločanja*

v gospodarstvu. *Analiza stanja*. Ljubljana: Urad za enake možnosti, 2012. Dostopna na: <http://www.arhiv.uem.gov.si/fileadmin/uem.gov.si/pageuploads/EkonomskoOdlocanje/AnalizaEnakostSpolovGospodarstvo.pdf>, 14. 12. 2014.

State of World Population. A Passage to Hope: Women and International Migration, 2006. Dostopno na: *Publications | UNFPA - United Nations Population Fund*, <http://www.unfpa.org/public/publications/pid/379>, 8. 4. 2015.

Statistični urad Republike Slovenije (SURS), http://www.stat.si/novica_prikazi.aspx?id=1497, 15. 12. 2014.

Urad Vlade Republike Slovenije za enake možnosti, <http://www.uem.gov.si>.

Vinogradništvo Kren Ivan. Dostopno na: <http://vkungoti.si/kren/index.php?gdiv=foto5>, 30. 3. 2015.

LITERATURA

Andreozzi, Daniele. Gli »urti necessari«. Dalla manifattura all'industria (1718–1914). V: Finzi, Roberto, Panarti Loredana, Panjek, Giovanni (ur.). *Storia economica e sociale di Trieste. II: La città dei trafficanti 1719–1918*. Trieste: Lint, str. 541–639.

Anselmi, Maria. Iščejo se sponzorji za top ženske menedžerke. Dostopno na: *Dnevnik*, <http://www.dnevnik.si/mnenja/kolumne/1042547057>, 2. 10. 2014.

Anthias, Floya, Lazaridis, Gabriella (ur.). *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*. Oxford / New York: Berg, 2000.

Anthias, Floya. Metaphors of Home: Gendering New Migrations to Southern Europe. V: Anthias, Floya, Lazaridis, Gabriella (ur.). *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*. Oxford / New York: Berg, 2000, str. 15–48.

Atanasijević, Ksenija. *Ženski svet*, 1924, št. 2, str. 44–45.

Babudieri, Fulvio. L'emporio marittimo di Trieste e la sua evoluzione. *Archeografo Triestino*, 50, 1990, str. 19–47.

Bajuk Senčar, Tatiana. Eurocrats in Brussels: Contemporary Career Women. V: Milharčič Hladnik, Mirjam, Mlekuž, Jernej (ur.). *Going Places: Slovenian Women's Stories on Migration*. Akron: Akron University Press, 2014, str. 213–234.

Bartol, Vladimir. *Obiski pri slovenskih znanstvenikih*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1961.

Benedetič, Ana. Portret dr. Anke Mayer-Kansky. *Dnevnik (Sobotna priloga)*, 4. 7. 1992, str. 13.

Benedetič, Ana. Študenti v narodnoosvobodilne boju. V: Modic, Roman (ur.). *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani: 1919–1969*. Ljubljana: Univerza, 1969.

Bevc, Milena. Emigracija slovenskih znanstvenikov v obdobju 1995–2009 po njihovem znanstvenem področju. *Dve domovini/Two Homelands*, 2013, št. 37, str. 21–40.

Bezljaj Krevel, Ljudmila. Zaposlovanje žensk v poštni, telegrafski in telefonski dejavnosti do druge svetovne vojne. V: Žižek, Aleksander (ur.). *Ženske skozi zgodovino: zbornik*

referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 177–184.

Biedermann, Karl. *Frauen-Brevier: Kulturgeschichtliche Vorlesungen*. Leipzig: J. J. Weber, 1856.

Blažič, Milena Mileva. *Branja mladinske književnosti*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2011, 2014.

Blažič, Milena Mileva. *Skriti pomeni pravljic*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2014.

Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit. *Bevölkerungsentwicklung und Berufsstatistik, Gesundheits- und Fürsorgewesen in Österreich 1750–1918*. Wirtschafts- und Sozialstatistik Österreich-Ungarns. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978.

Bölte, Amely. *Neues Frauen-Brevier*. Leipzig: Ernst Julius Günther, 1876.

Bourdieu, Pierre. *Moška dominacija*. Ljubljana: Sophia, 2010.

Breuss, Susanne. Die Hygienisierung der Hausfrau. Zur Popularisierung moderner Sauberkeitsnormen in der Haushaltsratgeberliteratur des späten 19. und frühen 20. Jahrhunderts. V: Klampfl, Angelika, Lanzinger, Margareth (ur.). *Normativität und soziale Praxis: Gesellschaftspolitische und historische Beiträge*. Wien: Turia + Kant, 2006, str. 108–120.

Broder, Philippe-Alexandre. Un discours rituel d'appropriation du territoire. *Hypothèses*, 2005, str. 47–58.

Bruselj predlaga 40-odstotne ženske kvote v upravah podjetij. Dostopno na: *Dnevnik*, <http://www.dnevnik.si/svet/bruselj-predlaga-40odstotne-zenske-kvotte-v-upravah-podjetij>, 10. 10. 2014.

Budde, Gunilla. *Blütezeit des Bürgertums: Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*. Darmstadt: WGB, 2009.

Budde, Gunilla-Friederike. Das Öffentliche des Privaten: Die Familie als zivilgesellschaftliche Kerninstitution. V: Bauerkämper, Arnd (ur.). *Die Praxis der Zivilgesellschaft. Akteure, Handeln und Strukturen im internationalen Vergleich*. Frankfurt / New York: Campus Verlag, 2003, str. 57–75.

Castles, Stephen, Mark J. Miller. *The Age of Migration: International population Movements in the Modern World*. New York: Guilford Press, 2003.

Cigale, Marija. Ženske prihajajo: kako so si Slovenke pridobile volilno pravico. *Delo*, št. 52–št. 61 (5. 3. 1999–16. 3. 1999).

Cindrič, Alojz. *Študenti s Kranjske na dunajski univerzi 1848–1918*. Ljubljana: Univerza, 2009.

Collins, Jane. *Threads: Gender, Labor, and Power in the Global Apparel Industry*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.

Cukut Krilić, Sanja. *Spol in migracija: Izkušnje žensk kot akterk migracij*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU, 2009.

Curk, Janja. *Vinska kraljica kot promocijsko orodje destinacije*: zaključna projektna naloga.

Portorož: Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije Portorož, Turistica, 2011.

Čujec, Bibiana. *Beyond: Life of a nuclear physicist, wife and mother*. Victoria: samozaložba, 2012.

Debevc, Jože. *Slovensko tekstilstvo skozi čas: obdobje od 1930. do začetka 80-tih let*. Maribor: Fakulteta za strojništvo, Oddelek za tekstilstvo, 2001.

Dejstva o ženskah in moških v Sloveniji. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, oktober 2007.

Destovnik, Irena. *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 2002.

Die Gesundheit, ihre Erhaltung, ihre Störungen, ihre Wiederherstellung: Ein Hausbuch, unter Mitwirkung von /.../, hrsg. von Prof. Dr. R. Koßmann und Privatdozent Dr. Jul. Weiß, II. Stuttgart / Berlin / Leipzig: Union Deutsche Verl. Ges., 1890.

Dittrich, Alexia. »Mutter, Familienerhalterin und politisch Engagiert?«. *Die Situation der Frau im Ersten Weltkrieg*: unveröffentlichte Diplomarbeit. Wien: Universität Wien 1994.

Dolenc, Ervin. *Kulturni boji: kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

Dolenc, Ervin. *Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji in med svetovnima vojnama*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.

Domači vedež: zlata knjiga naših družin z nasveti iz vseh panog domačega gospodarstva, rodbinskega in družabnega življenja, ur. dr. Nemo (Uhlir, Hugo). Ljubljana: Umetniška propaganda, 1932.

Donne nella Grande Guerra. Gorizia: Libreria editrice Goriziana, 2012.

Dorsi, Pierpaolo. »Libertà« e »Legislazione«. Il rapporto del barone Pittoni sullo stato della città di Trieste e del suo Territorio (1786). *Archeografo Triestino*, 49, 1989, št. 4, str. 137–185.

Dović, Marijan. *Slovenski pisatelj: razvoj vloge literarnega proizvajalca v slovenskem literarnem sistemu*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Drnovšek, Marjan. *Izseljenec, življenjske zgodbe Slovencev po svetu. Izseljenec, življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (katalog ob razstavi). Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 2001, str. 9–18.

Družbenopolitični zbor, 33. seja (20. 6. 1984). Dostopno na: Zgodovina Slovenije – Sistory, <http://www.sistory.si/raw2xml.php?ID=15850>, 17. 1. 2015.

Duhovnik, Jože. Dolar Mantuani, Ljudmila. V: Javornik, Marjan (ur.). *Enciklopedija Slovenije*: 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 284.

Dular, Anja. Najstarejše otroške knjige na Slovenskem. *Knjižnica* 57, št. 4, str. 47–59.

Dular, Anja. Rozalija Eger – pomembna, a premalo znana ljubljanska tiskarka. *Kronika. V zlatih črkah v zgodovini: razprave v spomin Olgi Janša-Zorn*, 57, 2009, str. 401–412.

E. M. Novosti samoupravnega sporazuma o porodniškem dopustu od 14. 2. 1986 dalje. *Naša skupnost Grosuplje*, 1986, št. 3.

Ehrenreich, Barbara, Hochschild, Arlie Russel (ur.). *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books, 2002.

Even Zohar, Itamar. *Polysistem studies*. Durham: Duke University Press, 1990.

Fischer, Jasna. O virih za gospodarsko in družbeno zgodovino Slovencev od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* 23, 1983, št. 1–2, str. 31–45.

Fischer, Jasna. Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 34, 1984, št. 1–2, str. 11–62.

Fischer, Jasna. Populacijski razvoj in socialna struktura okrajnega glavarstva Radovljica med letoma 1869 in 1910. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 32, 1984, št. 2–3, str. 142–145.

Fischer, Jasna. Spreminjanje socialne sestave v slovenskih deželah v drugi polovici 19. stoletja: problem zaposlovanja žensk. V: Jogan, Maca et al. (ur.) *Ženske in diskriminacija*. (Človek – družina – družba). Ljubljana: Delavska enotnost, 1986, str. 59–66.

Frevert, Ute. *Frauen-Geschichte: Zwischen Bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986.

Frey, Manuel. *Der reinliche Bürger: Entstehung und Verbreitung bürgerlicher Tugenden in Deutschland 1760–1860*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.

Frühbauer, Attilio. *Censimento della popolazione a Trieste al 31 dicembre 1900: Età, stato civile, professione o condizione, immigrazione*. Trieste: Il Municipio Di Trieste Editore, 1906.

Fugger, Lidija. *Pravna ureditev varstva materinstva zaposlenih žensk v Sloveniji 1945–1985: diplomatska naloga*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce, 1985.

Gabrič, Aleš. Odpuščanje profesorjev Univerze v Ljubljani zaradi politično-ideoloških vzrokov. *Objave*, 2000, št. 6, str. 16.

Gestrich, Andreas. *Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert*. München: Oldenburg Verlag, 2010.

Ginet, Maria Louise. A Short History of the International Federation of Social Workers. *The Social Worker* 3, 1960, št. 2, str. 6–8.

Glazebrook, Allison, Henry M., Madeleine (ur.). *Greek Prostitutes in the Ancient Mediterranean, 800 BCE–200 CE*. Univ. of Wisconsin Press, 2011.

Goldstein, Joshua S. *War and Gender. How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Görs, Britta. Die chemisch-technische Assistenz: Zur Entwicklung eines neuen beruflichen Tätigkeitsfeldes in der Chemie zu Beginn des 20. Jahrhunderts. V: Wobbe Theresa (ur.). *Frauen in Akademie und Wissenschaft: Arbeitsorte und Forschungspraktiken 1700–2000*. Berlin: Akad. Verlag, 2002, str. 169–195.

- Govekar, Minka. *Dobra gospodinja*. Ljubljana: Založil L. Schwentner, 1908.
- Groppi, Angela (ur.). *Il lavoro delle donne*. Bari: Editori Laterza, 1996.
- Groppi, Angela. Lavoro e proprietà delle donne in età moderna. V: Groppi, Angela (ur.). *Il lavoro delle donne*. Bari: Editori Laterza, 1996, str. 119–163.
- Haftner, Daryl M. Introduction: A Theoretical Framework for Women's Work in Forming the Industrial Revolution. V: Haftner, Daryl M. (ur.). *European Women and preindustrial Craft*. Bloomington / Indianapolis: Indiana University Press, 1995.
- Hahn, Sylvia. Migration and Career Patterns of Female Domestic Servants. V: Milharčič Hladnik, Mirjam (ur.). *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*. Gottingen: V & R unipress, 2015, str. 195–205.
- Häntzschel, Günter (ur.). *Bildung und Kultur bürgerlichen Frauen 1850–1918: Eine Quellendokumentation aus Anstandsbüchern und Lebenshilfen für Mädchen und Frauen als Beitrag zur weiblichen literarischen Sozialisation*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1986.
- Hauerkamp, Claudia. *Bildungsbürgerinnen: Frauen im Studium und in akademischen Berufen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1996.
- Hausen, Karin. Die Polarisierung der »Geschlechtscharaktere«: Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben. Rosenbaum, Heidi (ur.). *Seminar: Familie und Gesellschaftsstruktur*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1978, str. 161–191.
- Healy, Maureen. *Vienna and the fall of the Habsburg Empire: total war and everyday life in World War I*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2006.
- Heindl, Waltraud. Geschlechterbilder und Geschlechterrollen. Ideologie und Realitäten. V: Rumpler, Helmut, Urbanitsch, Peter (ur.). *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. IX, Soziale Strukturen, 1. Teilband, Von der feudal-agrarischen zur bürgerlich-industriellen Gesellschaft. Wien: Verlag der ÖAW, 2010, str. 701–741.
- Hinterlechner, Karol. Prašanje univerz v Jugoslaviji: S posebnim ozirom na ljubljansko vsehčilišče. *Ljubljanski zvon*, 1925, št. 5, str. 321–351.
- Hrženjak, Majda. Globalizacija skrbstvenega dela in položaj primorskih skrbstvenih delavk v Italiji. *Dve domovini/Two Homelands*, 2014, št. 40, str. 57–70.
- Hrženjak, Majda. *Nevidno delo*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2007.
- Iglseder Hesz, Petra. *Aspekte der Frauenarbeit während des Ersten Weltkrieges*: unveröffentlichte Diplomarbeit. Wien: Universität Wien, 1990.
- Jakomin, Dušan. *Škedenjska krušarica – Servola: la portatrice di pane*. Trst: Dom Jakoba Ukmarja, 1987.
- Jeraj, Mateja. Ženska naj bo mati in delavka (Vloga in položaj Slovenk v socializmu, s poudarkom na obdobju 1945–1953). V: Žižek, Aleksander (ur.). *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 367–372.

Jerman, Franc, Žvan, Anton. Filozofija. V: Roman Modic (ur.). *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani: 1919–1969*. Ljubljana: Univerza, 1969, str. 199–200.

Jessen, Ralph, Vogel, Jakob (ur.). *Wissenschaft und Nation in der Europäischen Geschichte*. Frankfurt am Main / New York: Campus, 2002.

Jogan, Maca. Družina, enakopravnost in problem porodniškega dopusta. *Teorija in praksa*, 22, 1985, št. 6, str. 615–630.

Kalc, Aleksej. Brazilija je vabila. *Izseljenec, življenjske zgodbe Slovencev po svetu*: katalog ob razstavi. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 2001, str. 57–60.

Kalc, Aleksej. Konoskopija tržaškega Teritorija iz let 1777/78. *Zgodovinski časopis* 62, 2008, št. 1–2, str. 29–44.

Kalc, Aleksej. *Poti in usode, Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper / Trst: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Koper / Narodna in študijska knjižnica, 2002.

Kalc, Aleksej. Tržaški teritorij v luči konoskopije iz let 1777/78: prvi izsledki. *Annales. Series Historia et Sociologia* 19, 2009, št. 1, str. 59–88.

Kalc, Aleksej. Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju. *Priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Založba Annales, 2008.

Kalc, Aleksej. Žensko prebivalstvo v Trstu leta 1775: nekaj socialno-demografskih in gospodarskih vidikov ter metodoloških vprašanj. *Zgodovinski časopis* 58, 2004, št. 3–4, str. 337–376.

Kalc, Aleksej. Žensko priseljevanje in zaposlovanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja. *Dve domovini/Two Homelands*, 2014, št. 40, str. 11–22.

Kanjuo-Mrčela, Aleksandra. Spolna konstrukcija menedžerskih vlog: stekleni organizacijski stropovi v devetdesetih. *Tranzicija in (ne)enakost med spoloma: tematska številka*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Slovensko sociološko društvo, 2000, str. 53–78.

Kanjuo-Mrčela, Aleksandra. *Ženska v menedžmentu*. Ljubljana: Enotnost, 1996.

Kavčič, Janko, Modic, Roman, Stanovnik, Branko, Nučič, Črt. Kemija. V: Modic, Roman (ur.). *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, 1919–1969*. Ljubljana: Univerza. 1969, str. 349–350.

Keuls, Eva C. *The Reign of the Phallus. Sexual Politics in Ancient Athens*. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press, 1993.

Kissell, Mary Lois. Ancient Greek Yarn-Making. *Bulletin of the Metropolitan Museum of Art* 1918, str. 235–237.

Ko se podjetnica prelevi v menedžerko. *Podjetnik*, 7. 5. 2014. Dostopno na: <http://www.podjetnik.si/clanek/ko-se-podjetnica-prelevi-v-mened%C5%BEerko-20140705>, 28. 1. 2015.

Kobal, Edvard. Razvoj kemijskih študijev na prvi slovenski univerzi v Ljubljani v obdobju 1919–1945. V: Stanovnik, Branko et al. (ur.). *Maks Samec (1881–1964): življenje in delo*. Ljubljana: SAZU-Slovensko kemijsko društvo, 2015, str. 93–95.

- Kobal, Vesna. Čakajoč na »pravega«: Reprezentacija samskih žensk v reviji Cosmopolitan. *Medijska preža* 39, maj 2011, str. 34–35.
- Kokalj Željeznova, Marijana. Dr. Alma Sodnik. *Ženski svet*, 1933, št. 10, str. 209–211.
- Koprivec, Daša. *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013.
- Krašovec, Primož. Razredni boj po novi ekonomiji. *Borec* 63, 2011, št. 681/684, str. 48–69.
- Kremenšek, Slavko. Izvir in okolje delavk ljubljanske tobačne tovarne do prve svetovne vojne. *Slovenski etnograf* 29, 1976, str. 91–100.
- Kresal, France. *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1976.
- Kresal, France. Ženske v gospodarstvu do druge svetovne vojne na Slovenskem. V: Žižek, Aleksander (ur.). *Ženske skozi zgodovino*: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 171–176.
- Kuhn, Bärbel. »... und herrschet weise im häuslichen Kreise.«: Hausfrauenarbeit zwischen Disziplin und Eigensinn. V: Dülmen, Richard van (ur.). *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle: Studien zur historischen Kulturforschung III*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1990, str. 238–277.
- Kuhn, Bärbel. »Vom Schalten und Walten der Hausfrau«: Hausarbeit in Rat, Tat und Forschung im 19. und 20. Jahrhundert. V: Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit, Mitterauer, Michael (ur.). *Frauen-Arbeitswelten: Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme, Beiträge zur historischen Sozialkunde*, Beiheft 3. Wien: Verein für Geschichte und Sozialkunde, 1993, str. 43–66.
- Kuljaj, Ivo. *Trte in vina na Slovenskem / Vines and Wines in Slovenia*. Ljubljana: Magnolija, 2005.
- Kveder, Zofka. Delavke v tobačnih tovarnah. *Slovenka*, 3, 15. 12. 1900, str. 264.
- Kveder, Zofka. Emancipacija. *Slovenka*, 4, 25. 3. 1901, str. 53–60.
- Kveder, Zofka. Kaj hočemo? *Slovenka*, 3, 15. 10. 1900, str. 232–235.
- Kveder, Zofka. Nada. *Slovan*, 1903/1904, str. 20–23, str. 57–58.
- Kveder, Zofka. O tem in onem. *Slovenka*, 3, 15. 1. 1900, str. 17–19.
- Kveder, Zofka. Za naše žene, ki si same skrbе za eksistenco. *Slovenka*, 3, 25. 5. 1900, str. 111–112.
- Kveder, Zofka. *Zbrano delo Zofke Kveder*. 1. knjiga. Maribor: Litera, 2005.
- Kveder, Zofka. *Zbrano delo Zofke Kveder*. 2. knjiga. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2010.
- Kveder, Zofka. *Zbrano delo Zofke Kveder*. 3. knjiga. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2013.
- Kveder, Zofka. Ženska v družini in družbi. *Slovenski narod*, 1901, št. 225, str. 1–2; št. 226, str. 1–2; št. 227, str. 1–2; št. 228, str. 1.
- Laslett, Peter. Caratteristiche della famiglia occidentale. V: Barbagli, Marzio (ur.). *Famiglia e mutamento sociale*. Bologna: Il Mulino, 1977, str. 80–115.

Lazarević, Žarko. Identitete in imena gospodarskega zgodovinopisja v Sloveniji = Identity and names – the affirmation of Slovene economic historiography. *Ekonomska i ekohistorija*, 2012, vol. 8, št. 8, str. 116–136.

Lazarević, Žarko. Jasna Fischer – šestdesetletnica. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, 2005, št. 2, str. 147–149.

Lazarević, Žarko. O stoletju industrije v Sloveniji. V: Jančar, Drago, Vodopivec, Peter (ur.). *Slovenci v XX. stoletju: simpozij*. Ljubljana: Slovenska matica, 2001, str. 106–115.

Lazarević, Žarko. Zgodovinska ozadja tekstilne industrije na Slovenskem. V: Pušnik, Maruša, Fajt, Elena (ur.). *Moda in kultura oblačenja*. Maribor: Aristej, 2014, str. 25–37.

Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti: tretja knjiga 1948–1949. Ljubljana: SAZU, 1950.

Linehan, Margaret. *Uspešne ženske: managerke velikih mednarodnih podjetij*. Ljubljana: GV založba, 2001.

Lombardo, Cristina. *Gender preferences in wine marketing (Degree Bachelor of Science)*. San Luis Obispo / California: California Polytechnic State University, Faculty of the Agribusiness Department, 2012.

Loraux, Nicole. *Les enfants d'Athéna: idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes*. Paris: François Maspero, 1981.

Loraux, Nicole. Les méandres de l'hellénitude. *Espaces Temps* 42, 1989, št. 1, str. 17–22.

Lowenstam, Steven. The Shroud of Laertes and Penelope's Guile. *Classical Journal*, 2000, str. 333–348.

M. M. Sodelovanje žensk v gospodarstvu. *Naša skupnost*, 1957, št. 3.

Mahnič, Anton. Naravni poklic ženske: bodi mati pa vzgajaj deco! *Rimski katolik*, VI, III. zvezek. Gorica: Hilarijanska tiskarna, 1894, str. 357–361.

Mahnič, Anton. Pisma o vzgoji: kak poklic imajo ženske v človeškem društvu. Kako jih moramo vzgajati. *Rimski katolik*, III, I. zvezek. Gorica: Hilarijanska tiskarna, 1891, str. 22–26.

Mahnič, Anton. Ženska v javnosti in v politiki. *Rimski katolik*, V, IV. zvezek. Gorica: Hilarijanska tiskarna, 1893, str. 453–457.

Makuc, Dorica. *Aleksandrinke*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2006.

Malačič, Janez. Ekonomska vprašanja in porodniški dopust. *Teorija in praksa* 23, 1986, št. 12, str. 1474–1485.

Marwick, Arthur (ur.). *Total war and social change*. Basingstoke: Macmillan, 1988.

McMillan, James F. *World War I and Women in France. Total war and social change*. Basingstoke: Macmillan, 1988, str. 1–15.

Menedžerke imajo višjo izobrazbo od menedžerjev. Pogovor, Tonja Blatnik sekretarka Sekcije menedžerk pri Združenju Manager. *Dnevnik*, 14. 2. 2010. Dostopno na: <http://dnevnik.cloudapp.net/posel/gazele/1042337629>, 12. 11. 2014.

Mihelič, Darja. Crafts and trades practiced by women in urban settlements in the territory of Slovenia during the middle and early modern ages. *Annales. Series historia et sociologia*, 12, 2002, št. 2, str. 307–319.

Mihelič, Darja. Odnos oblastnih ustanov do ženske in otrok v srednjeveških mestih severozahodne Istre. *Acta Histriae*, 1999, št. 7, str. 329–348.

Mihelič, Darja. Udeležba žena v kazenskih procesih: (Piran, 1302–1325). *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*, 11 = 62, 2001, str. 45–55.

Mihelič, Darja. Žena v predkapitalističnem obdobju na Slovenskem. V: Žižek, Aleksander (ur.). *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Celje: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 23–30.

Mihelič, Darja. Žena v rokodelstvu in obrti na slovenskih tleh na prehodu v novi vek. *Acta historico-economica*, 2000/2001, vol. 28–29, str. 79–96.

Mihelič, Darja. Ženska čast v istrskih mestih (Trst, Koper, Izola, Piran, 14.–15. stoletje). *Acta Histriae* 8, 2000, št. 1=IX, str. 29–40.

Mihurko Poniž, Katja. *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2009.

Mihurko Poniž, Katja. *Zapisano z njenim peresom: prelomi zgodnjih slovenskih književnic s paradigmo nacionalne literature*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2014.

Milenković, Marija. Ana Mayer Kansky (1895–1962). V: Šelih, Alenka et al. (ur.). *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU-Tuma, 2007, str. 303–307.

Milharčič Hladnik, Mirjam (ur.). *From Slovenia to Egypt: Aleksandrinke's Trans-Mediterranean Domestic Workers' Migration and National Imagination*. Gottingen: V & R unipress, 2015.

Milharčič Hladnik, Mirjam, Klavžar, Karmen (ur.). *Zbrana dela Angele Vode: Spol in upor*. I. knjiga. Ljubljana: Založba Krtina, 1998.

Milharčič Hladnik, Mirjam, Mlekuž, Jernej (ur.). *Going Places: Slovenian Women's Stories on Migration*. Akron: Akron University Press, 2014.

Mitterauer, Michael. »Als Adam grub und Eva spann...«: Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit. V: Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit, Mitterauer, Michael (ur.). *Frauen-Arbeitswelten: Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme, Beiträge zur historischen Sozialkunde*, Beiheft 3. Wien: Verein für Geschichte und Sozialkunde, 1993, str. 17–42.

Mlekuž, Jernej. Izbrani vidiki zaposlovanja beneških deklet v gospodinjstvih italijanskih mest: Tiha, grenko-sladka, nikoli povsem izrečena in slišana zgodba. *Dve domovini / Two Homelands*, 2004, št. 19, str. 141–164.

Modic, Roman (ur.). *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani: 1919–1969*. Ljubljana: Univerza, 1969.

Modic, Roman et al. (ur.). *Univerza v Ljubljani: biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev: druga knjiga 1956–1966*. Ljubljana: Univerza, 1969, str. 29–30.

Mohorič, Ivan. Problematika domače obrti v zadnjem stoletju. *Slovenski etnograf*. Ljubljana: Etnografski muzej v Ljubljani, 1951.

Movrin, David. Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar, Petre Fran: Latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni. *Keria: studia Latina et Graeca*, 2013, št. 2, str. 147–179.

Movrin, David. The Anatomy of a Revolution: Classics at the University of Ljubljana. V: Karsai, György et al. (ur.). *Classics and Communism: Greek and Latin behind the Iron Curtain*. Ljubljana / Budapest / Warsaw: Znanstvena založba Univerze v Ljubljani-Collegium Budapes, Institute for Advanced Study-Faculty of 'Artes Liberales', University of Warsaw, 2013, str. 141–168.

Narotzky, Susana, Besnier, Niko. Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy. An Introduction to Supplement 9. *Current Anthropology* 55, 2014, št. 9, str. 4–17.

Občni deržavljanski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva. I. del. Dunaj: c. kr. Dvorna in deržavna tiskarnica, 1853.

Ocvirk, Anton. *Levstikov duševni obraz*. *Levstikov zbornik*. Logar, Janez, Ocvirk, Anton (ur.). Ljubljana: Slavistični klub na Univerzi, 1933, str. 7–132.

Oset, Željko. Gradnja kemičnega inštituta Univerze kralja Aleksandra I. V: Stanovnik, Branko et al. (ur.). *Maks Samec (1881–1964): življenje in delo*. Ljubljana: SAZU-Slovensko kemijsko društvo, 2015, str. 141–142.

Oset, Željko. Prosvetne razmere v obdobju banovanja Natlačena. V: Čepič, Zdenko (ur.). *Marko Natlačen (1886–1942) v zgodovinskem dogajanju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 159–160.

Oset, Željko. Samec postane vnovič član Slovenske akademije znanosti in umetnosti. V: Stanovnik, Branko et al. (ur.). *Maks Samec (1881–1964): življenje in delo*. Ljubljana: SAZU-Slovensko kemijsko društvo, 2015, str. 174–177.

Oset, Željko. Zgled uspešne ženske: dr. Ana Mayer Kansky, raziskovalka in podjetnica. *Slovenski čas*, marec 2015, št. 59, str. 16.

Oset, Željko. *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti: prizadevanja za ustanovitev akademije, ustanovitev in njena prva leta*. Ljubljana: SAZU, 2014.

Österreichische Statistik: Berufstatistik (1880 I Band/3 Heft, Dunaj, 1882; 1890 XXXIII/5, Dunaj, 1894; 1900 LXV/4, Dunaj, 1904; 1910 3/5, Dunaj, 1915).

Ovsenik, Marija. *Proces institucionalizacije in profesionalizacije socialnega dela (analiza jugoslovanskih izkušenj)*. *Socialna politika in socialno delo: poročilo o delu za leto 1989* (vodja raziskovalne skupine Andreja Kavar Vidmar). Ljubljana: Višja šola za socialne delavce, 1989.

Ozvald, Karel. Vodilne ženske. *Ženski svet*, 1929, št. 1, str. 19–20.

Pantelia, Maria C. Spinning and weaving: ideas of domestic order in Homer. *American Journal of Philology*, 1993, št. 114, str. 493–501.

Pavček, Tone et al. *Kronika svečinske vaške trte*. [Ljubljana/Svečina], 2003 (tipkopis s fotografijami).

- Pescarolo, Alessandra. Il lavoro e le risorse delle donne in età contemporanea. V: Groppi, Angela (ur.). *Il lavoro delle donne*. Roma, Bari: Editori Laterza, str. 299–344.
- Peterlin Neumaier, Tanja. Intervju z dr. Jeleno Komar-Kansky. V: Stanovnik, Branko et al. (ur.). *Maks Samec (1881–1964): življenje in delo*. Ljubljana: SAZU-Slovensko kemijsko društvo, 2015, str. 245–246.
- Peterlin Neumaier, Tanja. Življenjepis Maksa Samca. V: Stanovnik, Branko et al. (ur.). *Maks Samec (1881–1964): življenje in delo*. Ljubljana: SAZU-Slovensko kemijsko društvo, 2015, str. 37–38, 45.
- Petre, Fran. Državni proračun in univerza. *Sodobnost*, 1938, str. 133–136.
- Pevce, Metod. *Aleksandrinke*: dokumentarni film. Ljubljana: RTV Slovenija, 2011.
- Pipp, Lojze. O zgodovini statistike, ljudskih štetij in popisov prebivalstva. *Kronika*, 1934, str. 195–199, 306–340.
- Planinsek Odorizzi, Irene. *Footsteps through Time*. Washington: Landmark Tours, 1978.
- Pley, Jacob. *De lanae in antiquorum ritibus usu*, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, del IX, zv. 2. Giessen, 1911.
- Prašnikar, Rudi. *Problematika zaposlovanja žensk v rudarskem revirju Zagorje ob Savi*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce, 1966.
- Pravilnik o izvolitvi in delovanju cvičkove princese*. Upravni odbor Zveze društev vinogradnikov Dolenjske, 12. 5. 2014.
- Pravilnik o označevanju in embalaži vina. *Uradni list Republike Slovenije*, 2010, št. 37.
- Pravilnik o registru pridelovalcev grozdja in vina. *Uradni list Republike Slovenije*, 2007, št. 16.
- Pravilnik o vinu z oznako priznanega tradicionalnega poimenovanja – cviček. *Uradni list Republike Slovenije*, 2000, št. 3 in 2004, št. 66.
- Prokhoris, Sabine. Lignes de partage. *Vacarme* 6, 1985, št. 4, str. 52–55.
- Purgaj, S. M. Lidvina. *Gospodinjstvo: navodilo za vsa v domačem gospodinjstvu važna opravila*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.
- Ramšak, Mojca. Slovenske vinske kraljice: Dokumentarno-vizualna razlaga identitetnih simbolov. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 48, 2012, št. 2–3, str. 100–133.
- Ramšak, Mojca. *Wine Queens: Understanding the Role of Women in Wine Marketing*. Cham: Springer, 2015.
- Rapoša Tajnšek, Pavla. *Socialno delo v delovnih organizacijah*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, 1997.
- Rappl, Lea. *Problematika zaposlenih mater v Predilnici Litija, ki delajo na vseh treh posadah, t.j. ponoči*. Kranj: Višja šola za organizacijo dela, 1967.
- Renner, Tanja. O delu 'iz ljubezni'. V: Oakley Ann (ur.). *Gospodinja*. Ljubljana: Založba / *cf., 2000, str. 279–298.

Rigler, Edith. *Frauenleitbild und Frauenarbeit in Österreich vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1976.

Rojstni list slovenske kulture: [razstava najstarejših pisnih dokumentov slovenstva v izvirni podobi ob pridružitvi Republike Slovenije Evropski uniji = exhibition of the oldest written documents of Slovenehood in their original appearance in honour of the accession of the Republic of Slovenia to the European Union]. Stiški rokopis. The Stična manuscript: 1428–1440. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica: National and University Library, 2004.

Roškar, Saša. Slamnkarice Abroad and at Home: Ladies and Entrepreneurs. V: Milharčič Hladnik, Mirjam, Mlekuž, Jernej (ur.). *Going Places: Slovenian Women's Stories on Migration*. Akron: Akron University Press, 2014, str. 171–212.

Roškar, Saša. *Zgodba o slamnikih na Domžalskem*. Domžale: Občina, Komisija za turizem, 2009.

Rožac-Darovec, Vida. Prof. dr. Darja Mihelič – šestdesetletnica. *Annales. Series historia et sociologia* 20, 2010, št. 1, str. 247–249.

Rowbotham, Sheila. Foreword. V: Sharpe, Pamela (ur.). *Women, Gender and Labour Migration: Historical and global perspectives*. London / New York: Routledge, 2001, str. xvi–xvii.

Rožanc, Tomaž. *Poduk ženinam in nevestam. Drobtinice za novo leto 1853*, VIII. leto, Celovec: Janez Leon, 1853, str. 3–20.

Rubin, Jennifer et al. *Migrant women in the European labour force: Current situation and future prospects. (Prepared for the European Commission, Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunity)*. Cambridge: RAND, 2008.

Rupel, Mirko. *Slovenski protestantski pisci*. Tiskovna zadruga, 1934. Dostopno na: Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-JVS9FI2Q/>.

Samec, Maks starejši. Možgani. *Letopis Matice Slovenske za leto 1876*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1876, str. 101–103.

Sassen, Saskia. Global Cities and Survival Circuits. V: Ehrenreich, Barbara, Hochschild, Arlie Russel (ur.). *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books, 2002, str. 254–274.

Schneider, Jane. Rumpelstiltskin's Bargain: Folklore and the Merchant Capitalist Intensification of Linen Manufacture in Early Modern Europe. V: Weiner, Annette, Schneider, Jane (ur.). *Cloth and Human Experience*. Washington DC: Smithsonian Institute, 1989, str. 177–213.

Schrover, Marlou. Feminization and Problematization of Migration: Europe in the Nineteenth to Twentieth Centuries. V: Hoerder, Dirk, Amarjit, Kaur (ur.). *Proletarian and Gendered Mass Migrations: A Global Perspective on Continuities and Discontinuities from the 19th to the 21st Centuries*. Leiden / Boston: Brill, 2013, str. 103–131.

Sernec, Janko. *Nauk o gospodinjstvu: slovenskim gospodinjam*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1871.

Sharpe, Pamela (ur.) *Women, Gender and Labour Migration: Historical and global perspectives*. London / New York: Routledge, 2001.

Sieder, Reinhard. *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1998.

Simonton, Deborah. *A History of European Women's Work: 1700 to the Present*. London / New York: Routledge, 1998.

Skaberne, Bronislav. Novi in razširjeni predpisi o varstvu zaposlene žene. V: Bole, Cita (ur.). *Medicinska sestra na terenu. Obzornik zdravstvene nege*. Ljubljana: Centralni higienski zavod v Ljubljani, 1958, str. 43–48.

Slapšak, Svetlana. *La laine homérique: Vo Incontro internazionale GRIMM - Gruppo Mythourgies sul tema „Miti d'identità - identità dei miti, Luoghi e oggetti simbolici del mito in Omero e oltre*. Università di Trieste, Institutum Studiorum Humanitatis, martedì 29 ottobre 2013, mercoledì 30 ottobre 2013. Trieste / Ljubljana, 2013.

Slapšak, Svetlana. Odissea: il primo Io europeo?: l'intervento omerico nella miturgia, il genere e il discorso. V: Pellizer, Ezio (ur.) *Ulisse per sempre: miturgie omeriche e cultura mediterranea: atti del Convegno internazionale, Trieste - Ljubljana, 4-5 settembre 2012*. Trieste: Editreg, 2013, str. 27–35.

Slomšek, Anton Martin. *Krščansko devištvo: nauki, vzgledi in molitve za dekleta*. Celovec: Družba sv. Mohorja, ponatis 1894.

Slovenci v kanadskem tisku. *Slovenska država*, 20. 4. 1954, str. 3.

Snyder, Jane McIntosh. The Web of Song: Weaving Imagery in Homer and the Lyric Poets. *Classical journal*, 1981, str. 193–196.

Socialne službe v Sloveniji. Gradivo 1. Občnega zbora Društva socialnih delavcev Slovenije, dne 17. in 18. maja 1957. Ljubljana: Društvo socialnih delavcev Slovenije, 1958.

Stanovnik, Branko et al. (ur.). *Maks Samec (1881–1964): življenje in delo*. Ljubljana, SAZU-Slovensko kemijsko društvo, 2015.

Statistični letopis 1964. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.

Statistični letopis 1980. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko.

Statistični letopis 1990. Ljubljana: Urad RS za statistiko.

Stergar, Janez. Dr. Ángela Piskernik (1886–1967), koroška naravoslovka, naravovarstvenica in narodna delavka. V: Žižek, Aleksander (ur.). *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Celje: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 227–257.

Stromberger, Monika. *Stadt, Kultur, Wissenschaft: urbane Identität, Universität und (gesichts)wissenschaftliche Institution in Graz und Ljubljana um 1900*. Köln: SH-Verlag, 2004.

Studen, Andrej. *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar: socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*. Ljubljana: ZAL, 1993.

Studen, Andrej. *Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1995.

Studen, Andrej. Ženska naj se drži kuhalnice. V: Luthar, Oto et al. (ur.). *Historični seminar*. Ljubljana: ZRC, 1994, str. 149–164.

Stupanova, Milica. Biološka tragedija žene. *Ženski svet*, 1929, št. 6, str. 213.

Suhadolc, Anton. *Življenje in delo profesorja Riharda Zupančiča*. Ljubljana: DMFA-založništvo, 2011.

Svoljšak, Petra. »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«: položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno. V: Žižek, Aleksander (ur.). *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 153–158.

Šelih, Alenka et al. (ur.). *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU-Tuma, 2007.

Šorn, Jože. Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis* 35, 1981, št. 1–2, str. 57–81.

Šoštarič, Marjeta. Vinogradništvo in vinarstvo se utapljata v sivem trgu. *Delo*, 13. 3. 2013.

Šoštarič, Miha [mš]. Vinsko krono bo nosila Sandra Vučko. *Večer*, 14. 11. 2011, str. 9.

Šribar, Renata. Diskretne medijske diskriminacije in prisilni androcentrizmi. *Medijska preža* 43, december 2012, str. 38.

Štajersko vinogradništvo in vinarstvo potrebujeta regijo. *Gospodarski izzivi* 3/2013, str. 5.

Švab, Alenka. *Družina: Od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2001.

Švab, Alenka. Skrb med delom in družino. Koncept usklajevanja dela in družinskih obveznosti v družinski politiki. *Teorija in praksa*. Ljubljana, nov./dec. 2013, št. 6, str. 1112–1126.

Testen, Petra. Plačano hišno delo, pravne norme in vsakdanja praksa: goriške služkinje v 19. in na začetku 20. stoletja. V: Verginella, Marta (ur.). *Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Studia humanitatis, 2013, str. 185–212.

Thach, Liz. Time for wine? Identifying differences in wine-drinking occasions for male and female wine consumers. *Journal of Wine Research* 23, 2012, št. 2, str. 1–21.

Tilly, Louise A., Scott, Joan W. *Women, work and family*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1978.

Tomšič Vida. *Samoupravljanje in udeležba žensk v razvoju*. Ljubljana: Zveza delavskih univerz Slovenije, Dopisna delavska univerza Univerzum, 1983.

Tomšič, Vida. *Ženska v razvoju socialistične samouprave Jugoslavije*. Ljubljana: Delavska enotnost, Naša žena, 1980.

Tomšič, Vida. *Ženska, delo, družina, družba: druga, dopolnjena izdaja*. Ljubljana: Komunist, 1978.

- Turk, Helena. Moja pot po svetu. *Amerikanski Slovenec*, september–oktober 1925, št. 149–158. *Urad za žensko politiko*. Koledar 1996.
- Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list FLRJ.
- Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Beograd: Službeni list SFRJ.
- Uradni list Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list SRS.
- Verginella, Marta (ur.). *Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Studia humanitatis, 2013.
- Vidmar, Milan. *Spomini*: prvi del. Maribor: Obzorja, 1964.
- Vode, Angela. *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Vodnik Pegam, Dora. Poklicno izobrazena žena v sodobni družbi. *Ženski svet*, 1936, št. 1, str. 11–16.
- Vodopivec, Katja. *Priročnik iz metodike socialnega dela*. Ljubljana: [s. n.], 1959.
- Vodopivec, Nina. Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacija družbe. *Ars & Humanitas* 8, 2014, št. 1, str. 136–150.
- Vodopivec, Nina. Država, trg, podjetje: o razmerjih in družbeni izključenosti. V: Šorn, Mojca, Vodopivec, Nina (ur.). *Med državo in trgov: cikli in prelomi v zgodovini*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014, str. 165–186.
- Vodopivec, Nina. Samoodgovornost – paradigma sodobne modernizacije: izziv ali grožnja. V: Studen, Andrej (ur.). *Pomisli na jutri: o zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 223–245.
- Vodopivec, Nina. Sem delavka, mati in gospodinja. *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja* 11 = 62, 2001, str. 69–90.
- Vodopivec, Olga. *Organizacija socialnega dela v Železniški transportni organizaciji Celje*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce, 1982.
- Vodopivec, Peter. Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 1, 1994, št. 2, str. 30–44.
- Weber, Max. *Schriften 1894–1922*. Stuttgart: Kröner, 2002.
- Weber-Kellermann, Ingeborg. *Frauenleben im 19. Jahrhundert*. München: Verlag C. H. Beck, 1991.
- Wiedemann, Inga. *Durch Koch- und Haushaltsbücher zur bürgerlichen Hausfrau*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1993.
- Wobbe, Theresa. *Wahlverwandtschaften: Die Soziologie und die Frauen auf dem Weg zur Wissenschaft*. Frankfurt am Main / New York: Campus Verlag, 1997.
- Women's Empowerment in Agriculture Index*. Washington, DC: International Food Policy Research Institute, 2012.
- Wrenhaven, Kelly L. The Identity of the »Wool-Workers« in the Attic Manuscripts. *Hesperia* 2009, str. 367–386.

Zakon o omejevanju porabe alkohola. *Uradni list Republike Slovenije*, 2003, št. 15.

Zwitter, Fran. *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Zgodovinsko društvo v Ljubljani, 1939.

Žalec, Bojan. Alma Sodnik (1896–1965): Prva filozofska znanstvenica na Slovenskem. V: Šelih, Alenka et al. (ur.). *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: SAZU-Tuma, 2007, str. 313.

Žbontar, Matjaž. Brižinski spomeniki, 2005. Dostopno na: *Digitalna knjižnica Slovenije - dLib.si*, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:WEB-DUK9E8FV>.

Žižek, Aleksander (ur.). *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Celje: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.

Žnidaršič Žagar, Sabina. Komparativni problemi avstrijske statistike, s posebnim poudarkom na statistiki dela. V: Kalc, Aleksej (ur.). *Prvi moderni popis stanovništva u Istri – Il primo censimento demografico moderno in Istria – Prvi moderni popis prebivalstva v Istri*. Koper / Pula: Histria Editiones, 2012, str. 295–320.

Žnidaršič Žagar, Sabina. *Ora et labora – in molči, ženska!: pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880-1910*. Ljubljana: Založba /*cf, 2000.

Žokalj, Monika. Ženske v menedžmentu v Sloveniji in po svetu. *Inovativnost, proizvodnja in management* [Elektronski vir]: zbornik 8. festivala raziskovanja ekonomije in managementa, 24. –26. marec 2011, Koper / Celje / Škofja Loka, str. 293–300.

USTNI VIRI

Osebni arhiv Mojce Ramšak:

Tipkopisi intervjujev z devetimi vinskimi kraljicami in princesami iz Dragoviča, Gabrnika in Senčaka pri Juršincih, Cerkvenjaka, Svečine, Špičnika pri Svečini, Studenca pri Sevnici in Brestovice pri Komnu; 2012 in 2013.

Osebni arhiv Nine Vopivec:

Kralj, Martina. Litija, april 2004.

Oštir, Marina. Ljubljana, september 2014.

Rapoša Tajnšek, Pavla. Ljubljana, oktober 2014.

Rappl, Lea. Litija, avgust 2004.

Skamen, Ivana. Kamnik, december 2014.

Vodja oddelka Predilnice Litija. Litija, marec 2004.

Imensko kazalo

Amarjit, Kaur 229
Andreozzi, Daniele 33, 217
Anselmi, Maria 67, 217
Anthias, Floya 41, 217
Antić Gaber, Milica 66, 216
Atanasijević, Ksenija 196, 217

Babudieri, Fulvio 36, 217
Bajuk Senčar, Tatiana 55, 217
Bartol, Vladimir 201, 217
Bauerkämper, Arnd 218
Benedetič, Ana 203, 209, 210, 217
Besnier, Niko 177, 226
Bevc, Milena 55, 217
Bezljaj Krevcl, Ljudmila 13, 192, 196, 217
Biedermann, Karl 94, 218
Blatnik, Tonja 65, 66, 225
Blažič, Milena Mileva 6, 152, 218, 241
Blinc, Marta 196, 200, 211–214
Bolognese-Leuchtenmüller, Birgit 120, 134, 218, 223, 225
Bölte, Amely 90, 218
Bougle, Celestin 182
Bourdieu, Pierre 114, 218
Bradač, Fran 212, 226

Brenk, Kristina [Vrhovec, Kristina] 154
Breuss, Susanne 95, 218
Broder, Philippe-Alexandre 25, 218
Budde, Gunilla-Friederike 90. 94, 218

Cankar, Ivan 152
Capy, Marcelle 185
Carli L., Linda 60
Castles, Stephen 42, 218
Cigale, Marija 61, 218
Cigale, Matej 95
Cigler, Željko 73
Cimerman, Aleksa 211
Cindrič, Alojz 196-198, 202, 205, 218
Collins, Jane 171, 218
Cukut Krilić, Sanja 41, 218
Curk, Janja 106, 219

Čujec, Bibijana (Bibiana) 199, 219

Debevc, Jože 174, 219
Destovnik, Irena 18, 219
Dev, Feliks 152
Dolar Mantuani, Ljudmila 196, 197, 200, 201, 206-208, 210, 211, 214, 219

Dolenc, Ervin 197, 207, 219
 Dorsi, Pierpaolo 36, 219
 Dović, Marijan 151, 162, 219
 Drnovšek, Marjan 44, 45, 49, 50, 219
 Duhovnik, Jože 211, 219
 Dular, Anja 153, 219
 Dülmen, Richard van 223

Eagly H., Alice 60
 Eger, Janez Leopold 153
 Eger, Rozalija 153, 219
 Ehrenreich, Barbara 41, 220, 228
 Even Zohar, Itamar 151, 220

Fischer, Jasna 14-17, 120, 220, 224
 Frevert, Ute 91, 220
 Frey, Manuel 96, 220
 Frühbauer, Attilio 36, 37, 220
 Fugger, Lidija 75, 220

Gabrič, Aleš 206, 210, 220
 Gestrich, Andreas 91, 220
 Ginet, Maria Louise 166, 220
 Glazenbrook, Allison 28, 220
 Goldstein, Joshua S. 179, 220
 Görs, Britta 202, 220
 Gostiša, Viktor 207
 Govekar, Minka 100, 221
 Groppi, Angela 30, 221, 227
 Grošelj, Marija 154, 155
 Grošelj, Milan 226
 Gruden, Dora 154, 155

Hahn, Sylvia 46, 221
 Häntzschel, Günter 93, 94, 96, 221
 Hauerkamp, Claudia 196, 221
 Hausen, Karin 91, 221
 Healy, Maureen 182, 192, 221
 Heindl, Waltraud 94, 98, 102, 221

Henry M., Madeleine 28, 220
 Herder, Johann Gottfried 93
 Hinterlechner, Karel (Karol) 202, 208, 221
 Hochschild, Arlie R. 41
 Hoerder, Dirk 221, 229
 Hrženjak, Majda 49, 55, 108, 221

Jančar, Drago 152, 224
 Jeraj, Mateja 60, 222
 Jerman, Fran 200, 205, 206, 222
 Jessen, Ralph 198, 222
 Jezernik, Marija 154, 155
 Jogan, Maca 69, 71, 72, 220, 222
 Jurčič, Josip 152

Kalc, Aleksej 5, 14, 29, 31, 32, 34-37, 51, 222, 232, 241
 Kanjuro-Mrčela, Aleksandra 64, 66, 222
 Kansky, Evgen 204, 216
 Kavar Vidmar, Andreja 227
 Kavčič, Janko 203, 222
 Keuls, Eva 27, 222
 Kissel, Mary Lois 27, 222
 Klampfl, Angelika 218
 Klavžar, Karmen 196, 197, 225
 Kleinwächter, L. 91
 Klemen, Rihard 212
 Kobal, Edvard 203, 223
 Kobal, Vesna 113, 223
 Kocbek, Edvard 152
 Kokalj Željeznov, Marijana →
 Željeznov-Kokalj, Marijana
 Koman, Manica 154, 155
 Komar Kansky, Jelena 213, 227
 Koprivec, Daša 47, 49, 223
 Korošec, Anton 209
 Kosovel, Srečko 152
 Koßmann, R. 219

- Košar, Jože 226
Kraigher, Boris 206
Kralj, Martina 170, 232
Krašovec, Primož 177, 223
Krek, Miha 209
Kremenšek, Slavko 15, 223
Kresal, France 13, 59, 174, 223
Krofta, Minka 154
Kuhn, Bärbel 92, 93, 101, 223
Kuljaj, Ivo 106, 223
Kveder, Zofka 6, 139, 140-149, 152, 223, 224, 243

Lanzinger, Margareth 218
Laslett, Peter 32, 224
Lazarević, Žarko 9, 11, 12, 14, 15, 192, 224, 242
Lazaridis, Gabriella 41, 217
Leskošek, Vesna 6, 69, 242
Linehan, Margaret 65, 224
Linhart, Anton Tomaž 152
Logar, Janez 226
Lombardo, Cristina 111, 224
Loraux, Nicole 24, 25, 224
Lorenčič, Aleksander 6, 57, 242
Lowenstam, Steven 26, 222
Luthar, Oto 230

Mahnič, Anton 99, 100, 224
Makarovič, Svetlana 151, 155–157, 159–162
Makuc, Dorica 45, 224
Malačič, Janez 72, 73, 224
Mantuani, Jožef 207
Mantuani, Marko 209
Marušič, Drago 207
Marwick, Arthur 180, 225
Mayer Kansky, Ana (Anka) 196, 200, 203, 204, 205, 217, 225, 226

McMillan, James F. 184–187, 225
Mihelič, Darja 13, 14, 225, 228
Mihurko Poniž, Katja 6, 98, 139, 140, 144, 196, 225, 243
Milčinski, Janez 200
Milenković, Marija 204, 225
Milharčič Hladnik, Mirjam 6, 39, 196, 197, 217, 221, 225, 228, 243
Miller, Mark 42, 218
Mitterauer, Michael 89, 90, 223, 225
Mlekuž, Jernej 50, 217, 225, 226, 228
Modic, Roman 201, 203, 206, 211, 217, 222, 226
Movrin, David 206, 212, 226

Nadlišek Bartol, Marica 147
Narotzky, Susana 177, 226
Nikitin Vasiljevič, Vasilij 207, 208
Nučič, Črt 203, 222

Oakley, Ann 228
Ocvirk, Anton 97, 226
Oset, Željko 6, 195, 197, 207, 209, 213, 226, 244
Oštir, Marina 164, 170, 175, 233
Ovsenik, Marija 168, 226
Ozvald, Karel 196, 198, 227

Pantelia, Maria C. 26, 227
Passerini, Luisa 40
Pavček, Tone 106, 227
Pescarolo, Alessandra 31, 227
Peterlin Neumaier, Tanja 204, 212, 213, 227
Peterlin, Anton 199
Peterlin, Ruža Lucija 154, 155
Petre, Fran 202, 203, 206, 226, 227
Piskernik, Ángela 200, 202, 207, 230
Planinsek Odorizzi, Irene 54, 227

- Pley, Jacob 24, 227
 Podbevšek, Anton 152
 Prašnikar, Rudi 172, 176, 227
 Prešeren, France 152
 Prijatelj, Ivan 200
 Popp, Adelheid 142
 Prokhoris, Sabine 24, 227
 Purgaj, S. M. Lidvina 100, 227

 Ramšak, Mojca 6, 104, 106–108, 110–112, 227, 228, 232, 244
 Rapoša, Pavla 165–169, 175, 228, 233
 Rappl, Lea 171, 228, 233
 Rebek, Marij (Marius) 207
 Reding, Viviane 67
 Rener, Tanja 108, 228
 Rosenbaum, Heidi 95, 96, 221
 Roškar, Saša 47, 48, 228
 Rowbotham, Sheila 49, 228
 Rožanc, Tomaž 99, 228
 Rubin, Jennifer 44, 228
 Rumpler, Helmut 221
 Rupel, Mirko 153, 228
 Rupnik, Leon 209

 Samec, Maks ml. 196, 203, 204, 211–213
 Samec, Maks st. 196
 Sassen, Saskia 43, 228
 Schneider, Jane 171, 229
 Schrover, Marlou 43, 44, 229
 Scott, Joan W. 30, 231
 Selišnik, Irena 66, 216
 Sernec, Janko 97, 98, 229
 Sharpe, Pamela 228, 229
 Sieder, Reinhard 90, 91, 95, 96, 229
 Simonton, Deborah 174, 180, 181, 183, 184, 229
 Skaberne, Bronislav 75, 76, 79, 229
 Skamen, Ivana 170, 175, 178, 233

 Slapšak, Svetlana 5, 22, 25, 229, 244
 Slavec, Maša 154
 Slomšek, Anton Martin 98, 229
 Smolnikar, Breda 151, 155, 157–162
 Snyder, Jane McIntosh 27, 229
 Sodnik Zupanec, Alma 196, 198, 200, 205, 206, 208, 214, 223, 232
 Sovre, Anton 226
 Stanovnik, Branko 203, 211, 222, 223, 226, 227, 229
 Stergar, Janez 200, 202, 207, 230
 Stromberger, Monika 196, 230
 Studen, Andrej 6, 89, 90, 91, 97, 230, 231, 245
 Stupanova, Milica 196, 230
 Suhadolc, Anton 199, 210, 230
 Svoljšak, Petra 6, 179, 192, 230, 245

 Šelih, Alenka 196, 225, 230, 232
 Šmuc, Sonja 65
 Šorn, Jože 187, 192, 230
 Šorn, Mojca 231
 Šoštarič, Marjeta 107, 230
 Šoštarič, Miha 106, 230
 Šribar, Renata 108, 230
 Štebi, Alojzija 200
 Štefan, Anja 151, 155, 159–161
 Šušteršič, Ivan 139
 Švab, Alenka 59, 108, 230

 Testen, Petra 49, 230
 Thatch, Liz 111
 Tilly, Louise A. 30, 231
 Timmerman, Christiane 40
 Tognana de Tonnefeld, Antonio 31, 34, 215
 Tomšič, Vida 70, 71, 196, 231
 Trdina, Janez 152
 Trubar, Primož 152

- Turk, Helena 39, 50–55
Turk, Marta 65
- Uhler, Hugo (Dr. Nemo) 219
Urbanitsch, Peter 221
- Valjavec, Matija 97
Veber, France 205, 206
Vidmar, Milan 204, 231
Vode, Angela 196, 225, 231
Vodnik Pegam, Dora 198, 231
Vodnik, Valentin 97, 152
Vodopivec, Katja 165, 166
Vodopivec, Nina 5, 7, 163, 165, 168, 169, 172, 173, 246
Vodopivec, Olga 165
Vodopivec, Peter 196, 224, 231
Vogel, Jakob 198, 222
Vučko, Sandra 106, 230
- Weber, Max 197, 198, 232
Weber-Kellermann, Ingeborg 92, 232
Weiner, Annette 229
Weiß, Julius 219
Wiedemann, Inga 96, 232
Wobbe, Theresa 196, 220, 232
Wrenhaven, Kelly L. 27, 232
- Zavos, Alexandra 40
Ziherl, Boris 206
Zupančič, Rihard 210, 230
- Žalec, Bojan 205, 232
Željeznov-Kokalj, Marijana 154, 155, 198, 205, 223
Žižek, Aleksander 13, 196, 218, 222, 223, 225, 230, 232
Žnidaršič Žagar, Sabina 6, 16, 17, 18, 36, 119, 232, 246
Žokalj, Monika 58, 62, 64, 232
Žvan, Anton 200, 205, 206, 222

O avtorjih

Dr. Milena Mileva Blažič je redna profesorica na Pedagoški fakulteti Univerze v Ljubljani, gostovala pa je na univerzah na Dunaju, v Gradcu, Trstu in Zagrebu. Znanstvenoraziskovalno se ukvarja s humanistiko, s področjem literarne vede, podpodročjem slovenska književnost in didaktika slovenščine (književnosti). Njeni raziskovalni interesi so digitalizacija, izvirnost, podoba otroka, pravljice, pravljicarke, mladinska literarna veda, slikanica idr. Leta 1992 je izdala strokovno monografijo *Kreativno pisanje*, ki so ji v letih 1995, 1996 in 1997 sledili delovni zvezki. Je avtorica monografij *Skrivni bralni zakladi* (2000, 2001), *Zgodovinski oris prostega spisa na Slovenskem, 1850–2000* (2002), *Branja mladinske književnosti* (2011, 2014), *Skriti pomeni pravljic* (2014), soavtorica beril *Svet iz besed 4–9* in *Novi svet iz besed 4–9*, sourednica pesniške antologije *Peti letni čas* (2001) idr. Od leta 2013 je predsednica Strokovne komisije za knjižno in revijalno produkcijo s področja leposlovja in humanistike pri Javni agenciji RS za knjigo, od leta 2014 pa članica Nacionalnega sveta RS za kulturo.

Dr. Aleksej Kalc je diplomiral iz zgodovine na Univerzi v Trstu in doktoriral iz zgodovinske antropologije na Institutum Studiorum Humanitatis v Ljubljani. Je raziskovalec na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije pri Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani in izredni profesor zgodovine na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Njegova raziskovalna področja so socialna in kulturna zgodovina, posebno zgodovina prebivalstva, migracij, zgodovina mest in obmejnih območij, vprašanja družbenih in medetničnih odnosov ter identitet, demografske in

migracijske politike in upravnih sistemov. Ukvarja se tudi z metodologijo raziskovanja in epistemološkimi vprašanji v zgodovinopisju. Med njegovimi deli je monografija *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju. Priseljevanje kot gibalno demografske rasti in družbenega razvoja* (2007).

Dr. Žarko Lazarević se ukvarja z gospodarsko zgodovino. S svojimi raziskavami vsebinsko posega na različna področja gospodarskega razvoja Slovenije. Tematika njegovega raziskovalnega dela sega od preučevanja razvoja kmetijstva, procesa industrializacije, razvoja finančnega sektorja, zadružništva, podjetništva, nacionalizma v ekonomiji/nacionalnega interesa, oglaševanja in blagovnih znamk ter vsebin upravljanja z zgodovino v Sloveniji. Temu se pridružuje tudi raziskovanje vpliva gospodarskih procesov na družbeno strukturo in v tem okviru zlasti dolgoročno strukturno spreminjanje gospodarsko-socialne podobe Slovenije. Kot znanstveni svetnik je zaposlen na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici pa kot redni profesor predava gospodarsko zgodovino.

Dr. Vesna Leskošek je izredna profesorica na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Njen raziskovalni interes vključuje področja spola, socialne države, socialne politike, družbenih neenakosti, revščine ter mladine. O teh temah je izdala več monografij, posameznih poglavij ali člankov v domačem in tujem prostoru. Med njenimi deli je monografija *Zavrtnjena tradicija: ženske in ženskost v slovenski zgodovini 1890–1940* (2002), v soavtorstvu pa je izdala monografije *Družbena neenakost in socialni kapital* (2003), *Revščina zaposlenih* (2013) in *Nasilje nad ženskami v Sloveniji* (2013). Med njenimi članki so predvsem pomembni tisti, ki so uvrščeni v polje kritične teorije (Socialna država med oblastjo in uporom. V: *Časopis za kritiko znanosti*, 2013, Vpliv socialne države na (ne)odvisnost delavcev od tržnih pogojev zaposlovanja. V: *Časopis za kritiko znanosti*, 2012 in Strukturne reforme na področju socialnega varstva. V: *Teorija in praksa*, 2011). Poleg znanstvenega pedagoškega in raziskovalnega dela je prisotna v javnosti kot pripadnica več gibanj in skupin, ki opozarjajo na družbene neenakosti in njihove učinke.

Dr. Aleksander Lorenčič je znanstveni sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino, kjer je težišče njegovega raziskovalnega dela sodobna gospodarska zgodovina. Kot raziskovalec se je dodatno študijsko usposabljal v Pragi in

Beogradu. Poleg sodelovanja na znanstvenih simpozijih, uredniškega dela in pisanja recenzij je avtor več znanstvenih člankov tako v Sloveniji kot tudi v tujini. Leta 2012 izšla njegova znanstvena monografija z naslovom *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Monografijo je znanstveni svet za humanistične vede Agencije za raziskovalno dejavnost RS prepoznal kot izjemni znanstveni dosežek v letu 2012, avtor pa je leta 2014 za omenjeno delo prejel tudi nagrado Ervina Dolenca za najboljši prvenec v zgodovinopisju.

Dr. Katja Mihurko Poniž je zaposlena na Univerzi v Novi Gorici, kjer kot izredna profesorica predava slovensko književnost na Fakulteti za humanistiko in kot raziskovalka deluje na Raziskovalnem centru za humanistiko. Je avtorica štirih znanstvenih monografij: *Drzno drugačna: Zofka Kveder in podobe ženskosti* (2003), *Labirinti ljubezni v slovenski književnosti od romantike do II. svetovne vojne* (2008), *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902* (2009), *Zapisano z njenim peresom: prelomi zgodnjih slovenskih književnic s paradigmo nacionalne literature* (2014) in urednica *Zbranega dela Zofke Kveder* (doslej so izšli trije zvezki). Dejavna je v mednarodnih znanstvenih projektih. Njena raziskovalna področja so: feministična literarna veda, študiji spolov, slovenska dramatika, slovensko-nemški literarni stiki in zgodovina slovenskega ženskega gibanja.

Dr. Mirjam Milharčič Hladnik je sociologinja, kulturologinja, znanstvena svetnica na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, izredna profesorica, ki predava na Univerzi v Novi Gorici ter kot gostujoča profesorica na Univerzi v Oldenburgu in Stavangerju. Njeni raziskovalni interesi so interdisciplinarni. V okviru sociologije se ukvarja s politiko šolskih reform, državljansko vzgojo ter človekovimi pravicami, v zadnjem času v kontekstu integracije otrok migrantov. V okviru ženskih študij se ukvarja z analizo neenakopravnosti med spoloma in zgodovinskimi primeri izbrisanih družbeno in politično pomembnih žensk v Sloveniji ter z migrantkami. V okviru migracijskih študij jo zanimajo interdisciplinarni pristopi – zgodovinski, sociološki in feministični – ter izvirni metodološki prijemi, od metod ustne zgodovine do analiz družinskih migrantskih korespondenc in migrantskih (avto)biografskih tekstov. Je redna udeleženka okroglih miz in javnih diskusij o vprašanjih ne le

slovenskega izseljenstva, temveč tudi sodobnega priseljevanja v Slovenijo in iz tega izvirajočih vprašanj medkulturnih odnosov in aktivnega državljanstva. Svoje prispevke objavlja v različnih revijah, dejavna pa je tudi kot urednica.

Dr. Željko Oset (1984) je asistent z doktoratom na Fakulteti za humanistiko Univerze v Novi Gorici. Leta 2007 je diplomiral na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru ter leta 2012 doktoriral na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. V doktorski disertaciji se je ukvarjal z zgodovino Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ta je izšla leta 2014 v knjižni obliki z naslovom *Zgodovina Slovenske akademije znanosti in umetnosti: prizadevanja za ustanovitev Akademije, ustanovitev in njena prva leta*. Raziskovalno se ukvarja z vprašanji slovenske kulturne zgodovine v širokem časovnem loku, od marčne revolucije do osamosvojitve Slovenije.

Dr. Mojca Ramšak, redna profesorica, etnologinja in filozofinja. Raziskuje na področju etnologije, kulturne/socialne antropologije in folkloristike. Njene raziskave segajo onkraj meja disciplinarnih okvirov in poudarjajo aplikativnost ter uporabo kritičnih, eksperimentalnih in tradicionalnih oblik kvalitativnega preučevanja v interesu družbene pravičnosti, dostojanstva in človekovih pravic. Objavlja v slovenskem, angleškem, hrvaškem in slovaškem jeziku. Napisala je šest znanstvenih monografij (*Portret glasov. Raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev* (2003), *Žrtvovanje resnice. Opoj zmuzljivih diskretnih nediskretnosti* (2006), *Družbeno-kulturne podobe raka dojke v Sloveniji = Social and cultural imagery of breast cancer in Slovenia* (2007), *Čast ni balast* (2011), *Spoločensko-kulturne reflexie rakoviny prsnika v Slovinsku* (2013)). Njena najnovejša monografija – *Wine Queens: Understanding the Role of Women in Wine Marketing* – je izšla pri založbi Springer leta 2015.

Dr. Svetlana Slapšak je študirala na Oddelku za klasične študije Filozofske fakultete v Beogradu, kjer je leta 1984 doktorirala z disertacijo *Grške prevedenke v Slovarju Vuka Karadžića*. Na Fakulteti za podiplomski študij humanistike ISH v Ljubljani je najprej predavala Študije spolov (1992-1996) in Antropologijo antičnih svetov (1995/96), od leta 1996 naprej je bila koordinatorica dveh programov, od leta 2004 do upokojitve 2014 pa dekanja. Bila je tudi direktorica zavoda IBAMESC (Institute for Balkan and Mediterranean Studies and Culture).

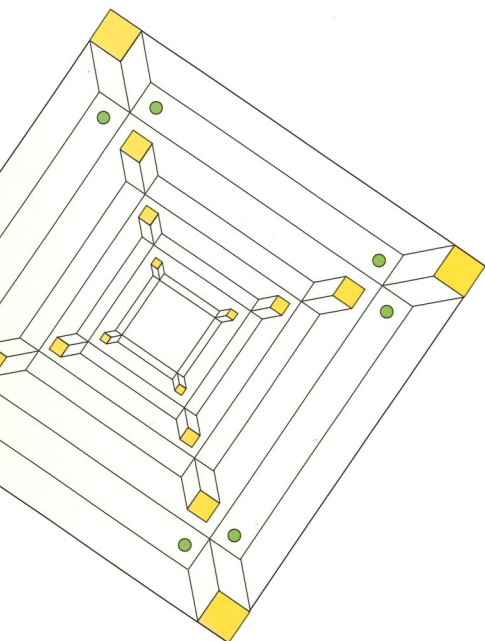
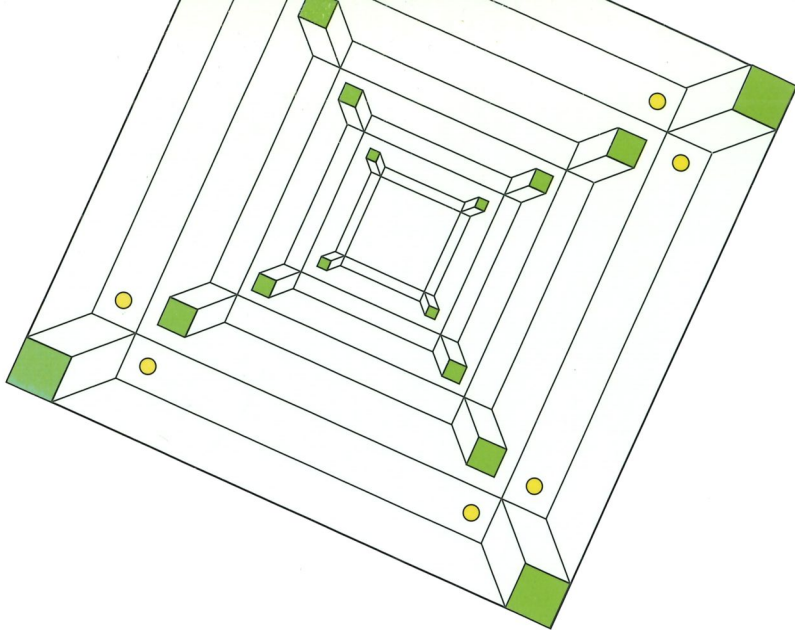
Gostovala je na številnih univerzah in inštitutih po celem svetu, objavila več kot 50 knjig – znanstvenih študij, zbirk esejev, prevodov in beletristiko, okoli 400 študij in razprav ter 2000 esejev. Prejela je številne nagrade: nagrado Miloša Crnjanskega za knjigo esejev (1990), American PEN Freedom of Expression Award (1993), Helsinki Watch Award (2000), nagrada Mirko Kovač 2014 za knjigo esejev *Leteči pilav*. Bila je nosilka evropskih projektov Marie Curie EST, GEMMA in ATHENA 1-3.

Dr. Andrej Studen je znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Je tudi predavatelj na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem v Kopru in v zadnjem času tudi na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani. Doktoriral je leta 1995 z disertacijo o stanovanjski kulturi *Ljubljana v dolgem stoletju meščanstva*. Raziskoval je tudi številne druge pojave vsakdanjika v preteklosti, povezane s procesi modernizacije, industrializacije, urbanizacije, higienizacije. Ukvarjal se je z zgodovino meščanstva, turizma, recepcijo prihoda železnice in drugih novosti, z zgodovino kriminala, kaznovanja, alkoholizma, morale, kontaminacije, recepcije dela, lenobe in pridnosti, reklame. V zadnjem času se intenzivno posveča preteklosti Romov. Pomembnejše monografije: *Stanovati v Ljubljani* (1995), *Rabljev zamah* (2004), *Pijane zverine* (2009), *Neprilagojeni in nevarni* (2015).

Dr. Petra Svoljšak, znanstvena svetnica na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti in izredna profesorica na Fakulteti za humanistiko (študijski program Kulturna zgodovina) Univerze v Novi Gorici. Njeno področje delovanja je usmerjeno v raziskovanje obdobja prve svetovne vojne 1914–1918, s posebnim poudarkom na problematiki begunstva, vojaških okupacij, cenzure, žrtev in kulturne demografije prve svetovne vojne, vloge ženske in zgodovine otroštva prve svetovne vojne, ter spominske kulturne pokrajine, ki je nastala kot posledica vojne. Je avtorica monografije *Soča, sveta reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja, 1915–1917* (2003) ter številnih poglavij v domačih in tujih monografskih publikacijah, mdr.: *La popolazione civile nella Slovenia occupata. V: La violenza contro la popolazione civile nella Grande guerra: deportati, profughi, internati* (2006), *La memoria della guerra in Slovenia. V: Esercito e popolazioni nella Grande Guerra: autunno 1917* (2008).

Dr. Nina Vodopivec je diplomirala na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, doktorirala pa leta 2006 s področja socialne antropologije na Fakulteti za humanistični študij ISH. Od leta 2006 je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer se kot znanstvena sodelavka ukvarja z vprašanji socialnega spomina, antropologije vednosti, antropologije postsocializma in dela, s študiji spolov ter z medkulturno komunikacijo. Kot raziskovalka in predavateljica se osredotoča na procese postsocialistične transformacije, predvsem na načine, kako makro spreminjanja doživljajo in jih sooblikujejo industrijske delavke in delavci, na transformacijo industrijskega dela, etike in organizacije dela, na spremenjene industrijske odnose, razmerja ter delavske subjektivitete v navezavi na širše procese globalnih preoblikovanj.

Dr. Sabina Žnidaršič Žagar je diplomirala iz zgodovine ter primerjalne književnosti, magistrirala iz zgodovine in leta 2002 doktorirala na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani z doktorsko disertacijo *Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne*. Na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem je bila kot docentka zaposlena na Oddelku za zgodovino ter med leti 2012 in 2014 kot znanstvena sodelavka na Inštitutu za medkulturne študije. Kot raziskovalka je bila zaposlena tudi v Znanstveno-raziskovalnem središču Univerze na Primorskem ter na Pedagoškem inštitutu. Njen raziskovalni interes pokriva področja zgodovine žensk, izobraževanja, poklicev ter socialnega položaja. Poleg znanstvenih ter strokovnih prispevkov njeno osrednje delo predstavlja monografija *Ora et labora - in molči ženska!: pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880-1910* (2000).

Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 18 EUR

9 789616 386586